

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ODESSA NATIONAL ECONOMIC UNIVERSITY

ВІСНИК
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
←—————→
SOCIO-ECONOMIC RESEARCH BULLETIN

Збірник наукових праць

Collection of scientific works

№ 2-3 (70-71) 2019

Засновано у серпні 1999 р.

The collection was founded in August 1999

Періодичність видання – 4 рази на рік

Frequency of output – 4 times a year

Одеса – 2019

Odessa – 2019

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за галуззю «Економічні науки» згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України № 1528 від 29.12.2014 р.

Збірник рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет за рішенням вченої ради Одеського національного економічного університету (Протокол № 9 від 25.06.2019 р.).

Міжнародна індексація та реферування: ERIH PLUS – з 20.06.2018 р.; WorldCat – з 2018 р.; Ulrich's Periodicals Directory – з 18.08.2017 р.; RePec – з грудня 2016 р., Index Copernicus International – з грудня 2014 р. (ICV 2018: 74.85); Google Scholar – з 2008 р. (h-index 18).

Засновник і видавець: Одеський національний економічний університет

Редакційна колегія:

Звєряков М.І.	головний редактор, доктор екон. наук, професор ОНЕУ (Україна)
Ковальов А.І.	заст. головного редактора, доктор екон. наук, професор ОНЕУ (Україна)
Балджи М.Д.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Божкова В.В.	доктор екон. наук, професор, Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка (Україна)
Grzybowska-Brzezińska Mariola	doctor of economics, professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Republic of Poland)
Kisiel Roman	doctor hab., professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Republic of Poland)
Козак Ю.Г.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Кузнецова І.О.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Легенчук С.Ф.	доктор екон. наук, професор, Житомирський державний технологічний університет (Україна)
Литовченко Л.І.	відп. редактор, доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Лоханова Н.О.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Мальований М.І.	доктор екон. наук, доцент, Уманський національний університет садівництва (Україна)
Мищенко С.В.	доктор екон. наук, професор, ДВНЗ «Університет банківської справи» (Україна)
Juchniewicz Małgorzata	doctor of economics, professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Republic of Poland)
Никифорова В.Г.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Prochazka С.Ф.	PhD, Vysoká škola ekonomická v Praze (Czech Republic)
Семенов В.Ф.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Семенова В.Г.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Stelling Johannes N.	doctor of economics, professor, Hochschule Mittweida University of Applied Sciences (Germany)
Velesco Serge	doctor of economics, professor, Hochschule Mittweida University of Applied Sciences (Germany)
Якуб Є.С.	доктор фіз.-мат. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Янковий О.Г.	доктор екон. наук, професор, ОНЕУ (Україна)
Windsperger Josef	doctor of economics, associate professor, University of Vienna (Austria)
Zarotiadis Grigoris	PhD, associate professor, Aristotle University of Thessaloniki (Greece)

Редактор-коректор: Батанова Т. В.

У збірнику оцінено та проаналізовано основні тенденції розвитку фінансових компаній України як небанківських фінансових посередників. Виявлено низку проблем, які стримують подальший розвиток фінансових установ, та запропоновано шляхи розвитку фінансових компаній України.

Розглянуто концептуальний підхід до управління економічним потенціалом державних підприємств з використанням державно-приватного партнерства (ДПП). Рекомендована модель управління економічним потенціалом шляхом структурювання ключових інструментів управління підприємством, що забезпечить комплексне бачення можливостей його реалізації, визначення ризиків та проблемних питань за розрізами економічної діяльності.

Доведено необхідність розробки напрямків регіональних програм економічного та соціального розвитку в області управління людським капіталом задля накопичення людського потенціалу України.

Запропоновано теоретико-методичний підхід до оцінювання інтегрального показника фактору ризику у діяльності банків. Методологія розрахунку інтегрального показника ризику функціонування банків передбачає такі етапи: діагностика і моніторинг індикаторів фінансової стійкості банків; розрахунок бета-коефіцієнту; оцінка фінансової стійкості банків з урахуванням фактора ризику; прийняття рішення щодо управління ризиком.

Погляди авторів щодо окремих положень статей можуть не збігатися з поглядами редакційної колегії.

Адреса редакції та видавця:

Україна, 65082, м. Одеса, вул. Гоголя, 18, ауд. 110, Одеський національний економічний університет,
науково-редакційний відділ, тел.: (048) 777-89-16; web-сайти: <http://vsed.oneu.edu.ua>; http://journals.urau.ua/vsed_oneu;
e-mail: sbornik.odeu@oneu.edu.ua.

Зареєстровано Міністерством у справах преси та інформації України.
Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.
Серія КВ № 6448 від 21 серпня 2002 року.

Збірник є виданням з відкритим доступом. Усі статті ліцензуються відповідно до Creative Commons Attribution 4.0 International License. Переглянути копію ліцензії можна за посиланням: <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

© Одеський національний економічний університет, 2019

© Редакція збірника «Вісник соціально-економічних досліджень», 2019

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

- Сидоренко О. П., Макуха С. М., Коваленко О. А.**
 ДІАЛЕКТИКА РАЦІОНАЛЬНОСТІ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ: ПРОБЛЕМИ, ЗДОБУТКИ, МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ 9

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

- Бабенко К. Є.**
 НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СУТНОСТІ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЙ 21
- Чумак О. В.**
 УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНИМ ПОТЕНЦІАЛОМ ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА 29

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

- Михайлюк О. Л., Ухлічева І. В.**
 СВІТОВИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ КЛАСТЕРІВ МЕДИЧНОГО ТУРИЗМУ 40

ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

- Абрамович І. О., Дмитрук С. М.**
 ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ В КОНТЕКСТІ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ ЕНЕРГЕТИЧНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ 54
- Гуцуляк Н. П.**
 ПЕРСОНАЛ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ РЕСУРС ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІКИ 63
- Кліменкова О. В.**
 ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ РЕГІОНУ: СУТНІСТЬ ПРОЦЕСУ ТА ЧИННИКИ ВПЛИВУ 72

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ ТА СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- Власенко Т. А.**
 МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ ОПОРУ ПЕРСОНАЛУ СТРАТЕГІЧНИМ ЗМІНАМ НА ПІДПРИЄМСТВІ 82

МАТЕМАТИЧНІ МЕТОДИ, МОДЕЛІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ЕКОНОМІЦІ

- Момот В. Є.**
 ВИКОРИСТАННЯ ВИРОБНИЧИХ СЕС-ФУНКЦІЙ ПРИ РОЗРОБЦІ ЗАХОДІВ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ВІТЧИЗНЯНИХ ПІДПРИЄМСТВ 92

АНАЛІЗ, АУДИТ, ОБЛІК ТА ОПОДАТКУВАННЯ

- Брехов С. С.**
 КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПОДАТКОВИМИ РИЗИКАМИ: СТРАТЕГІЧНІ ЦІЛІ ТА НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ 106
- Клюс Ю. І., Іжболдіна А. В.**
 ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ВНУТРІШНЬОГО КОНТРОЛЮ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ 118

ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА ТА СТРАХУВАННЯ

Вдовіна Г. В. МИТНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	130
Жигало І. І. СТАТИСТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВИХ КОМПАНІЙ В УКРАЇНІ	145
Коваленко В. В. КОМПЛЕКСНЕ ОЦІНЮВАННЯ ФАКТОРУ-РИЗИКУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ БАНКІВСЬКОГО БІЗНЕСУ	157
Сирчин О. Л. РОЛЬ УПРАВЛІННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ БАНКУ	170

МЕНЕДЖМЕНТ ТА БІЗНЕС-АДМІНІСТРУВАННЯ

Цікало Є. І. ПОЄДНАННЯ ІНТЕГРАЦІЇ І САМООРГАНІЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТА ГОСПОДАРЮВАННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД	179
---	-----

МАРКЕТИНГ, ПІДПРИЄМНИЦТВО, ТОРГІВЛЯ ТА БІРЖОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бербер А. І. АНАЛІЗ РИНКУ ПРОМИСЛОВИХ КОРМІВ ДЛЯ НЕПРОДУКТИВНИХ ТВАРИН	189
Воронін А. В. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КОНДИТЕРСЬКОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ	198
Kaptalan S. M. SYSTEMATIZATION OF AGRO-INDUSTRIAL FORMATIONS TYPES ACCORDING TO VARIOUS CLASSIFICATION FEATURES	208
Семенова В. Г. ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ПІДПРИЄМСТВ В КОНТЕКСТІ ДИВЕРСИФІКАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ	219
АВТОРИ СТАТЕЙ	227

The collection of scientific works «Socio-Economic Research Bulletin» was included in the list of scientific professional editions of Ukraine, which can be published results of dissertations for the degree of doctor and candidate, for Economics sciences according to the decree of Ministry of Education and Science of Ukraine dated from 29.12.2014, No. 1528.

The collection is recommended to printing and distribution to Internet by the decision of Academic Council of Odessa National Economic University (Protocol No. 9, 25.06.2019).

International indexation and referencing: ERIH PLUS – 20.06.2018; WorldCat – December, 2018; Ulrich's Periodicals Directory – 18.08.2017; RePEC – December, 2016; Index Copernicus International – December, 2014 (ICV 2018: 74.85); Google Scholar – 2008 (h-index 18).

Founder and publisher: Odessa National Economic University.

Editorial Board:

Zvieriakov M.I.	editor-in-chief, doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Kovalyov A.I.	vice-editor in chief, doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Baldji M.D.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Bozhkova V.V.	doctor of economics, professor, Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Ukraine)
Grzybowska-Brzezińska Mariola	doctor of economics, professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Poland)
Kisiel Roman	doctor hab., professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Poland)
Kozak Y.G.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Kuznetsova I.O.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Legenchuk S.F.	doctor of economics, professor, Zhytomyr State Technological University (Ukraine)
Lokhanova N.O.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Lytovchenko I.L.	executive editor, doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Maliiovanyi M.I.	doctor of economics, associate professor, Uman National University of Horticulture (Ukraine)
Mishchenko S.V.	doctor of economics, professor, Banking University (Ukraine)
Juchniewicz Małgorzata	doctor of economics, professor, University of Warmia and Mazury in Olsztyn (Poland)
Nikiforenko V.G.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Prochazka David	PhD, Vysoká škola ekonomická v Praze (Czech Republic)
Semenov V.F.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Semenova V.G.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Stelling Johannes N.	doctor of economics, professor, Hochschule Mittweida University of Applied Sciences (Germany)
Velesco Serge	doctor of economics, professor, Hochschule Mittweida University of Applied Sciences (Germany)
Yakub Ye.S.	doctor of physical and mathematical sciences, professor, ONEU (Ukraine)
Yankovyi O.G.	doctor of economics, professor, ONEU (Ukraine)
Windspurger Josef	doctor of economics, associate professor, University of Vienna (Austria)
Zarotiadis Grigoris	PhD, associate professor, Aristotle University of Thessaloniki (Greece)

Proofreader editor: *Batanova T.V.*

Basic tendencies of financial companies' development of Ukraine as non-bank financial intermediaries are evaluated and analyzed in the collection. A number of problems that hinder the further development of financial institutions are identified and ways of Ukrainian financial companies development are proposed.

A conceptual approach to managing of state-owned enterprises economic potential with public-private partnership using is considered. Model of economic potential management is recommended by key tools structuring of enterprise management, which will provide a comprehensive vision of the possibilities of its implementation, risks and problem issues identification in terms of economic activity.

The necessity elaboration of regional programs directions of economic and social development in the field of human capital management for human potential accumulation of Ukraine is proved.

The theoretical and methodical approach to the estimation of an integral indicator of the risk factor in the banks activity is proposed. Methodology for calculating the integrated risk indicator of banks' functioning includes the following stages: diagnostics and monitoring of banks' financial soundness indicators; beta-coefficient calculation; an assessment of the financial soundness of banks, taking into account the risk factor; risk management decision making.

The author's views concerning certain provisions of the articles may not necessarily reflect the views of editorial board.

Contacts of Editorial and Publisher:

18, Gogolya Str., of. 110, Odessa, 65082, Ukraine, Odessa National Economic University,
Scientific and Editorial Department, tel.: + 38 (048) 777-89-16; web-sites: <http://vsed.oneu.edu.ua>; http://journals.uran.ua/vsed_oneu;
e-mail: sbornik.odeu@oneu.edu.ua.

Registered Ministry of Press and Information of Ukraine.
Certificate of state registration of the print media.
Series number: KV 6448 of 21 August 2002.

The collection is an open access edition and all articles are licensed with the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit: <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

© Odessa National Economic University, 2019

© Editorial of the collection of scientific works «Socio-economic research bulletin», 2019

CONTENTS

ECONOMIC THEORY AND HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT

- Sydorenko Oleksii, Makukha Serhii, Kovalenko Olena**
THE DIALECTIC OF RATIONALITY AND ECONOMIC EFFICIENCY: PROBLEMS, ATTAINMENTS, POSSIBLE SOLUTIONS 9

ECONOMICS AND NATIONAL ECONOMY MANAGEMENT

- Babenko Kristina**
SCIENTIFIC AND THEORETICAL JUSTIFICATION OF THE ESSENCE OF TERRITORIES DEVELOPMENT 21
- Chumak Oksana**
ECONOMIC POTENTIAL MANAGEMENT OF THE STATE-OWNED ENTERPRISES IN CONDITIONS OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP DEVELOPMENT 29

PRODUCTIVE FORCES DEVELOPMENT AND REGIONAL ECONOMY

- Mykhailiuk Olena, Ukhlicheva Iryna**
WORLD EXPERIENCE OF MEDICAL TOURISM CLUSTERS DEVELOPMENT 40

DEMOGRAPHY, LABOR ECONOMICS, SOCIAL ECONOMY AND POLICY

- Abramovich Igor, Dmytruk Serhii**
IMPROVING OF PERSONNEL MANAGEMENT EFFICIENCY IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT FEATURES OF ENERGY SECTOR ENTERPRISES OF UKRAINE 54
- Gutsuliak Nataliia**
PERSONNEL AS A STRATEGIC RESOURCE OF ENTERPRISE ACTIVITY IN THE CONDITIONS OF NEW ECONOMY 63
- Klimenkova Oksana**
HUMAN CAPITAL FORMATION IN THE REGION: PROCESS ESSENCE AND INFLUENCE FACTORS 72

STATE AND BUSINESS ENTITIES ECONOMIC SECURITY

- Vlasenko Tetiana**
METHODICAL TOOLKIT FOR CAUSES DETERMINING OF PERSONNEL RESISTANCE TO STRATEGIC CHANGE AT THE ENTERPRISE 82

MATHEMATICAL METHODS, MODELS AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN ECONOMICS

- Momot Volodymyr**
USING OF PRODUCTION CES-FUNCTIONS IN THE DEVELOPMENT OF TECHNOLOGICAL POLICY MEASURES OF DOMESTIC ENTERPRISES 92

ANALYSIS, AUDIT, ACCOUNTING AND TAXATION

- Brekhov Serhii**
THE TAX RISK MANAGEMENT SYSTEM CONCEPTUALIZATION: STRATEGIC GOALS AND DIRECTIONS OF REFORMING THE STATE TAX SERVICE OF UKRAINE 106

Klius Yulia, Izhboldina Anzhelika	
THEORETICAL SUBSTANTIATION OF A BUSINESS ENTITY INTERNAL CONTROL ORGANIZATION	118

FINANCE, BANKING AND INSURANCE

Vdovina Galina	
CUSTOMS POLICY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION	130
Zhygalo Ivan	
STATISTICAL EVALUATION OF THE FINANCIAL COMPANIES DEVELOPMENT IN UKRAINE	145
Kovalenko Victoria	
COMPREHENSIVE ASSESSMENT OF RISK-FACTOR IN THE MODERN CONDITIONS OF BANKING BUSINESS DEVELOPMENT	157
Syrchyn Oleksandr	
THE ROLE OF MANAGEMENT IN THE BANK ACTIVITY	170

MANAGEMENT AND BUSINESS ADMINISTRATION

Tsikalo Yevhen	
COMBINATION OF INTEGRATION AND SELF-ORGANIZATION OF BUSINESS ENTITY'S ACTIVITY: THEORETICAL PRINCIPLES AND CONCEPTUAL APPROACH	179

MARKETING, ENTREPRENEURSHIP, TRADE AND STOCK EXCHANGE ACTIVITY

Berber Anastasiya	
MARKET ANALYSIS OF INDUSTRIAL FORAGE FOR UNPRODUCTIVE ANIMALS	189
Voronin Anton	
PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF THE CONFECTIONERY INDUSTRY OF UKRAINE	198
Kaptalan Sergey	
SYSTEMATIZATION OF AGRO-INDUSTRIAL FORMATIONS TYPES ACCORDING TO VARIOUS CLASSIFICATION FEATURES	208
Semenova Valentyna	
INNOVATIVE DEVELOPMENT OF ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF ACTIVITY DIVERSIFICATION	219
AUTHORS OF ARTICLES	227

***ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ
ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ***

УДК: 330.121

Олексій Павлович СИДОРЕНКО

кандидат філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, історії та політології,
Одеський державний аграрний університет, Україна, e-mail: filosofiyodaui615@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7612-8594>

Сергій Миколайович МАКУХА

кандидат економічних наук, доцент кафедри загальної економічної теорії та економічної політики,
Одеський національний економічний університет, Україна, e-mail: Makucha_S@rambler.ru,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8999-5507>

Олена Анатоліївна КОВАЛЕНКО

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та іноземних мов,
Одеський державний аграрний університет, Україна, e-mail: kovalenkooday@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3377-514X>

**ДІАЛЕКТИКА РАЦІОНАЛЬНОСТІ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ:
ПРОБЛЕМИ, ЗДОБУТКИ, МОЖЛИВІ ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ**

Сидоренко, О. П., Макуха, С. М., Коваленко, О. А. Діалектика раціональності та економічної ефективності : проблеми, здобутки, можливі шляхи вирішення. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 9–19.

Анотація. Метою статті є дослідження сучасного стану діалектики раціональності та економічної ефективності. Уточнено зміст ключових цінностей європейської культури, без опори на яку особистість не може плідно мислити, пізнавати та діяти. Це стосується будь-якої галузі діяльності: економічної, соціальної, політичної тощо. Доведено, що в економічній галузі, раціональність, зазвичай, характеризується вмінням організувати виробничий процес. Вона вимірюється у витратах, необхідних для випуску одиниці продукції. Проілюстровано, що економічна система вважається раціональною, якщо вона функціонує з мінімально можливими затратами енергії та інших ресурсів, діє за апробованою програмою, в якій детально визначено, що, де, коли і як необхідно робити. Результати дослідження показали, що раціональність і ефективність в економічній діяльності, зазвичай, діалектично взаємопов'язані та цей зв'язок має суперечливий характер: вимоги до зростання ефективності виробництва постійно випереджають можливості до змін більш консервативної раціональної структури системи, що й породжує суперечність між ними. Доведено – досягти збігу в часі оптимального рівня функціонування економічної системи і в раціональному плані, і в плані забезпечення її належної ефективності, причому на довгострокову перспективу, проблематично. Запропоновано концептуальний підхід до подальших досліджень проблем, сутністю якого є не ігнорування місця і ролі класичної раціональності в сучасній історії європейської науки і філософії, а, навпаки, більш ретельний пошук і використання усього позитивного, що дав цей тип раціональності для розвитку економічної науки, фундаментальне вивчення ще невідомого його надбання і глибоке осмислення його – все це повинно залишатися одним із пріоритетних напрямів наукових і філософських досліджень.

Ключові слова: трансформація знань; наукова раціональність; економічна ефективність; типи науки; критерії; оцінювання; вибір.

Алексей Павлович СИДОРЕНКО

кандидат философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии, истории и политологии,
Одесский государственный аграрный университет, Украина, e-mail: filosofiyodaui615@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7612-8594>

Сергей Николаевич МАКУХА

кандидат экономических наук, доцент кафедры общей экономической теории и
экономической политики, Одесский национальный экономический университет, Украина,
e-mail: Makucha_S@rambler.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8999-5507>

Елена Анатольевна КОВАЛЕНКО

кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского и иностранного языка,
Одесский государственный аграрный университет, Украина, e-mail: kovalenkooday@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3377-514X>

ДИАЛЕКТИКА РАЦИОНАЛЬНОСТИ И ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ: ПРОБЛЕМЫ, ДОСТИЖЕНИЯ, ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ РЕШЕНИЯ

Сидоренко, А. П., Макуха, С. Н., Коваленко, Е. А. *Диалектика рациональности и экономической эффективности : проблемы, достижения, возможные пути решения*. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверякова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 9–19.

Аннотация. Целью статьи является исследование современного состояния диалектики рациональности и экономической эффективности. Уточнено содержание ключевых ценностей европейской культуры без опоры на которую личность не может плодотворно мыслить, познавать и действовать. Это касается любой области деятельности: экономической, социальной, политической и т. д. Доказано, что в сфере экономики, рациональность, как правило, характеризуется умением организовать производственный процесс. Она измеряется в расходах, необходимых для выпуска единицы продукции. Проиллюстрировано, что экономическая система считается рациональной, если она функционирует с минимально возможными затратами энергии и других ресурсов, действует по апробированной программе, в которой подробно определено, что, где, когда и как необходимо делать. Результаты исследования показали, что рациональность и эффективность в экономической деятельности, как правило, диалектически взаимосвязаны и эта связь имеет противоречивый характер: требования к росту эффективности производства постоянно опережают возможности к изменениям более консервативной рациональной структуры системы, что и порождает противоречие между ними. Доказано, что достичь совпадения во времени оптимального уровня функционирования экономической системы и в рациональном плане, и в плане обеспечения ее надлежащей эффективности, причем на долгосрочную перспективу, проблематично. Предложен концептуальный подход к дальнейшему исследованию проблем, сутью которого является не игнорирование места и роли классической рациональности в современной истории европейской науки и философии, а, наоборот, более тщательный поиск и использование всего положительного, что дал этот тип рациональности для развития экономической науки, фундаментальное изучение еще неизвестного его достояния и глубокое осмысление его – все это должно оставаться одним из приоритетных направлений научных и философских исследований.

Ключевые слова: трансформация знаний; научная рациональность; экономическая эффективность; типы науки; критерии; оценивание; выбор.

Oleksii SYDORENKO

PhD in Philosophy, Professor, Head of Philosophy, History and Political Science Department,
Odessa State Agrarian University, Ukraine, e-mail: filosofiyodau615@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7612-8594>

Serhii MAKUKHA

PhD in Economics, Associate Professor, General Economic Theory and Economic Policy Department,
Odessa National Economic University, Ukraine, e-mail: Makucha_S@rambler.ru,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8999-5507>

Olena KOVALENKO

PhD in Philology, Associate Professor, Department of Ukrainian and Foreign Languages,
Odessa State Agrarian University, Ukraine, e-mail: kovalenkooday@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3377-514X>

THE DIALECTIC OF RATIONALITY AND ECONOMIC EFFICIENCY: PROBLEMS, ATTAINMENTS, POSSIBLE SOLUTIONS

Sydorenko, O., Makukha, S., Kovalenko, O. (2019). *The dialectic of rationality and economic efficiency: problems, attainments, possible solutions*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Dialektyka ratsionalnosti ta ekonomichnoi efektyvnosti: problemy, zdobutky, mozhlyvi shliakhy vyryshennia; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 9–19.

Abstract. The aim of article is to investigate the modern state of dialectic rationality and economic efficiency. The content of European culture key values without relying on which a person cannot think, learn and act fruitfully, are clarified. This applies to any field of activity: economic, social, political, etc. It is proved that in the economics sphere, rationality is usually characterized by the ability to organize the production process. She is measured by the expenditures required for manufacturing of production unit. It is illustrated that an economic system is considered rational if it operates with the lowest possible expenditure of energy and other resources, and operates on an approved program. The research results showed that rationality and efficiency in economic activity are usually dialectically interconnected and this relationship

is contradictory: requirements for production efficiency increasing are constantly ahead of the possibilities for changes in a more conservative rational structure of the system, which raises the contradiction between them. It is proved that it is problematic to achieve a coincidence in time of the optimal level of functioning of the economic system both in a rational plan and in terms of its proper efficiency ensuring, and in the long term. A conceptual approach to the problems further research is proposed, the essence of which is not ignoring the place and role of classical rationality in the modern history of European science and philosophy, but, on the contrary, a more thorough search and use of all the positive that this type of rationality gave for the development of economic science, a fundamental study it's still unknown heritage and deep understanding of it – all this should remain one of the priority directions of scientific and philosophical research.

Keywords: knowledge transformation; scientific rationality; economic efficiency; types of science; criteria; evaluation; selection.

JEL classification: A100

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.9-19](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.9-19)

Постановка проблеми у загальному вигляді. В умовах динамічних якісних змін у сучасному світі виникає нагальна потреба такого ж синхронного й адекватного розвитку знань як одного з ефективних засобів обґрунтування діяльності, а якщо дивитися ширше – самого життя людини. Лише у співвіднесенні з контекстом конкретних потреб і можливостей суспільства, знання стає ідеєю, що пронизує програму дій, навколо якої організуються соціальні спільноти, та зрештою – соціальні інститути культури: освіта, наука, мистецтво, політика тощо. Якість знання, яка дає можливість діяти ефективно – досягати мети з найменшими витратами сил і засобів – є основою як його власної раціональності, так і раціональності самої діяльності у певній сфері життя. Сьогодні навколо проблеми раціональності продовжують вирувати дискусії, які з другої половини XX ст. то набирають сили, то періодично затихають. І це не випадково, тому що «проблема раціональності загальнозначуща і разом з тим глибоко особистісна» [1]. Кожен намагається її вирішити на свій лад, часто втрачаючи логіку своїх аргументів. Знайти прийнятні засоби для пояснення нових явищ в науці, відкритих представниками постпозитивізму, виявилось не так просто. Спроби вирішити цю проблему загострюють не тільки чутливість до розмаїття форм життя і способів їхнього осмислення, але і потребу в оновленому, перш за все філософському, уявленні про єдність людського розуму, культури, одним з основних елементів якої є раціональність. Не менш складним і водночас актуальним є питання діалектики раціональності та ефективності діяльності, у тому числі економічної. Особливої значущості це питання отримало в умовах набуття науковою раціональністю «розмитого», постнекласичного статусу. Ця проблема заслуговує самостійного і фундаментального дослідження. Настав час, коли вона, разом з іншими актуальними проблемами філософії науки, повинна зайняти своє місце в програмах філософських і фахових дисциплін. Цього вимагають підготовка кадрів високої кваліфікації, розширення їхнього світоглядного, фахового і культурного рівня, який відповідав би вимогам сучасності. Сьогодні в Україні функціонує велика кількість закладів вищої освіти, де молодь може опановувати сучасними знаннями, а головне, – формувати в собі потребу, вміння і навички самостійного продукування раціональних знань, нарощування і постійного корегування їхнього змісту впродовж усього свого життя з метою забезпечення ефективності своєї діяльності. Роль зазначених чинників невпинно посилюється на фоні загального бурхливого розвитку технологій, впровадження у виробництво робототехніки, штучного інтелекту, нанотехнологій та інших досягнень інформаційного суспільства, формування в нашій країні «економіки знань», перетворення її на справжній драйвер цивілізаційних змін. Усе це вимагає нагального вирішення загальних проблем поглиблення наукових досліджень у закладах вищої освіти, синтезу природничих, технічних і гуманітарних знань, дотримання етики і культури наукових пошуків, надання проблемі продукування якісних знань особливого статусу. Як наслідок, зростає увага освітян і науковців не лише до проблем теорії та практики формування сучасного змісту і структури раціональних знань, але й до осмислення причин, умов і механізмів їхньої трансформації та асиміляції в різних галузях життєдіяльності суспільства. Вирішення окреслених проблем значною мірою допоможе Україні сформувати власну модель сталого

економічного розвитку та розширити горизонти ефективної діяльності в інших сферах свого життя.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Проблеми динаміки раціональності, її місця в культурі та впливу на ефективність діяльності людини активно і плідно досліджували І. Адізес, М. Вебер, В. Куайн, Т. Кун, І. Лакатос, Г. Ленк, В. Ньютон-Сміт, М. Полані, К. Поппер, Р. Рорті, Г. А. Саймон, С. Тулмін, П. Фейєрабенд, Н. Хенсон, Дж. Холтон, К. Хюбнер, Н. С. Автомонова, М. С. Ананьєва, Г. С. Воробйова, П. П. Гайдено, Р. І. Капелюшников, І. Т. Касавін, В. О. Лекторський, Л. О. Мікешина, В. Н. Порус, Б. І. Пружинін, В. С. Стьопин, Г. Л. Тульчинський, М. А. Хорєв, В. С. Швирьов, Б. Л. Яшин та ін.

Дехто з цих вчених продовжують дотримуватися поглядів на раціональність та її критерії, спираючись на традиції класичної науки, перш за все, математичного природознавства. Однак спроби встановити межі науки та наукової діяльності за допомогою однозначних критеріїв, як в Нову епоху, так і в часи постнекласичної науки, не можуть бути продуктивними. Тут як завжди виникає так зване порочне коло, коли раціональність намагаються визначити на підставі ознак науковості, а науковість – за допомогою раціональності. Схожа ситуація існує і в процесі використання у ролі зразків раціональності прийомів, що широко практикуються у кібернетичних системах, організації виробництва та управління. Тому багато із провідних вчених і економістів керуються у своїй діяльності урізаними, «частковими» поняттями раціональності, які не претендують на філософську загальність, але охоплюють значні та важливі сфери буття і пізнання. Так, від М. Вебера бере початок поняття «цілераціональності», за допомогою якого в економічній соціології описуються відносини виробництва, обміну, обігу грошей і капіталів, професійної діяльності, тобто важливих елементів ринкової економіки. У результаті поняття «раціональність» отримує плюралістичне трактування. Однак ця настанова на раціональність не прояснює питання про те, що є загальним у всіх моделей раціональності, що їх об'єднує? Як варіант виходу із ситуації відомі німецькі філософи К. Хюбнер і Г. Ленк та деякі російські представники філософії науки (Л. О. Мікешина, Б. Л. Яшин) запропонували інтерсуб'єктивне трактування поняття «раціональність», змістом якої є обґрунтованість суджень фактами і спостереженнями, їхня логічна чіткість і послідовність, загальноприйнятність норм і правил поведінки чи оцінки явищ, і процесів, загальна згода відносно понять і суджень, що використовуються тощо. Але ці критерії раціональності не мають точних визначень, трактуються інтуїтивно, значною мірою залежно від традицій і конвенцій, що склалися в конкретній науковій спільноті. Тому такий підхід до трактування раціональності теж не позбавлений суттєвих недоліків, спричиняє настільки широке і «розмите» її тлумачення, за якого жодна з форм інтерсуб'єктивності не може набути статусу домінуючої та виступати в ролі критерію раціональності. З цього і подібних фактів, на думку деяких представників постпозитивізму і сучасної постнекласичної науки, випливає висновок, згідно з яким, більшість протиставлень «раціональної науки» та «ірраціонального міфу» не мають серйозних методологічних підстав, тобто наукова раціональність не володіє жодним пріоритетом порівняно, наприклад, з міфом чи ідеологією. Тому П. Фейєрабенд відверто заявив, що «...міф не менш раціональний, ніж наука» [2, с.426]. Такою позицією відомий філософ, хотів він цього чи не хотів, сприяв отождоженню науки і будь-яких форм ірраціонального вірування.

Великий внесок у вирішення досліджуваної проблеми здійснили вітчизняні філософи та економісти В. І. Вернадський, П. В. Копнін, М. А. Булатов, В. М. Вашкевич, В. М. Геєць, І. С. Добронравова, М. Л. Злотіна, В. П. Іванов, С. Б. Кримський, О. А. Кратт, В. В. Лях, М. В. Попович, О. І. Предко та ін. Так, наприклад, звернення до методологічного спадку Київської школи філософів на чолі з П. В. Копніним, яка особливо плідно працювала над дослідженням філософських проблем виникнення макроскопічно впорядкованих просторово-часових структур у складних нелінійних системах, що знаходяться в далеких від рівноваги станах, поблизу особливих критичних точок – точок біфуркації, орієнтує кожного дослідника таких систем на ставлення до них як людиновимірних. Саме до таких систем належать економіки більшості країн. Згідно з висновками синергетики, при дослідженні

подібних систем необхідно керуватися ідеєю «нового діалогу людини з природою», тобто принципом їхньої творчої взаємодії. Ця ідея ріднить погляди представників синергетики з висновками репрезентантів Київської школи філософії про необхідність співтворчості людини та світу [3, с.225] і підтверджує актуальність принципу раціональності як базового методологічного орієнтира та його незамінності в емпіричних і теоретичних дослідженнях економічних процесів та забезпеченні самої економічної діяльності.

Отже, короткий огляд сучасних проблем раціональності свідчить про її суттєвий вплив практично на всі галузі діяльності, які охоплюються сучасним філософським мисленням.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Раціональність функціонування системи – не самоціль. Її кінцевою умовою є забезпечення високої ефективності цієї системи, її позитивного внеску в суспільно-корисну діяльність. Незважаючи на велику кількість публікацій, що містять аналіз суті та змісту раціональності й ефективності, їхньої трансформації в умовах глобалізації економіки та впливу знань на економічні процеси, низка важливих проблем залишається невирішеною. Серед них важливе місце посідає питання щодо з'ясування взаємозв'язку, діалектики раціональності та ефективності в епоху формування постнекласичної науки, надання цій проблемі пріоритетного статусу. Вирішення цієї проблеми буде сприяти усуненню нестачі уваги освітян і науковців до проблем теорії та практики сучасного змісту і структури знання, осмислення причин, умов і механізмів їхньої трансформації та асиміляції в різних галузях життєдіяльності суспільства. Результатом усіх цих процесів стане впровадження у виробництво сучасних технологій і, як наслідок, підвищення ефективності вітчизняної економіки.

Постановка завдання. Метою статті є прояснення діалектики раціональності та економічної ефективності. Для цього розглянуто різні трактування ідеї раціональності упродовж існування європейської філософії й науки та їхній вплив на ефективність діяльності людини. Автори статті зробили одну з перших спроб окреслити можливі шляхи впливу постнекласичної раціональності на ефективність економічної діяльності та наполягають на необхідності подальшого філософського осмислення сучасного змісту знання, ґрунтовного аналізу шляхів його трансформації під впливом економічної глобалізації й розвитку «економіки знань» та парадигматичних змін у некласичному і постнекласичному типах науки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто зазначити, що раціональний підхід до тлумачення діяльності бере початок від творчості Платона, якому належить визнання цієї культурної цінності як божественної та характерної лише для свідомості людини. Водночас матеріальне начало трактувалося Аристотелем як хаотичне, аморфне, пасивне, позбавлене визначеності, таке, що не піддається упорядкуванню теоретичною думкою. Схожа ситуація в поглядах на раціональність тривала в науці та філософії аж до початку XVII ст., коли в Європі Нового часу починає формуватися техногенна цивілізація з її новим розумінням призначення людини та зовсім іншим, ніж в епоху античності, ставленням особистості до природи, тобто, коли виникає експериментальна наука і пов'язана з нею техніка. Саме в цей час складається ідеал нової, класичної раціональності. Однак, незважаючи ні на що, раціональність продовжує залишатися вищою культурною цінністю.

З тих часів учені Нової епохи під тиском змін у політиці й економіці західноєвропейських держав, на відміну від своїх попередників – античних мислителів, які обожнювали Космос і розглядали його як зразок краси, а тому не допускали втручання в його будову, всупереч відірванню від реальності життя схоластичним умонастроєм середньовічних філософів, починають активно корегувати стиль свого мислення, парадигму наукових пошуків. Цей стиль особливо яскраво відбився у творчості одного із фундаторів нової науки – Г. Галілея, засновника точного природознавства. Він «зняв» характерне для платонізму протиставлення світу ідеальних сутностей реальному, земним об'єктам. «...Для нього прообразом теоретичної ідеї стає технологічна конструкція, побудова якої, з одного боку, з достатньою прозорістю контролюється свідомістю, але яка, з іншого боку, може бути втіленою в реальному світі» [4, с.1029]. Тим самим Г. Галілей першим визнав можливість поєднання створеної людиною ідеальної форми з матеріальним началом. Завдяки такому

підходу «цей експериментально-технологічний стиль мислення, який передбачав ставлення до створюваних ідеальних об'єктів науки як до зроблених технологічних конструкцій, які можна подумки зібрати чи розібрати і тим самим повністю артикулювати реальні механізми, й утворює суть класичної наукової раціональності Нового часу, яка коротко характеризується відомою тезою, що, по суті, пізнати ми можемо лише те, що ми самі зробили» [4, с.1029]. Таке розуміння раціональності речей і явищ Ф. Бекон у свій час назвав «прихованим схематизмом». І в цьому була певна рація, бо так тлумачив античну ідею «техне» – майстерно створену чи відтворену (змодельовану) дійсність – беззаперечний авторитет античності та середньовіччя, перший енциклопедист Аристотель (Стагірит).

Додаткові імпульси на користь утвердження класичної раціональності у свідомості європейської наукової спільноти постійно надсилали християнський монотеїзм з його ідеєю створення світу (згідно з єдиним замислом Бога) і деїзм. Не можна не помітити й того позитивного впливу на формування в Європі специфічної культурно-світоглядної ситуації, що був зумовлений основоположними настановами епохи Просвітництва, пов'язаними з виникненням ідеалу вільної та відповідальної особистості. Дотримання цього ідеалу розкріпачувало стиль мислення людини, вимагало від науковців рішуче відкидати будь-яку зовнішню детермінацію, будь-який тиск традицій, штампів суспільної думки чи просто соціального диктату на формування їхньої професійної поведінки. Першим наслідком закріплення цієї ідейно-світоглядної настанови стала вимога до вченого: не пропускати до своєї свідомості нічого такого, що не було б її самовизначенням, результатом конструктивної роботи власної свідомості. Другим наслідком стало формування суб'єктно-об'єктного принципу пізнавальної діяльності, згідно з яким джерелом активності в пізнанні є суб'єкт, а об'єкт пізнання повинен розглядатися цілком відокремленим, незалежним від суб'єкта, причому бар'єри в його пізнанні не визнавалися (виключенням у цьому плані була гносеологічна позиція агностиків). І, нарешті, третім наслідком стало утвердження механістичної картини світу. Механіцизм в епоху Нового часу остаточно розпрощався з образом природи як полем дії якихось «живих сил» і почав трактувати її як стихію, однорідну в незмінному з часом просторі, в якому за чіткими та однаковими (незмінними) законами механіки переміщуються всі об'єкти. Тому, пізнавши ці закони, як стверджували прихильники механістичної картини світу, людина стає здатною оволодівати природою і перетворювати її на матеріал своєї конструктивної діяльності.

Отже, Всесвіт представниками класичного раціоналізму розглядався статичним, позбавленим розвитку, таким, що виник у результаті «першого поштовху».

Слушним доповненням до характерних для класичного раціоналізму механістичних властивостей було також прагнення його фундаторів до редукціонізму, аналізу переважно малих систем, що включають до свого змісту невелику кількість елементів і мають не розгалужену структуру. Такий категоріальний підхід став однією з причин практичних успіхів класичного природознавства. Однак наслідком його виявилось зневажливе ставлення вчених до вивчення класу складних систем, особливо, людиновимірних. Можливо, тут діалося взнаки успадковане від середньовічної теології відношення класиків нової науки до системи, як до позбавленої гнучкості заздалегідь заданої Богом, природної схеми. Тому полеміка з середньовічним спадком змусила філософів XVIII ст. висловити різко негативні судження про системність. Показовими в цьому сенсі, а можливо навіть крилатими стали такі фрази відомих представників Просвітництва: «Дотримуватися системи – це патологія мислення» (Б. Фонтенель); «Найбільш винахідливий спосіб стати ідіотом – дотримуватися системи» (Е. Шефтсбері); «Якщо ви маєте бажання серйозно віддатися вивченню природи, то необхідно почати з того, щоб не створювати жодної системи» (Вольтер) [5, с.256]. Це дало можливість побудови і використання механічних моделей для вивчення об'єктів і явищ, забезпечило передумови бурхливого злету науково-технічного прогресу західної цивілізації як цивілізації техногенної.

Однак механістичний підхід до вивчення природи, аналізу систем зумовив характерне для цього підходу, звужене тлумачення зв'язку раціональності та ефективності. Поняття

«раціональність» стало трактуватися як таке, що співпадає з ідеєю ефективності, тобто як відповідність цілей – потребам або ціннісним нормам, результату – цілям функціонування і затратам ресурсів. Подібне тлумачення діалектики раціональності та ефективності було не випадковим, воно випливало з розуміння вченими спільності пізнавальних, управлінських, виробничих і споживчих процесів і їхньої обумовленості в основному практичною діяльністю. Саме тому інтегральним виявленням ефективності системи, на їхню думку, є відношення її потреб до своїх можливостей і ресурсів, а інтегральним виявленням ідеї раціональності, раціонального впорядкування суцього, стало уявлення про ефективну, результативну дію.

Отже, раціональність як ефективність і конструктивність цілеспрямованої діяльності, починаючи з XVII ст., почала трактуватися як знання і дії, що мають логічний і розумний характер і дозволяють досягати мети, причому оптимальними засобами. Водночас механіцизм набуває беззаперечного статусу основного напрямку в філософії і науці, який пояснював розвиток природи і суспільства законами механіки, а все розмаїття світу – механічним рухом однорідних матеріальних частинок матерії. Згодом цей напрям став найбільш послідовним вираженням ідеалів наукової раціональності класичного типу і, не випадково, що аж до революції в фізиці, математиці й біології, яка відбулася на межі XIX–XX століть, наукова раціональність більшістю вчених ототожнювалася з можливістю створення механічної моделі об'єктів і явищ, що вивчаються. Відтоді раціональність перетворилася на традицію європейської науки, яка позитивно вплинула на поступальний рух людства. Їй належить визначальна роль у становленні деїзму, в розвитку науки, економіки, освіти, науково-технічного прогресу, ділової активності, менеджменту тощо. Світ у цілому і в своїх фрагментах постав перед вченими нібито створеним, «сконструйованим». Шлях пізнання цього світу сприймався як осягнення та осмислення всього «сконструйованого» з широким залученням експерименту. Безмежне, таким чином, зводилося до величезної кількості обмеженого, скінченного, фінітного. «Від Бога-творця до деїзму і від нього до людини-інженера – таким був шлях європейської цивілізації» [6], як його розуміли фундатори сучасної науки, демонструючи великі успіхи, не в останню чергу завдяки опорі на принципи класичної раціональності.

Але XX ст. відкрило на цьому шляху не тільки злети філософії, науки та економіки, не лише гаразди, згоди і процвітання. Створення ядерної зброї, екологічні кризи, технічні катастрофи, шкідливі технології – аж ніяк не вторинні витрати, а прямі та незаперечні наслідки реалізації «технічної» ідеї раціональності в її механістичному трактуванні. Людство зрозуміло, що далі не можна розглядати природу як безмежний і піддатливий ресурс своєї перетворюючої діяльності, що екологічні кризи – явище рукотворне, небезпечне. Тому необхідно від нього якомога швидше позбавитися. Для цього наука другої половини XX ст. запропонувала ідею кардинальної зміни поглядів на природу, висунула принципово інший підхід до формування картини світу ніж той, що знаходився в основі класичного (механістичного) природознавства, але й порівняно з тим, який прийнято називати квантово-релятивістською картиною некласичного природознавства першої половини XX ст. Як наслідок, відбулася відмова від образу світу нібито побудованого з елементарних частинок – на користь картини світу як сукупності нелінійних процесів. У цьому сенсі провідну роль відіграла синергетика – наука, що вивчає еволюцію і самоорганізацію систем відкритого типу з нелінійними зворотними зв'язками. Ці системи є складним цілісним утворенням, що має доступ до зовнішніх джерел енергії, речовини, інформації, а також володіє блоками виходу за свої межі. Будучи нелінійними, такі системи вирізняються тією специфічною властивістю, суть якої в тому, що досить мала причинна зміна в змісті системи чи в навколишньому середовищі здатна зумовити значну реакцію в їхньому стані.

У процесі еволюції подібних систем виникають квазіусталені стани – атрактори (термін походить від грецького слова «незворушний», спокійний. Цей термін був запропонований у свій час А. Пуанкаре і з того часу він став широко використовуватися в синергетиці). У такому стані невеликі збурення в системі автоматично пригнічуються, атрактор нібито «притягує» до себе їхні відхилення. У цьому проявляється унікальна

властивість систем, здатних до самоорганізації, – вплив майбутнього на сучасне. Якщо ж зовнішні дії або внутрішні динамічні чинники, що впливають на еволюцію складної системи, досягають критичних показників, може виникнути біфуркація (роздвоєння, розгалуження), тобто вихід системи з рівноважного стану атрактора. Причому поява біфуркації зумовлюється не попереднім станом системи, не процесами, що відбуваються в навколишньому середовищі, а тільки взаємодією більш-менш випадкових флуктуацій у хаосі критично дестабілізованої системи. Фундаментальна роль випадковостей у зоні біфуркації – одна з визначальних рис динаміки систем, що самоорганізуються. Іншою з важливих рис функціонування таких систем є наявність універсальних сценаріїв переходу від порядку до хаосу і навпаки – від хаосу до порядку. Вивчення цих процесів відкриває принципову можливість управління хаосом.

Так, дослідження складних систем засвідчили, що вони мають багато ступенів свободи, однак у процесі їхньої еволюції часто виявляється невелика кількість головних із них. Ці чинники, під які підстроюється їхня решта, у синергетиці називають параметрами порядку, або регулювання. Якщо такі параметри вдається визначити, то процес опису складної системи значно полегшується.

Отже, розвиток систем відкритого типу з нелінійними зворотними зв'язками в точках їхньої біфуркації принципово непередбачуваний. А це означає те, що досить часто їхнє функціонування важко контролювати, тим більше експериментувати з ними. Природу (а суспільство тим паче), згідно з викладеними вище ідеями теорії систем, і, особливо, синергетики, не можна розглядати у вигляді гігантського механізму, як це робили колись представники класичного раціоналізму, подумки замінюючи складові цього механізму конкретними конструктами і вільно маніпулюючи ними. Виникла необхідність зміни поглядів на раціональність і сучасну науку в цілому. «Суть цього процесу полягає у «відродженні часу» в сучасному природознавстві та початку «нового діалогу людини з природою» [7, с.546].

Взаємодія людини з відкритими системами синергетичного типу відбувається специфічно. Ця взаємодія не є чимось зовнішнім по відношенню до системи, а нібито включається в саму систему, змінюючи кожного разу поле її можливих станів. У цьому плані людина вже не просто протистоїть системі як об'єкту, як чомусь зовнішньому, а перетворюється на складову системи, яку вона змінює. Включившись до взаємодії, людина вже має справу не з жорсткими предметами і їхніми властивостями, а «... зі своєрідним «сузір'ям можливостей» [8]. Перед нею в процесі діяльності кожного разу виникає проблема вибору певної лінії розвитку із множини можливих шляхів еволюції системи, причому сам цей вибір незворотний і як правило не може бути однозначно визначений. Тому в діяльності з синергетичними системами, що саморозвиваються, особливу роль відіграють знання заборон на деякі стратегії взаємодії, які потенційно містять у собі катастрофічні наслідки. Виходячи із зазначеного, людина повинна розглядати свою виробничу або технологічну діяльність «... як «трансплантацію протеза» в живий організм» [8]. Будуючи підприємство, запускаючи нову технологію, вона повинна розуміти, що діє подібно тому, нібито має намір покращити певний живий організм, втілюючи в нього якийсь сторонній предмет. Аналогічно і біосфера реагує на наші технічні інновації і запровадження нових виробничих структур.

Тому сьогодні ми маємо справу з формуванням нової світоглядної парадигми, яка вимагає ставитися до природи не як до «мертвого» і грубого матеріалу, а як до складного організму, в якому ми живемо і з яким повинні взаємодіяти, не порушуючи його основних функціональних зв'язків. Ця парадигма, певною мірою, наводить нас до східних культур, де цілісне бачення світу як організму було одвічним і з давніх часів склалася етика не насилля у ставленні до природи.

Отже, зародившись у руслі розвитку природничих наук, синергетика виявилася плідною для дослідження соціальних проблем, особливо, економічних [9, с.314–317]. Відомо, що характерною рисою сучасного світового господарства є перетворення транснаціональних об'єднань на домінуючу силу, яка монополізувала виробництво та галузеві ринки. Закономірним результатом їхнього функціонування стало розмивання національних кордонів розвитку економік окремих держав, що викликало формування багаторівневої економічної

моделі світового розвитку. У такій моделі можна виокремити, принаймні, два основних рівня: вищий та нижчий. Вищий рівень утворюють економіки провідних держав, а нижчий – економіки країн, які входять до складу глобальної економічної системи, стали її елементами і значною мірою покликані обслуговувати потреби глобальної системи. Усе це зумовило розмивання змісту наукової раціональності та спричинило опосередкований і прихований характер її впливу на ефективність функціонування складних економічних систем. Тому з розвитком світової економіки та ускладненням технологій зростає потреба в переосмисленні самої суті сучасного розуміння економічної раціональності. У цьому плані корисними можуть стати висновки синергетики з метою їхнього використання в процесі досліджень соціальних катастроф та економічних криз, а саме – ідеї теорії біфуркації та концепції параметрів порядку, які в змозі підказати адекватні варіанти зниження ризику прийняття помилкових еволюційних сценаріїв економічного розвитку і в такий спосіб допомогти усунути їх.

Багатопараметричний характер моделювання складних економічних систем у поєднанні з концепцією параметрів порядку дає можливість вирішити ще одну непросту проблему соціальної еволюції – зняти традиційну дихотомію природи – суспільства, матеріальних і духовних чинників виробництва, біосфери – техносфери і завдяки такому підходу знайти раціональні шляхи прискорення економічного розвитку країни, її соціальної еволюції. У тих ситуаціях, коли неможливо однозначно передбачити тренд розвитку економічної системи суспільства чи регіону, вибравши оптимальну або адекватну її ціль і визначивши ціннісні критерії, можна встановити раціональні засоби його досягнення. Ось чому один із творців синергетики І. Пригожин наголошував, що, можливо наступні покоління будуть розглядати наш час як початок великого століття біфуркації.

Вагомий внесок у переосмислення сучасного змісту наукової раціональності здійснюють не тільки синергетика, але й філософія, когнітивні науки, постнекласична наука в цілому. Так, ще «філософія життя», а потім фрейдизм і неофрейдизм, разом з деякими іншими авторитетними вченнями довели, що людина діє не лише на підставі раціональних мотивів, її вчинки зазнають суттєвого впливу ірраціональних моментів психіки. Це особливо помітно виявилось у другій половині ХХ ст., коли набрала сили так звана велика наука. Стало зрозумілим, що розвиток і розповсюдження знань неможливі без довіри між членами наукової спільноти і без існування авторитетів у науці, тому що більшість знань не формуються особисто вченим, а сприймаються ним завдяки спілкуванню з колегами. Тому підстави для розрізнення знань як раціонального осягнення дійсності від того, що таким не є, в постнекласичній науці вже не можуть співпадати з тими, які існували в класичній науці. У зв'язку з цим гостро постала необхідність формування основ нових поглядів на раціональність, а це, у свою чергу, спричиняє необхідність корекції в тлумаченні змісту ефективності, в тому числі, економічної ефективності.

Ситуація ускладнюється ще й тим чинником, що в умовах постійного перебування людини в системі масових комунікацій, вона зазнає їхнього цілеспрямованого пропагандистського впливу, який нерідко спрямований не на розвиток її раціональних здібностей, а навпаки, на притуплення критичної рефлексії. Це негативно віддзеркалюється на самостійності прийняття нею рішень, чому сприяє також високий темп оновлення знань. Усе це зумовлює швидку змінність соціальних структур та інститутів, які використовують знання і втілюють їх у життя, а також плінність типів і способів комунікації. Як наслідок у сучасному суспільстві ускладнюється ланцюг соціальних і технологічних опосередкувань між дією та її результатом, що робить ще більш складним і так непросте раціональне планування діяльності та оцінку її ефективності.

Із викладеного випливає природна необхідність критичного ставлення до успадкованого ідеалу раціональності. Однак з критики, для якої насправді є підстави, не можна робити висновок про відмову від раціональності як цінності культури взагалі, тому що в такому разі постане питання про відмову від традицій європейської культури взагалі, оскільки раціональність завжди була і, на думку авторів статті, залишиться однією з її ключових цінностей. Це стосується і ефективності діяльності людини.

Висновки і перспективи подальших розробок. У сучасних умовах суспільного життя роль і значення знань, причому не тільки наукових, але й естетичних, моральних, релігійних, повсякденних тощо, стрімко зростає. Сьогодні знання – це основа життя людства. Разом зі зростанням ролі та місця знань у життєдіяльності людини ускладнилися їхній зміст, структура і функції. Цей процес відбувається невинно, його причина полягає у постійному виникненні нових проблем перед суспільством, більш складних, ніж ті, що стояли раніше, і трансформації існуючих. Водночас непомірно збільшується потенціал науки, особливо неklasичної і постнеklasичної, що відкриває перед нею нові можливості, які раніше були недосяжними, наприклад, урахування впливу традицій народу, його культури та історії на зміст і функції знання. Помітними також стали досягнення науки у розгадуванні таємниць свідомості, а як відомо «...все, що досягається, є знанням того чи іншого роду» [10, с.589]. Особливе місце в перетворенні знань на визначальний чинник суспільного розвитку посіла діалектика економіки і науки. Сучасна економіка розвинених країн створила у своїх державах такі умови для розвитку науки (знань), які допомагають знанням досягати настільки високого рівня, що сприяє перетворенню самої економіки на економіку знань. Україна має всі реальні можливості для створення такої економіки. У вирішенні цієї складної проблеми їй певним чином допоможе розвиток вчення про знання, а також глибоке осягнення діалектики раціональності та економічної ефективності й реалізація висновків, що з неї випливають. Не викликає заперечень той факт, що раціональна свідомість обов'язково передбачає націленість на ефективність, тобто на успішність діяльності. Однак сама по собі ефективність, успішність дій не можуть жодним чином розглядатися як достатня ознака раціональності. «Тенденція до розмивання меж раціональності, «до раціональності без берегів», зазвичай, і знаходить перш за все своє вираження у зближенні або ототожненні ефективності та раціональності поведінки, що яскраво виявляється в інтерпретації соціокультурної діяльності в архаїчних і традиційних суспільствах «як по-своєму раціональних» [4, с.1031]. Ця теза, якої дотримуються представники деяких філософських течій, є актуальною і непростою, але дуже важливою для теорії та практики постнеklasичної науки. Тому вона потребує додаткових глибоких досліджень. Її вирішення буде сприяти прискоренню процесів формування в Україні економіки знань та створенню умов для подальшої трансформації національної економічної системи і підвищення її ефективності.

Література

1. Автономова Н. С. *Рациональность : наука, философия, жизнь*. Рациональность как предмет философского исследования. Москва : ИФ РАН, 1995. URL: http://www.adhdportal.com/book_2819_chapter_5_N.S.Avtonomova_Raionalnost:_nauka,_filosofija,_zhizn.html (дата обращения: 29.05.2019).
2. Порус В. Н. *Рациональность. Новая философская энциклопедия* : в 4 т. / Научно-ред. совет : В. С. Степин, А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин и др. // Институт философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд. Москва : Мысль, 2010. Т. 3. 640 с. С. 426.
3. Злотина М. Л. *Диалектические законы развития как мировоззренческие принципы творческой деятельности*. Практика – познание – мировоззрение. Киев : Наукова думка, 1980. С. 225.
4. Касавин И. Т., Лекторский В. А., Швырев В. С. *Рациональность как ценность культуры*. Вестник Российской Академии Наук. 2005. Т. 75. № 11. С. 1028–1037.
5. *Словарь философских терминов* / Науч. ред. В. Г. Кузнецова. Москва : ИНФРА-М, 2013. 256 с.
6. Тульчинский Г. Л. *Два типа рациональности*. Космизм и новое мышление на Западе и Востоке. Санкт-Петербург, 1999. URL: <http://hpsy.ru/public/x3145.htm> (дата обращения: 29.05.2019).
7. Аршинов В. И. *Синергетика. Новая философская энциклопедия* : в 4 т. / Научно-ред. совет : В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин и др. // Институт философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд. Москва : Мысль, 2010. Т. 3. 546 с.
8. Ленк Х. *Размышления о современной технике* / Пер. и предисл. В. С. Степин, В. Г. Горохов // Центр гуманитарных технологий. Аналитический портал. Москва, 1996. URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/6037> (дата обращения: 30.05.2019).
9. Сидоренко О. П., Корлюк С. С., Власов В. В., Розова Т. В. та ін. *Пропедевтичний курс з філософії науки* : підруч. / За ред. О. П. Сидоренка. Київ : Освіта України, 2017. С. 313–317.
10. Лекторский В. А. *Сознание. Новая философская энциклопедия* : в 4 т. / Науч.-ред. совет :

В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семігин і др. // Інститут філософії РАН, Нац. общ.-науч. фонд. Москва : Мысль, 2010. 589 с.

References

1. Avtonomova, N. S. (1995). *Rationality: science, philosophy, life* [Ratsionalnost: nauka, filosofiya, zhizn], Ratsionalnost kak predmet fylosofskogo issledovaniya, Moskva: IF RAN, available at: http://www.adhdportal.com/book_2819_chapter_5_N.S.Avtonomova_Raionalnost:_nauka,_filosofija,_z_hizn.html [in Russian]
2. Porus, V. N. (2010). *Rationality. New Philosophical Encyclopedia*: in 4 vol. Eds. V. S. Stepyn, A. Guseynov, G. Yu. Semygyn et al. [Ratsionalnost. Novaya filosofskaya entsyklopediya: v 4 t.; Nauchno-red. sovet: V. S. Stepyn, A. Guseynov, G. Yu. Semygyn i dr.], Institut filosofii RAN, Natsionalnyy obshch.-nauch. fond, Mysl, Moskva, T. 3, 640 s. [in Russian]
3. Zlotina, M. L. (1980). *Dialectical laws of development as a worldview principles of creative activity* [Dialekticheskie zakony razvitiya kak mirovozzrencheskie printsypy tvorcheskoy deyatel'nosti], Praktika – poznanie – myrovozzrenie, Naukova dumka, Kiev, 225 s. [in Russian]
4. Kasavyn, I. T., Lektorskiy, V. A., Shvyrev, V. S. (2005). *Rationality as a cultural value* [Ratsionalnost kak tsennost' kultury], Vestnik Rossiyskoy Akademiy Nauk, T. 75, No. 11, s. 1028–1037 [in Russian]
5. Dictionary of Philosophical Terms (2013). Ed. by V. G. Kuznetsov [Slovar filosofskikh terminov; nauch. red. V. G. Kuznetsova], INFRA-M, Moskva, 256 s. [in Russian]
6. Tulchynskiy, G. L. (1999). *Two types of rationality* [Dva tipa ratsionalnosti], Kosmizm i novoe myshlenie na Zapade i Vostoke, Sankt-Peterburg, available at: <http://hpsy.ru/public/x3145.htm> [in Russian]
7. Arshynov, V. I. (2010). *Synergetics. New Philosophical Encyclopedia*: in 4 vol. Eds. V. S. Stepin, A. A. Guseynov, G. Yu. Semigin et al. [Sinergetika. Novaya filosofskaya entsyklopediya: v 4 t.; Nauchno-red. sovet: V. S. Stepyn, A. A. Guseynov, G. Yu. Semigin i dr.], Institut filosofii RAN, Nats. obshch.-nauch. fond, Mysl, Moskva, T. 3, 546 s. [in Russian]
8. Lenk, H. (1996). *Reflections on modern technology*. Trans. from Germ. V. S. Stepin, V. G. Gorokhov [Razmyshleniya o sovremennoy tekhnike; per. s nem. V. S. Stepina, V. G. Gorokhova], Gumanitarnye tekhnologii, Analiticheskiy portal, Moskva, available at: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/6037> [in Russian]
9. Sydorenko, O. P., Korliuk, S. S., Vlasov, V. V., Rozova, T. V. et al. (2017). *Propedeutical course in philosophy of science*. Ed. by O. P. Sydorenko [Propedevtychnyi kurs z filosofii nauki; za red. O. P. Sydorenka], Kyiv, Osvita Ukrainy, s. 313–317 [in Ukrainian]
10. Lektorskiy, V. A. (2010). *Consciousness. New Philosophical Encyclopedia*: in 4 vol. Eds. V. S. Stepin, A. A. Guseynov, G. Yu. Semigin et al. [Soznanie. Novaya filosofskaya entsyklopediya: v 4 t.; Nauch.-red. sovet: V. S. Stepin, A. A. Guseynov, G. Yu. Semigin i dr.], Institut filosofii RAN, Nats. obshch.-nauch. fond, Mysl, Moskva, 589 s. [in Russian]

***ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ
НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ***

УДК 332.146.2

Крістіна Євгеніївна БАБЕНКО

кандидат фізико-математичних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту,
Українська інженерно-педагогічна академія, Україна, e-mail: babenko.nauka@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7227-886X>

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СУТНОСТІ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЙ

Бабенко, К. Є. *Науково-теоретичне обґрунтування сутності розвитку територій*. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 21–28.

Анотація. У статті здійснено науково-теоретичне обґрунтування сутності розвитку територій. З метою вивчення та детального аналізу поняття «розвиток» у роботі узагальнено існуючі підходи до розвитку в контексті визначення його цілей, серед яких виділено: функціонально-ресурсний, системний, поведінковий, кластерний, стратегічний, сценарний. Визначено, що за змістовним наповненням розвиток представляє собою комплекс змін, за допомогою яких соціальна система, яка орієнтована на задоволення основних потреб і запитів окремих людей і груп населення, рухається від стану загальної незадоволеності до нових більш сприятливих матеріальних і духовних умов життя. Обґрунтовано, що ефективність розвитку території характеризує стан регіону як соціально-економічної системи, яка відображатиме характерні особливості різного роду економічних, соціальних та інших явищ у процесі вдосконалення його функціонування й у контексті задоволення їм певних суспільних потреб. Доведено взаємозв'язок між забезпеченням розвитку території та вирішенням багатьох територіальних соціально-економічних проблем. Виявлено ключові ознаки розвитку території, а саме: стійкість та збалансованість. Досліджено теорії регіональної політики, які було класифіковано у три групи: теорії розміщення, теорії регіонального зростання і теорії державного регулювання економічного розвитку. Виявлено внутрішні чинники розвитку території, серед яких найбільший вплив мають: територіальні, адміністративні, економічні, інституційні, демографічні, організаційні. Доведено важливість побудови терміносистеми економічного розвитку території, яка сприятиме схематизації структури даного поняття та його більш ґрунтовній інтерпретації.

Ключові слова: розвиток регіону; зростання; функціонування; активізація розвитку територій; територіальні проблеми; стійкість; збалансованість.

Кристина Евгеньевна БАБЕНКО

кандидат физико-математических наук, доцент, заведующая кафедрой менеджмента,
Украинская инженерно-педагогическая академия, Украина, e-mail: babenko.nauka@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7227-886X>

**НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ
СУЩНОСТИ РАЗВИТИЯ ТЕРРИТОРИЙ**

Бабенко, К. Е. *Научно-теоретическое обоснование сущности развития территорий*. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверькова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 21–28.

Аннотация. В статье осуществлено научно-теоретическое обоснование сущности развития территорий. С целью изучения и детального анализа понятия «развитие» в работе обобщены существующие подходы к развитию в контексте определения его целей, среди которых выделены: функционально-ресурсный, системный, поведенческий, кластерный, стратегический, сценарный. Определено, что по содержательному наполнению развитие представляет собой комплекс изменений, с помощью которых социальная система, ориентированная на удовлетворение основных потребностей и запросов отдельных людей и групп населения, движется от состояния общей неудовлетворенности к новым более благоприятным материальным и духовным условиям жизни. Обосновано, что эффективность развития территории характеризует состояние региона как социально-экономической системы, отражающую характерные особенности разного рода экономических, социальных и других явлений в процессе совершенствования его функционирования и в контексте удовлетворения им определенных общественных потребностей. Доказана взаимосвязь между обеспечением развития территории и решением многих территориальных социально-экономических проблем. Выявлены ключевые признаки развития территории, а именно: устойчивость и сбалансированность. Исследованы теории региональной политики, которые были классифицированы в 3 группы: теории размещения, теории регионального роста и теории государственного регулирования экономического развития.

Выявлены внутренние факторы развития территории, среди которых наибольшее влияние имеют: территориальные, административные, экономические, институциональные, демографические, организационные. Доказана важность построения терминосистемы экономического развития территории, которая будет способствовать схематизации структуры данного понятия и его более основательной интерпретации.

Ключевые слова: развитие региона; рост; функционирование; активизация развития территорий; территориальные проблемы; устойчивость; сбалансированность.

Kristina BABENKO

PhD in Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Head of Management Department,
Ukrainian Academy of Engineering and Pedagogy, Ukraine, e-mail: babenko.nauka@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7227-886X>

SCIENTIFIC AND THEORETICAL JUSTIFICATION OF THE ESSENCE OF TERRITORIES DEVELOPMENT

Babenko, K. (2019). *Scientific and theoretical justification of the essence of territories development*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Naukovo-teoretychne obhruntuvannia sutnosti rozvytku terytorii; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 21–28.

Abstract. The article presents the scientific and theoretical justification of the essence of territorial development. For the purpose of study and detailed analysis of the «development» concept, the work generalizes existing approaches to development in the context of its goals determining, among which are distinguished: functional-resource, systemic, behavioral, cluster, strategic, scenario. It has been determined that, by meaningful content, development is a complex of changes by which a social system, which oriented on satisfying the basic needs and needs of individuals and population groups moves from a state of general dissatisfaction to new more favorable material and spiritual living conditions. It is substantiated that the effectiveness of a territory development characterizes the region state as a socio-economic system, which will reflect the characteristic features of various economic, social and other phenomena in the process of improving its functioning and in the context of meeting certain social needs. The relationship between ensuring of the territory development and the solution of many territorial socio-economic problems is proved. The key features of the territory development were identified, namely: sustainability and balance. Theories of regional policy are investigated, which were classified into 3 groups: placement theories, regional growth theories and theories of state regulation of economic development. Internal factors of the territory development are identified, among which the most significant influence is: territorial, administrative, economic, institutional, demographic, organizational. An importance of term system building of the territory economic development, which will contribute to the schematization of this concept structure and its more thorough interpretation, is proved.

Keywords: region development; growth; functioning; territorial development activation; territorial problems; sustainability; balance.

JEL classification: O130; O400; R110; R580

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.21-28](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.21-28)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасний розвиток системи публічного управління в Україні спрямований на активізацію регіональної політики органів державної влади та місцевого самоврядування, що посилює, зокрема, й пошук нових векторів розвитку окремих територій. Так, Уряд України, починаючи з 2014 року, щороку збільшує обсяг державної підтримки розвитку регіонів та громад: у 2019 році передбачено 84,1 млрд. грн. на реалізацію 79 програм державної підтримки розвитку територій. Незважаючи на відмінності та особливості вітчизняної регіоналістики органи місцевого управління намагаються відшукати такі інструменти територіального зростання, які б вписувалися у загальнодержавні концепції та спонукали до застосування сучасних інноваційних технологій, не втрачаючи, при цьому, своєї унікальної місцевої специфіки. Разом з тим, відсутність системної співпраці, непоширеність кращого світового та вітчизняного досвіду нововведень, неоднорідність соціально-економічного потенціалу територій спричиняють пошук ефективних методів, інструментів та засобів управління на

рівні регіонів та у цілому по країні. З огляду на це, тематика дослідження є затребуваною та актуальною на сучасному етапі вітчизняного державотворення.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Дослідженню науково-теоретичних положень та прикладних основ з питань розвитку територій присвячені напрацювання відомих зарубіжних та вітчизняних вчених, серед яких: О. Берданова [1], В. Вакуленко [1], Г. Васильченко [2], Б. Гречаник [2], Н. Гринчук [1], О. Єргунова [3], М. Канадець [2], М. Портер [4], Ю. Сурмін [5] та ін. Так, Ю. Сурмін визначає розвиток як якісні перетворення субстрату, структури, зв'язків і функцій системи, що здійснюються під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів. Це підтверджує твердження, що важливим у контексті дослідження розвитку територій є обґрунтування чинників впливу на нього. Інші українські вчені (Берданова О., Вакуленко В., Гринчук Н.) акцентують увагу на тому, що особливість регіонального розвитку полягає в ефективному та раціональному використанні потенціалу державних і місцевих людських, інституційних, фінансових та матеріальних ресурсів. При цьому погоджуються з Б. Гречаник, Г. Васильченко та М. Канадець, що розвиток регіону – це такий режим функціонування регіональної системи, який забезпечує позитивну динаміку характеристик якості життя за рахунок сталого і збалансованого відтворення соціального, економічного, ресурсного й екологічного потенціалів території. У контексті системного та цільового підходів визначає розвиток О. Єргунова, на думку якої розвиток завжди має спрямованість, яка визначається метою або системою цілей. При цьому, якщо ця спрямованість позитивна, соціально корисна, то вказують на прогрес, якщо вона негативна – регрес або деградацію. У свою чергу, М. Портер у своїй науковій статті досліджує основні факти про регіональний економічний розвиток, структуру регіональних економік і ролі кластерів в економіці США. Він зазначає, що розвиток регіональних економік значною мірою визначається силою локальних кластерів, життєздатністю і численністю інновацій. Незважаючи на доволі значну кількість наукових публікацій у цій сфері й досі простежується різноплановість підходів до розуміння сутності та змісту розвитку територій.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Надзвичайно динамічні та складні події останніх років призвели до значних змін у національній економіці, а фінансово-економічна нестабільність, яка загострилася і надалі залишається неподоланою, та розпочаті процеси децентралізації влади і фінансових ресурсів, формують нові вимоги щодо досягнення сталого розвитку України загалом та її територій зокрема. Адже необхідно швидко виявляти та вирішувати проблеми, удосконалювати курс економічних реформ та забезпечувати економічну безпеку на всіх рівнях. Здійснення цих завдань передбачає пошук ефективної конструкції регіональної економіки, виявлення внутрішніх та зовнішніх загроз. Особливості розвитку складних соціально-економічних систем, до яких належать території країни, обумовлюють доцільність залучення до процесу діагностики особливої концептуальної методології. У зазначеному контексті посилюється увага до питань науково-теоретичного обґрунтування сутності економічного розвитку територій.

Постановка завдання. Метою статті є науково-теоретичне обґрунтування сутності розвитку територій. Для досягнення поставленої мети сформовано такі завдання: визначити сутність розвитку територій; проаналізувати існуючі підходи до розвитку територій; обґрунтувати та згрупувати можливі чинники розвитку територій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковій літературі можна зустріти визначення розвитку регіону як прогресивної зміни його внутрішньої соціально-економічної структури. Але таке трактування не дозволяє визначити, які зміни будуть вважатися прогресивними і які критерії повинні при цьому використовуватися. Варто зазначити, що відповісти однозначно на ці питання неможливо, що пояснюється відсутністю єдності думок серед економістів і відмінних рис кожного регіону як щодо економічної та соціальної структури, так і за масштабами і векторами його розвитку. Під територіальним розвитком російський науковець О. Єргунова розуміє найбільш загальний підхід до державних завдань управління розвитком, що спирається на системно-структурні уявлення про цілісність країни. Це визначення дається у більш узагальненому вигляді, якщо ж його деталізувати,

то маємо наступне трактування: «розробка єдиної схеми територіального розвитку країни у поєднанні з інструментами бізнес-активності, з примноженням соціального капіталу і з централізованим державним втручанням у стихійний процес реструктурування простору» [3]. Варто зазначити, що сучасне трактування розвитку території переважно розходиться з домінуючим раніше підходом, коли розвиток території ототожнювали з розвитком продуктивних сил регіону. Зростання виробництва, безумовно, є важливим і необхідним у контексті забезпечення соціальних стандартів рівня та якості життя, але якщо він супроводжується деградацією навколишнього середовища, порушенням соціально-демографічних пропорцій та іншими проявами незбалансованості економіки, соціальної сфери, екології та демографії, то таке зростання не може ототожнюватися з розвитком території.

Отже, необхідно акцентувати увагу на тому, що у сучасному науковому і практичному середовищі існує декілька підходів до розвитку територій. Аналіз наукової літератури дозволив визначити основні підходи до розвитку територій залежно від їх цілей (рис. 1) [1–8].

Рис. 1. Підходи до розвитку територій та їх цілі (розроблено автором)

За результатами проведеного дослідження було визначено, що розвитку території як економічній категорії притаманне амбівалентне тлумачення. Але кожен із представлених наукових підходів не спростовує один одного, а навпаки доповнює змістовне наповнення категорії новим якісним розумінням економічної природи розвитку території. Так, функціонально-ресурсний підхід передбачає оптимальне використання всієї сукупності різних видів ресурсів, необхідних для розвитку території. Поведінковий підхід акцентує увагу на удосконаленні процесів оновлення і прийняття рішень шляхом ефективного управління культурою населення. Найбільш популярним підходом щодо розвитку територій є стратегічний, адже він передбачає формування стратегії як перспективи розвитку території в існуючих умовах функціонування економіки.

Кластерний підхід до розвитку територій не тільки дозволяє вибудувати стратегічний діалог між органами влади та професійним співтовариством, але й слугує інструментом стимулювання інновацій на регіональному рівні, підвищення ефективності державної політики за рахунок реалізації комплексних програм підтримки, підключення інститутів розвитку. Кластерний підхід в активізації розвитку території є більш виправданим у

національних українських реаліях з урахуванням важливості модернізації та прагнення до інноваційного зростання вітчизняного народногосподарського комплексу. Варто зазначити, що на сьогодні опубліковано велику кількість наукових і практично орієнтованих робіт, присвячених питанням позитивного розвитку кластерів у територіальних межах регіонів. Так, родоначальником кластерної теорії прийнято вважати М. Портера, який окреслив кластер як «географічно обмежену групу компаній, постачальників, провайдерів послуг і асоціативних інститутів відповідної сфери, пов'язаних взаємовідносинами різних типів» [4, с.109]. Розвиваючи теорію М. Портера, М. Енрайт ввів у науковий обіг поняття «регіональний кластер», розглядаючи його як кластер, локалізований у просторі, в межах одного міста і прилеглих територій, що включає практично всі ланки, а також широкий діапазон учасників одного рівня ланцюжка створення вартості.

Досліджуючи застосування кластерного підходу на регіональному рівні, варто погодитися з позицією М. Портера з приводу того, що регіони повинні зосередитися на підвищенні продуктивності всіх кластерів, у яких вони мають значиму позицію у більшій мірі, ніж намагатися мігрувати до більш «бажаних» кластерів». При цьому, регіональні органи влади повинні сконцентрувати зусилля на аналізі бар'єрів для реалізації кластерних ініціатив та можливостей їх усунення, фінансування на принципах державно-приватного партнерства проектів з розвитку регіональних кластерів, перш за все у частині розвитку науково-освітньої складової кластера, інтеграцію кластерного підходу в регіональні стратегії, програми та проекти.

Для багатьох областей застосування кластерного підходу в активізації розвитку територій дозволяє об'єднати організаційно-економічні зусилля керівників еліт у регіоні, бізнес-спільноти та інтереси населення, задіяного у роботі підприємств і науково-дослідних організацій, а також населення, що споживає регіональну продукцію. При цьому, в кожному територіальному утворенні існують галузі, які виступають у ролі ведучих у цьому процесі, і галузі, які виступають відомими і «підтягуються» за ними, сприяючи виведенню економіки території на новий якісний рівень. Однією з головних установок розвитку бізнесу на основі формування кластерів у регіоні прийнято відносити формування умов сприятливої для бізнесу конкуренції, що передбачає поєднання з ефективною кооперацією, нерідко забезпечує синергетичний ефект. Окрім цього, у контексті цього підходу виділяють наступні типи територіальних кластерів: 1) орієнтований на розвиток інфраструктури (спрямований на впровадження продуктивних інновацій, застосування нових технологічних рішень у виробництві та процесі організації праці); 2) орієнтований на інновації (створюється на підставі впровадження нової інноваційної структури, яка не використовувалася раніше у даному регіоні); 3) орієнтований на перетворення існуючої промисловості (створюється на основі перетворення відповідно до сформованих сучасних реалій існуючої промисловості в регіоні); 4) орієнтований на творче запозичення позитивного зарубіжного досвіду (передбачає придбання та розробку на території розміщення кластера технологій та структури взаємодії).

Варто зазначити, що у науковій літературі виділяють також й інші підходи до розгляду розвитку територій. Серед інших можна виділити: системний, результативний, сценарний. Так, без застосування системного підходу проводити дослідження систем мезорівня, до яких і відносяться регіони, безглуздо. Застосування системного підходу дозволяє забезпечити планові структури такою інформацією, яка необхідна для прийняття управлінських рішень як у часі, так і у просторі. Це, у свою чергу, забезпечує узгодженість рішень між собою за напрямками і ресурсів, що дозволяє досягти реалізації інноваційних програм розвитку територій з найбільшою ефективністю. Трамбування розвитку територій у рамках результативного підходу здійснюється у контексті питань оцінки рівня розвитку територій, тому є вторинним і більш уточнюючим. Краще та більш правильно орієнтуватися на комбінований варіант, який об'єднує функціонально-ресурсний, системний і результативний підходи, що дозволяє відображати як стан розвитку, так і результативність його дії.

Необхідно зазначити, що досліджені підходи до категорії «розвиток територій» дають можливість проведення детального аналізу стану, рівня та ефективності розвитку окремо взятих територій порівняно з іншими регіонами. Але варто акцентувати увагу на тому, що найчастіше в економічній літературі розвиток отожднюється з поняттям зростання. Так, у трактуванні деяких вчених [9] економічний розвиток може бути розглянуто як особливий вид економічного зростання, що забезпечує розвиток економічного суб'єкта і його потенціалу. У розумінні інших дослідників економічний розвиток є синонімом підвищення темпів економічного зростання. Погоджуючись з думкою О. Ігошина та А. Черьомухіна [10] про неприпустимість синонімічності понять розвитку і зростання, адже поняття розвитку є більш широким, ніж поняття зростання, було здійснено узагальнення підходів вчених щодо визначення понять «розвиток», «зростання», «функціонування» та виокремлено їх змістовну складову сутності. Так, більшістю вчених розуміється: під зростанням – підвищення розмірів або числа об'єктів, під функціонуванням – стаціонарний процес або сукупність процесів; сукупність всіх збалансованих і тому не спонукаючих розвиток системи процесів [6; 11]; дія; під розвитком – багатоплановий процес; перехідний процес; незворотна, спрямована закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів; якісні перетворення структури, зв'язків і функцій системи, що здійснюються під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів.

Отже, зростання є позитивною динамікою розвитку, тоді як функціонування – процесом, який спонукає розвиток. Варто зазначити, що спрямованість мети цих понять можна об'єднати у такі цілі розвитку, як: збільшення пропозиції та доступність необхідних для підтримки життя товарів і послуг; підвищення рівня життя населення, зростання матеріального добробуту, особистого і національного самоусвідомлення; надання особистості й суспільству в цілому великих можливостей вибору в економіці та соціальній сфері.

Таким чином, за своїм змістовним наповненням розвиток це комплекс змін, за допомогою яких орієнтована на задоволення основних потреб і запитів окремих людей і груп населення соціальна система рухається від стану загальної незадоволеності до нових сприятливішим матеріальним і духовним умовам життя. У цьому контексті ефективність розвитку території буде являти собою комплексну категорію, що характеризує стан регіону як соціально-економічної системи, яка відображатиме характерні особливості різного роду економічних, соціальних та інших явищ у процесі вдосконалення його функціонування і в контексті задоволення їм певних суспільних потреб.

Варто зазначити, що забезпечення розвитку території нерозривно пов'язано з вирішенням багатьох територіальних соціально-економічних проблем і є одним з основних регуляторів формування потенціалу розвитку територій. Це обумовлено: 1) переважно інтенсивним характером розвитку економіки, що обов'язково пов'язано з комплексним вивченням соціально-економічних процесів і їх територіальних особливостей; 2) посиленням впливу досягнутої якості життя на розвиток територій; 3) можливістю забезпечення комплексного підходу до вирішення територіальних проблем у процесі вдосконалення територіальної організації; 4) необхідністю обліку взаємозв'язків і взаємозумовленості економіки і навколишнього природного середовища. Найважливішими ознаками розвитку території є: стійкість, тобто тривале збереження умов відтворення потенціалу території (його соціального, природно-ресурсного, господарського середовища); збалансованість розвитку території, тобто дотримання для кожної регіональної системи певних пропорцій основних складових її потенціалу.

Аналіз розвитку регіонів і чинників, що позитивно впливають на згладжування регіональних диспропорцій, є сферою підвищеного інтересу для економістів, напрацювання яких присвячено питанням регіональної політики. Детальне дослідження існуючих теорій регіональної політики дозволило визначити основні 3 групи: теорії розміщення, теорії регіонального зростання і теорії державного регулювання економічного розвитку. Варто зазначити, що теорії економічного зростання регіону в багатьох своїх аспектах базуються на теорії розміщення, що є досить логічним, адже економічне зростання регіонів безпосередньо

залежить від процвітання господарюючих суб'єктів у цьому регіоні, а теорії розміщення якраз і вивчають питання, відповідно до яких принципів підприємці обирають між регіонами. Отже, серед трьох груп теорій саме теорії розміщення вважаються базовими. У свою чергу, виділення чинників розвитку територій є базисом для ефективного управління регіональним розвитком регіонів з урахуванням раціонального їх використання. Їх детальне вивчення та узагальнення дозволяє виокремити наступні групи чинників розвитку територій з визначенням їх впливу: територіальні (ефективне використання природно-ресурсного потенціалу, транспортно-географічного положення, кліматичного та туристично-рекреаційного потенціалу сприятиме не тільки раціональному використанню потенціалу та ресурсів, але й комплексному розвитку регіону); адміністративні (забезпечення якості регіонального менеджменту та відкритості влади для діалогу з суспільством призведе до підвищення рівня знань регіональних менеджерів і поліпшення якості надання державних послуг); економічні (підвищення рівня використання трудових ресурсів, капіталу, землі, підприємницьких здібностей, інновацій, науково-технічного потенціалу дозволить збільшити продуктивність праці та фондівіддачу, оптимально розвивати галузі та забезпечити збалансованість внутрішньо регіональних ринків); інституційні (ефективна реалізація формальних і неформальних правил та інформаційних ресурсів сприяє використанню краудсорсингу завдяки появі краудсорсингових ресурсів – інтернет-майданчиків, які формуються для збору і аналізу великої кількості ідей і пропозицій); демографічні (детальне дослідження вікового складу населення, його доходів, тривалості життя, народжуваності та смертності дозволить розробити та реалізувати комплекс заходів, що спрямовані на стимулювання народжуваності й збільшення тривалості життя); організаційні (підвищення ефективності використання наявних організаційних структур сприятиме розвитку їх інфраструктури з диверсифікацією в галузевому і територіальному аспектах). Головною метою процесу підвищення ефективності використання зазначених чинників є «переміщення» території з категорії «менш успішних» у категорію «найбільш успішні» з урахуванням класифікації регіонів за допомогою застосування інструментів регіонального управління.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, у роботі виділено та детально досліджено підходи до розуміння сутності розвитку територій у контексті сформованих цілей, серед яких: функціонально-ресурсний, системний, поведінковий, кластерний, стратегічний, сценарний. Визначено, що розвиток території – це процес, який спрямований на оптимальне використання природних і людських ресурсів певної території для забезпечення належного рівня добробуту та якості життя у цій місцевості. Але варто розуміти, що добробут і якість життя залежать не тільки від наявності вільного часу, доступу до освіти та інших соціальних послуг, відчуття безпеки і справедливості, але й від економічних чинників зайнятості та доходу, так званих «ринкових вартостей». Доведено, що детальне дослідження ключових складових поняття «розвиток» сприяє виокремленню взаємозв'язків між досліджуваними категоріями та обґрунтуванню структурно-змістовних особливостей даного поняття. Тому перспективами подальших досліджень є побудова терміносистеми економічного розвитку території, яка представлятиме собою певну схематизовану структуру знань, що дозволить більш ґрунтовно інтерпретувати сутність поняття.

Література

1. Берданова О. В., Вакуленко В. М., Гринчук Н. М. *Інструменти регіонального розвитку в Україні*. Київ : НАДУ, 2013. 286 с.
2. Гречаник Б. В., Васильченко Г. В., Канадець М. В. *Регіональна соціально-економічна політика*. Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2012. 404 с.
3. Ергунова О. Т. *Современные тенденции и проблемы развития территорий* // Министерство образования и науки Рос. Федерации, Уральский федеральный университет. Екатеринбург : Издательство Уральского ун-та, 2018. 168 с.
4. Портер М. Е. *Экономическое развитие регионов*. Пространственная экономика. Москва. 2007. № 1. С. 108–132.

5. Сурмін Ю. П., Бакуменко В. Д., Михненко А. М. *Енциклопедичний словник з державного управління* / За ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. 820 с.
6. Мельник Л. Г. *Основи стійкого розвитку*. Суми : Університетська книга, 2006. 366 с.
7. Родченко В. Б. *Місцевий розвиток : кращі практики та інструменти розумного зростання* : колективна монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2017. 212 с.
8. Максимчук М. В. *Інституціоналізація розвитку економіки регіонів України : теорія і практика* : монографія. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2016. 394 с.
9. Петросянц В. З. *Стратегия регионального развития в условиях инновационных преобразований экономики*. Москва : Экономика, 2011. 301 с.
10. Игошин А. Н., Черемухин А. Д. *Сущность экономического роста, его типы и измерители*. Вестник НГИЭИ. 2015. Вып. 5 (48). С. 53–60.
11. Руденский Р. А. *Антисипативное управление сложными экономическими системами : модели, методы, инструменты* : монографія. Донец. нац. ун-т, НИИ пробл. экон. динамики. Донецк : Юго-Восток, 2009. 257 с.

References

1. Berdanova, O. V., Vakulenko, V. M., Hrynychuk, N. M. (2013). *Regional development tools in Ukraine* [Instrumenty rehionalnoho rozvytku v Ukraini], NADU, Kyiv, 286 s. [in Ukrainian]
2. Grechanik, B. V., Vasilchenko, G. V., Kanadets, M. V. (2012). *Regional socio-economic policy* [Rehionalna sotsialno-ekonomichna polityka], IFNTUNH, Ivano-Frankivsk, 404 s. [in Ukrainian]
3. Ergunova, O. T. (2018). *Current trends and problems of territories development* [Sovremennyye tendentsii i problemy razvitiya territorii], Izdatelstvo Uralskogo universiteta, Ekaterinburg, 168 s. [in Russian]
4. Porter, M. E. (2007). *Economic development of the regions* [Ekonomicheskoe razvitie regionov], Prostranstvennaya ekonomika, Moskva, No. 1, s. 108–132 [in Russian]
5. Surmin, Yu. P., Bakumenko, V. D., Mikhnenko, A. M. (2010). *Encyclopedic dictionary of public administration* [Entsyklopedychnyi slovnyk z derzhavnoho upravlinnia; za red. Yu. Kovbasiuka, V. Troshhynskogo, Yu. Surmina], NADU, Kyiv, 820 s. [in Ukrainian]
6. Melnik, L. G. (2006). *Fundamentals of sustainable development* [Osnovy stiikoho rozvytku], Universytetska knyha, Sumy, 366 s. [in Ukrainian]
7. Rodchenko, V. B. (2017). *Local development: best practices and tools for smart growth: monograph* [Mistsevyi rozvytok: krashchi praktyky ta instrumenty rozumnoho zrostannia: monohrafiia], Drukarnia Madryd, Kharkiv, 212 s. [in Ukrainian]
8. Maksymchuk, M. V. (2016). *Institutionalization of region's economy development of Ukraine: theory and practice: monograph* [Instytuttsializatsiia rozvytku ekonomiky rehioniv Ukrainy: teoriia i praktyka: monohrafiia], DU «Instytut rehionalnyh doslidzhen imeni M. I. Dolishnoho NAN Ukrainy», Lviv, 394 s. [in Ukrainian]
9. Petrosyants, V. Z. (2011). *The strategy of regional development in the conditions of economy innovative transformations* [Strategiya regionalnogo razvitiya v usloviyakh innovatsionnykh preobrazovaniy ekonomiki], Ekonomika, Moskva, 301 s. [in Russian]
10. Igoshin, A. N., Cheremukhin, A. D. (2015). *The essence of economic growth, its types and measures* [Sushchnost ekonomicheskogo rosta, ego tipy i izmeriteli], Vestnik NGIEI, No. 5 (48), s. 53–60 [in Russian]
11. Rudenskiy, R. A. (2009). *Antisipative management complex economic systems: models, methods and tools: monograph* [Antisipativnoe upravlenie slozhnymi ekonomicheskimi sistemami: modeli, metody, instrumenty: monohrafiia], Yugo-Vostok, Donetsk, 257 s. [in Russian]

УДК 658:334.7

Оксана Володимирівна ЧУМАК

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування,
ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом», Україна,
e-mail: chumak_ov@i.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6387-2840>

УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІЧНИМ ПОТЕНЦІАЛОМ ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Чумак, О. В. *Управління економічним потенціалом державних підприємств в умовах розвитку державно-приватного партнерства*. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверякова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 29–38.

Анотація. У статті розглянуто концептуальний підхід до управління економічним потенціалом на державному підприємстві за умов використання державно-приватного партнерства (ДПП). Предметом дослідження є теоретико-методологічні положення з формування системи управління економічним потенціалом державного підприємства, яке працює на засадах ДПП. Метою статті є обґрунтування концепції управління економічним потенціалом державних комерційних підприємств за умов впровадження державно-приватного партнерства. Основою дослідження є системний підхід до пізнання управління економічним потенціалом підприємства, а також методи логічного узагальнення, порівняння, аналізу, синтезу, абстрактно-логічний. Рекомендовано на етапі проектування визначати ключові показники ефективності (KPI) реалізації ДПП. Для планування стійкості варто проводити більш глибокий аналіз проекту та категоризувати послуги за альтернативними моделями співробітництва всередині проекту, ґрунтуючись на ідеї ціннісно-орієнтованого управління. Рекомендована модель управління економічним потенціалом шляхом структурування ключових інструментів управління підприємством, що забезпечить комплексне бачення можливостей його реалізації, визначення ризиків та проблемних питань за розрізами економічної діяльності. Сферою застосування результатів дослідження є державні комерційні підприємства. При визначенні економічного потенціалу державних підприємств для проектів ДПП важливими є забезпечення збалансованості складових потенціалу, врахування впливу на результат реалізації строкості проекту та ризиків, достовірне визначення обсягу економічного потенціалу, методики аналізу й оцінки ефективності використання економічного потенціалу.

Ключові слова: державне підприємство; економічний потенціал; управління; державно-приватне партнерство; економічна діяльність.

Оксана Владимировна ЧУМАК

кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов, банковского дела и страхования,
ЧАО «Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом», Украина,
e-mail: chumak_ov@i.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6387-2840>

УПРАВЛЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИМ ПОТЕНЦИАЛОМ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Чумак, О. В. *Управление экономическим потенциалом государственных предприятий в условиях развития государственно-частного партнерства*. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под. ред. М. И. Зверякова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 29–38.

Аннотация. В статье рассмотрен концептуальный подход к управлению экономическим потенциалом на государственном предприятии при использовании государственно-частного партнерства (ГЧП). Предметом исследования являются теоретико-методологические положения по формированию системы управления экономическим потенциалом государственного предприятия, которое сотрудничает на условиях ГЧП. Целью статьи является обоснование концепции управления экономическим потенциалом государственных коммерческих предприятий в условиях внедрения государственно-частного партнерства. Основой исследования является системный подход к познанию управления экономическим потенциалом предприятия, а также методы логического обобщения, сравнения, анализа, синтеза, абстрактно-логический. Рекомендовано на этапе проектирования определять ключевые показатели эффективности (KPI) реализации ГЧП. Для планирования устойчивости следует проводить более глубокий анализ проекта и категоризировать услуги по альтернативным моделям сотрудничества внутри проекта, основываясь на идее ценностно-

ориентированного управления. Рекомендована модель управления экономическим потенциалом путем структурирования ключевых инструментов управления предприятием, которая обеспечит комплексное понимание возможностей его реализации, определение рисков и проблемных вопросов по аспектам экономической деятельности. Сферой применения результатов исследования являются государственные коммерческие предприятия. При определении экономического потенциала государственных предприятий для проектов ГЧП важными являются обеспечение сбалансированности составляющих потенциала, учет влияния на результат реализации проекта его продолжительности и рисков, достоверное определение объема экономического потенциала, методики анализа и оценки эффективности использования экономического потенциала.

Ключевые слова: государственное предприятие; экономический потенциал; управление; государственно-частное партнерство; экономическая деятельность.

Oksana CHUMAK

PhD in Economics, Associate Professor of Finance, Banking and Insurance Department, PJSC Higher Education Institution «Interregional Academy of Personnel Management», Ukraine,
e-mail: chumak_ov@i.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6387-2840>

ECONOMIC POTENTIAL MANAGEMENT OF THE STATE-OWNED ENTERPRISES IN CONDITIONS OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP DEVELOPMENT

Chumak, O. (2019). *Economic potential management of the state-owned enterprises in conditions of public-private partnership development*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Upravlinnia ekonomichnym potentsialom derzhavnykh pidpriemstv v umovakh rozvytku derzhavno-pryvatnoho partnerstva; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidžen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 29–38.

Abstract. The article considers a conceptual approach to economic potential managing at the state-owned enterprise by public-private partnerships (PPPs) using. The subject of research is the theoretical and methodological provisions for economic potential management system formation of a state enterprise that cooperates with private sector under PPP conditions. The aim of article is substantiation of economic potential management concept of state-owned commercial enterprises in context of public-private partnership implementation. The basis of research is a systematic approach to the knowledge of enterprise economic potential management, as well as methods of logical generalization, comparison, analysis, synthesis, abstract-logical. At design stage it is recommended to determine the key performance indicators (KPI) of PPP implementation. For sustainability planning, a deeper analysis of the project should be carried out and services should be categorized according to alternative models of cooperation within the project, based on the idea of value-oriented management. The author recommended an economic potential management model by structuring key tools for enterprise management, which will provide a comprehensive understanding of the possibilities for its implementation, risks and problematic issues determination in economic activity aspects. The scope of application of research results are state-owned commercial enterprises. In determining of the state-owned enterprises economic potential for PPP projects, it is important to balance of the potential everything components, an influence calculate on project results its duration and risks, reliable determination of economic potential volume, methods for analyzing and evaluating of efficient use of the economic potential.

Keywords: state-owned enterprise; economic potential; management; public-private partnership; economic activity.

JEL classification: D250; L320

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.29-38](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.29-38)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Перед державами постійно постають виклики щодо необхідності інвестування в інфраструктуру за наявної обмеженості бюджетів, тому уряди звертають увагу на передачу експертних знань та фінансування приватного сектора до державного в рамках державно-приватного партнерства (ДПП). Проекти ДПП реалізовували як економічно розвинуті країни, так і ті, що розвиваються та вирішують завдання щодо відбудови національної економіки у не завжди сприятливих умовах через залучення приватного капіталу в інфраструктуру в стислі строки й забезпечення стрімкого економічного зростання навіть за відсутності значних державних вкладень. У 2014 році в Європі у проекти ДПП залучили 18,7 млрд. євро (у 2013 р. – 16,3 млрд. євро) [1]. За даними Європейського центру експертизи у сфері ДПП, у 2016 році в Європейському Союзі було

реалізовано майже 60 проектів ДПП загальною вартістю 12 млрд. євро [2]. ДПП вказане серед ключових механізмів реалізації політики модернізації економіки України, вирішення важливих соціально-економічних проблем. Сьогодні актуалізувалися об'єктивні обставини для запровадження механізмів ДПП, відтак, на часі питання оцінки доцільності впровадження та оцінки ефективності таких проектів за наявного економічного потенціалу для державної власності. Водночас, ДПП розвивається в Україні доволі повільно, наразі не визначено економічний потенціал більшості державних комерційних підприємств, як підґрунтя для пропозиції співпраці та стратегічного розвитку.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Наукові напрацювання щодо розвитку державно-приватного партнерства за різними аспектами висвітлено у працях вчених (В. Г. Варнавський, М. Джеррард, А. С. Корчагіна, К. В. Павлюк, О. М. Полякова та ін.) і закріплено у чинній нормативно-правовій базі. Зважаючи на те, що ДПП науковцями розглядається здебільшого через призму правових відносин та державного управління супутніми ДПП процесами, економічний аспект залишається малодослідженим. Питанням управління економічним потенціалом підприємств приділяло увагу значне коло вчених, зокрема таких: О. Ф. Балацький, Є. В. Лапін, Р. О. Костирко, Н. С. Краснокутська, І. П. Отенко, І. Й. Плікус та ін. Погляди вчених прикуті, здебільшого, до юридичного забезпечення ДПП, умов його виникнення та правового супроводження, проте лише близько п'яти проектів (досить потужних) сьогодні в Україні починають свою реалізацію через співпрацю саме з державними підприємствами, для яких це перший досвід. Відтак, для підвищення ефективності реалізації таких проектів і економічної діяльності підприємств, в цілому, важливим є використання економічного потенціалу. Ученими потенціал підприємств розкривається, здебільшого через визначення (сукупна здатність, гранична можливість, максимальна потужність) та характеристику окремих складових (кадровий, фінансовий, виробничий тощо). Управління потенціалом підприємства досліджується через призму використання можливостей, аналізу потенціальних обсягів потужностей, відповідно цього прогнозування продажів та прибутку. Проте, через новий формат співробітництва для державних підприємств, недостатньо вирішеним у науковій царині є визначення й оцінка сукупного економічного потенціалу для оцінки можливостей реалізації проектів ДПП у рамках здійснення поточної економічної діяльності згідно з стратегічним орієнтиром.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз концепції ДПП за вітчизняним та зарубіжним досвідом дозволив оцінити ключові питання його впровадження та правового супроводження. Водночас, актуалізованим залишається визначення й структурування економічного потенціалу та концептуалізації політики управління ним, що потребує свого наукового розвитку для державних підприємств.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування концепції управління економічним потенціалом державних комерційних підприємств за умов впровадження державно-приватного партнерства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Державно-приватне партнерство – це засноване на договорі довгострокове співробітництво між державою та приватними компаніями, спрямоване на фінансування, проектування, впровадження й управління публічними об'єктами та публічними послугами (public facilities and public services), які традиційно забезпечуються державою (публічним сектором) [2]. Таке співробітництво передбачає ефективність для усіх учасників партнерства через покращення інфраструктури, соціального та екологічного середовища, підвищення якості товарів (послуг) та створення додаткових робочих місць. ДПП має низку переваг, висвітлених у багатьох працях науковців та засвідчених позитивним досвідом упровадження в зарубіжних країнах. В Україні така форма співробітництва лише започатковується, тому є широке коло питань для дискусій та досліджень, незважаючи на досить добре напрацьовану нормативну базу.

У 2015 році групою експертів Світового банку було проведено оцінку стану організації державно-приватного партнерства в контексті управління державними інвестиціями в Україні та визначено основні нагальні пріоритетні заходи, які необхідно

здійснити для розширення залучення зовнішніх інвестицій у сектор інфраструктури через механізм ДПП. Так, до ключових рекомендацій щодо організації ДПП в Україні на той час було віднесено:

- фрагментарність національної системи ДПП;
- слабе правове середовище;
- відсутність чітких пріоритетів державної політики, які необхідні для управління відбором проектів. Відсутність методичних рекомендацій щодо визначення доцільності інфраструктурних проектів, включаючи ДПП із формалізованою детальною процедурою оцінки вартості ризиків для ТРП та ДПП;
- неадекватність правил та методичних рекомендацій оцінювання проектів, оскільки інструменти порівняння реалізації проекту мають бути стандартизовані та включені до загальної системи оцінювання проекту;
- слабкість управління фінансовими ризиками ДПП. Наразі є неможливим визначення фінансових ризиків, що покладаються на державу, оскільки вимог до оцінки вартості ризиків немає. Водночас є не зрозумілим, чи знаходяться ДПП проекти на балансі чи позабалансовому обліку за національними рахунками. Однак для вирішення цього питання рекомендовано застосовування положень міжнародних стандартів фінансової звітності (IFRS) та методу статистичної служби Євростату (Європейська система національних та регіональних рахунків Співтовариства), що використовується багатьма країнами ЄС [1].

Досить ретельний аналіз впровадження ДПП в Україні експертами Світового банку дозволив виявити низку проблем, які потребували свого вирішення на державному рівні. На сьогодні впроваджено аналіз економічної ефективності проектів за новими підходами, порядок якого визначено Постановою КМУ № 815 [3]. Відповідно до затвердженого Порядку проведення аналізу ефективності здійснення ДПП проводиться центральним органом виконавчої влади або виконавчим органом місцевого самоврядування шляхом:

- детального обґрунтування соціально-економічних та екологічних результатів здійснення ДПП за результатами аналізу;
- економічних та фінансових показників реалізації ДПП;
- соціальних результатів реалізації ДПП, включаючи підвищення якості послуг та рівня забезпечення попиту на товари (роботи і послуги);
- екологічних результатів реалізації ДПП з урахуванням можливого негативного впливу на стан навколишнього природного середовища;
- обґрунтування підвищення ефективності проекту за умови його реалізації із залученням приватного партнера порівняно з реалізацією проекту без такого залучення;
- виявлення видів ризиків здійснення ДПП, їх оцінки та визначення форми управління ризиками;
- визначення форми здійснення ДПП;
- визначення соціально-економічних та екологічних перспектив після закінчення строку дії договору, укладеного в рамках ДПП.

На підставі проведеного аналізу й отриманих результатів, органом управління складається висновок про ефективність здійснення проекту ДПП. На офіційному сайті Міністерства економічного розвитку та торгівлі висвітлено Висновки, зокрема, за проектом ДПП «Реконструкція існуючого та створення нового вантажного термінала в аеропорту «Бориспіль», де було поставлено за завдання провести модернізацію та технологічне переобладнання складської інфраструктури існуючого вантажного термінала й збудувати новий вантажний термінал на ДП «Міжнародний Аеропорт «Бориспіль» [4]. Довідково, ДП МА «БОРИСПІЛЬ» є державним комерційним підприємством цивільної авіації, яке засноване на державній власності та входить до сфери управління Міністерства інфраструктури України. У багатьох країнах світу сфера повітряного та морського транспорту є пріоритетною для розвитку на засадах ДПП. Адже майже кожна тонна світових товарів має проходити, принаймні, два порти чи два аеропорти до прибуття в країну

призначення. З інформації поданої у журналі, за даними Міжнародного валютного фонду, 13 із 25 кращих двосторонніх морських і авіаційних торговельних учасників залучають принаймні одну країну, що розвивається. Згідно з прогнозом LLP «Pricewaterhouse Coopers», це співвідношення до 2030 р. зросте до 21 з 25 й припускається, що до того часу вартість морської та повітряної торгівлі Китаю з Нігерією буде більшою, ніж торгівля між США і Сполученим Королівством. Розвиток комерційної сторони аеропорту є важливим для поліпшення якості обслуговування пасажирів, а також для мобілізації фінансування інфраструктури. Досвід свідчить, що при правильно обраній бізнес-моделі, фінансовій структурі, інвестиційній групі й політичній волі, угоди ДПП можуть бути виконані та потенційно мати значний вплив на регіональну або національну економіку.

Таким чином, проекти, які виголошені або будуть виголошені у перспективі за річковими та морськими портами й аерофлотом в Україні є досить перспективними й відповідають затвердженій стратегії розвитку транспорту до 2030 року, але потребує удосконалення методологічне підґрунтя оцінки економічного потенціалу низки державних підприємств. За опублікованим Висновком по ДП МА «Бориспіль», дотримано усіх вимог Постанови № 815, проте зміст цього документу має досить описовий характер та не надає цілісного уявлення про безпосередньо економічну ефективність проекту й потенціал підприємства. Адже варто зважати на оцінку ефективності як з боку органу управління (описана процедура вище) так і з боку державного підприємства. Щодо показників органів управління державної власності, на етапі проектування варто рекомендувати визначати ключові показники ефективності (КРІ) виконання проекту, оскільки сторони можуть мати стимул використовувати переваги неоднозначних КРІ. Отже, здійснювати моніторинг ефективності органом, який здійснює закупівлі, необхідно задля гарантування того, що послуга буде надана згідно з погодженою угодою.

По всьому світу все ще залишається великий попит урядів на будівництво автомагістралей, які є провідником економічного розвитку, але через дорогу вартість таких проектів уряди звернулися до приватного сектора [2]. До прикладу, у світовій практиці передбачено 15 КРІ для експлуатації та технічного обслуговування автомагістралей, зокрема: система безпеки, швидкість пересування кількості транспортних засобів на полосі руху, якість дороги та її поверхні й розмітки. Для кожного проекту ДПП варто передбачити КРІ, отримувані при реалізації його мети за обраною періодизацією для звітування перед органом управління. Щодо аеропортів, існують, зокрема, вимоги до продуктивності на основі вихідних даних, які перетворюються на високі стандарти обслуговування для пасажирів. Визначення ефективності з одного боку, є досягненням конкретних цілей та ефективність у досягненні цих цілей через своєчасне та бюджетне виконання відповідно життєвому циклу в рамках контракту ДПП [5]. Зарубіжні вчені зауважують на додатковому вимірі поряд з концепцією продуктивності через такі показники як ефективність запропонованого рішення, підтримка, цілісний характер рішення, надійність та економічна ефективність [5–6], тому ефективність ДПП пропонується вимірювати з точки зору як результатів так і процесів.

За даними експертизи Світового банку [2] існуючі правила проведення оцінки, головним чином, базуються на оцінці фінансової доцільності проектів на момент початку їх реалізації та з проведених техніко-економічних обґрунтувань важко зрозуміти потенційні результати проекту на стадії відбору найбільш ефективних форм реалізації й вибору способу реалізації проекту. Відтак, вважаємо, що наявність Висновку про економічний потенціал державного підприємства, сформований для реалізації можливих проектів ДПП дозволить приймати обґрунтовані рішення щодо запуску таких проектів. На підставі аналізу теоретичних підходів поняття «економічний потенціал підприємства» розглядається як максимально можливий обсяг виробництва матеріальних благ в умовах, що забезпечують найбільш ефективне використання за часом і продуктивністю наявних економічних ресурсів [7]. Оцінку зміни ефективності економічної діяльності від використання потенціалу при впровадженні ДПП пропонується здійснювати за різних сценаріїв, об'єднавши

економічну раціональність та соціальну відповідальність. Зважаючи на той факт, що відповідно до чинного законодавства проекти за ДПП можуть тривати від 5 до 50 років, необхідно передбачити врахування життєвого циклу підприємства, ймовірні політичні вектори, ризики, затверджені різні стратегічні програми, прогнозовані показники соціально-економічного розвитку, й на цій основі при оцінці потенціалу визначати короткостроковий, середньостроковий та довгостроковий економічний потенціал державного підприємства.

Для оцінки ефективності проектів ДПП необхідний набір різноманітних управлінських функцій через те, що за переважною більшістю проектів може спостерігатися синергія послуг, які не виключено, еволюціонуватимуть у кластери схожих послуг, тому сервіси будуть генерувати вихідні дані інших сервісів. За таких умов для планування стійкості варто проводити більш глибокий аналіз проекту та категоризувати послуги за альтернативними моделями співробітництва всередині проекту. З цією метою державним підприємствам на етапі обговорення проекту та його узгодження зі свого боку доцільно здійснювати аналіз ефективності, аналіз ризиків, передбачати антикризове управління, планувати стійкість, передбачити канали обміну інформацією, здійснити аудит безпеки економічної діяльності, встановити точки контролю, визначити економічний потенціал, здійснити технічну оцінку можливостей.

В Україні існує проблема невідповідності економічного потенціалу та якісних характеристик його окремих елементів потребам зростання та відтворення вартості підприємств реального сектору економіки, що, зокрема, пояснюється диспропорціями в економічному потенціалі промислових підприємств, майже половина яких є збитковими [8]. Зважаючи на значну кількість збиткових ДП в Україні у їх загальній кількості, та не реалізований їх економічний потенціал, ДПП є тим інструментом, який забезпечить використання потенціалу для виконання у тому числі суспільних запитів. До прикладу, дослідження вказують, що аеропорти мають нереалізований потенціал для виробництва альтернативної енергії й, зокрема, часто оточені великими ділянками землі, які не використовуються (понад 44 000 аеропортів у світі мають значну кількість не використаної у виробництві землі) [9, с.64].

На основі зазначеного, нагальним є удосконалення управління економічним потенціалом комерційних державних підприємств за умов можливостей співпраці з приватним сектором через ДПП. Управлінська діяльність існує для керованих об'єктів і може аналізуватися й оцінюватися за рівнем стану їхнього потенціалу, тому визначення результату управління має комплексний характер і втілюється як у стані економічного потенціалу підприємства і його складових, так і у результатах його використання [10]. Економічний потенціал є сукупною здатністю (можливостями) підприємства здійснювати економічну діяльність відповідно до стратегічної мети та структурно представлений через кадровий, фінансовий, виробничий та інформаційний потенціали. З одного боку, економічний потенціал підприємства обмежений його функціональними можливостями (потужність, площі, технології), а, з іншого, – способом комбінування складових потенціалу та зовнішніми факторами, які гіпотетично можуть збільшувати потенціал у межах релевантного діапазону. Планування під проект ДПП необхідно здійснювати відповідно до обрахованого економічного потенціалу та інтегровано за усіма функціональними складовими обраної моделі використання потенціалу, яка повинна бути максимально наближена до реальності. З дотриманням принципу системності через висвітлення субстанціонального (що відображає), репрезентативного та екстраполяційного аспектів моделювання І. П. Отенко схематично наводить моделювання потенціалу підприємства та розкриває кожен аспект за такими елементами як зміст завдання, методи та результати [11]. При цьому вчена зазначає, що в економічному потенціалі синтезовані три тимчасові характеристики: він відображає минулий і сьогоденний фінансово-економічний стан підприємства, визначає та формує майбутнє. Науковцями представлено ідеї економічного базису ціннісно-орієнтованого управління через побудову ефективної системи управління, орієнтованої на досягнення максимізації найбільш ймовірної його цінності у довгостроковому аспекті, що втілюється в

ціннісно-орієнтованому управлінні [12]. Н. С. Краснокутська розвиває ідею ціннісно-орієнтованого управління потенціалом, яку вбачає у визначенні всіх можливих шляхів створення цінності підприємства в обраній сфері діяльності й прийнятті рішень щодо вибору кожного з них, виходячи з наявних і таких, що можуть бути сформовані, комплексів «ресурси – здатності – компетенції» [13]. Максимальна потужність економічного потенціалу ДП у рамках виконання проекту ДПП має визначатись співвідношенням виголошеної мети такого проекту та механізму й інструментів її досягнення за альтернативних варіантів виконання проекту або його окремих завдань.

Зважаючи на те, що контроль є важливою функцією управління, є доцільним за проектом ДПП визначати контрольні точки, за якими рекомендовано періодично визначати індикатори ефективності використання економічного потенціалу ДП. Є. В. Лапіним, зокрема, рекомендовано оцінку економічного потенціалу здійснювати інтервально (за рік) або сумарно за весь період, що дорівнює його середньому циклу відтворення у натуральному й вартісному вираженнях [7]. Р. О. Костирко розроблена модель парадигми контролю економічного потенціалу підприємств, в основу якої покладено такі постулати: залежність управління економічним потенціалом від результативності контролю; орієнтованість на забезпечення інформаційних потреб управління і користувачів; адаптація до кризових умов; спрямованість на прийняття управлінських рішень щодо зміни параметрів управління потенціалом та запобігання ризикам шляхом формування й використання резервів [8]. Урахування зазначеного дозволить своєчасно визначати ефективність проекту ДПП як за контрольними точками так і в цілому, й низку достовірних КРІ для прийняття рішень щодо подальшої реалізації проекту.

Отже, вищевикладене дозволяє узагальнити базові методологічні принципи визначення потенціалу державного підприємства, враховуючи економічну, екологічну, соціальну й політичну сфери, що впливають на якість управління економічним потенціалом ДП. Враховуючи зазначене, рекомендовано модель управління економічним потенціалом (рис. 1), через структурування ключових інструментів управління підприємством.

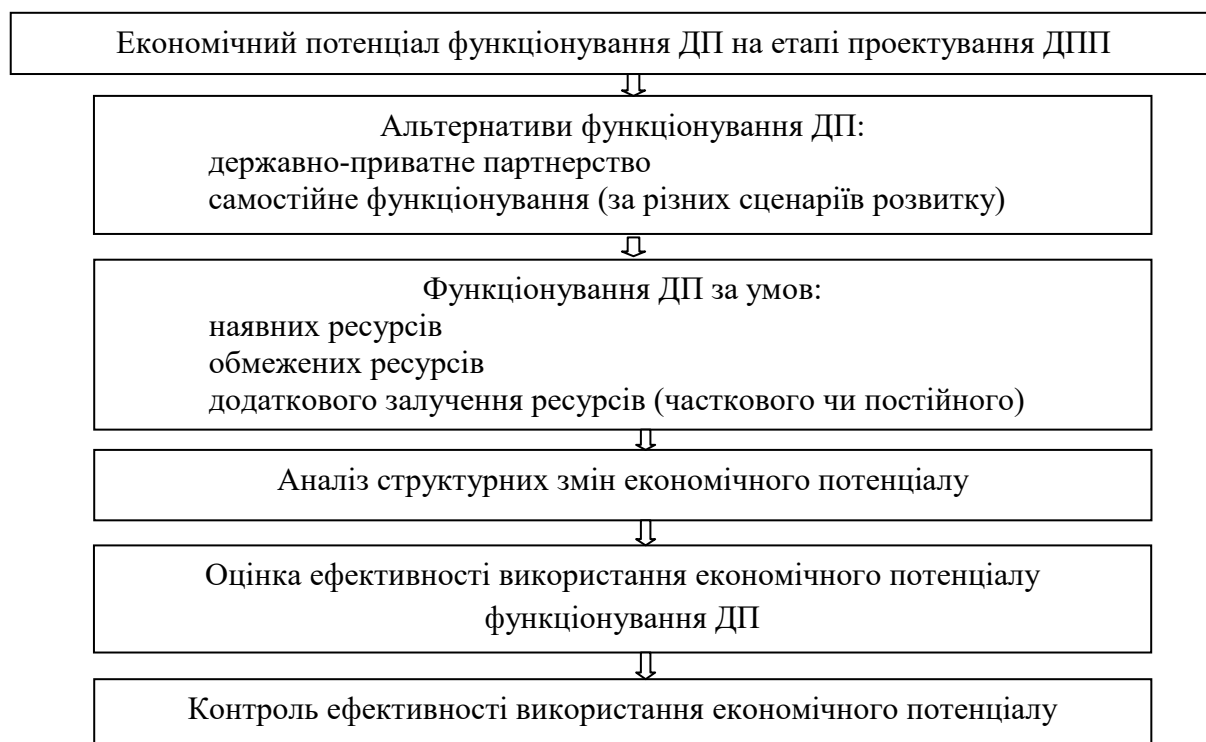

Рис. 1. Структурна модель управління економічним потенціалом ДП
(авторська розробка)

Використання даної моделі на етапі планування впровадження проектів ДПП забезпечить комплексне бачення можливостей його реалізації, визначення ризиків та проблемних питань за різними аспектами економічної діяльності з метою їх усунення чи відмови від пропонованого проекту. Ураховуючи унікальність (за багатьма критеріями, здебільшого) ДП, їх економічний потенціал у кожному окремому випадку, має бути відразу прорахований у контексті його використання – активна та пасивна (не використовувана) частина, що дозволить оцінити можливості подальшого розвитку підприємства через ДПП. При цьому, розрахунок економічного потенціалу може ускладнюватись врахуванням інновативності технологічних чи будь-яких інших процесів, які можуть бути запропоновані приватними підприємствами у рамках виконання проектів ДПП. Зокрема, варто враховувати потенціал соціального капіталу підприємства та ефекти інтелектуальної власності, можливості передбачуваної моделі управління підприємством за динамічного підходу. Тому збалансованість усіх складових економічного потенціалу, умовний прорахунок не ідентифікованої (нематеріальної) його частини, передбачення різних сценаріїв розвитку економічної діяльності підприємства, є ключовими засадами успішності реалізації проектів ДПП.

Висновки і перспективи подальших розробок. За умов необхідності інвестування у розвиток інфраструктури при обмеженості бюджетів ДПП є дієвим механізмом використання економічного потенціалу державних підприємств та досягнення соціально-економічних функцій державою. Економічний потенціал характеризує максимальну потужність підприємства за різних зовнішніх умов за усіма стадіями виробничих процесів на різних етапах життєвого циклу підприємства. Експертами Світового банку проведено оцінку стану організації ДПП у контексті управління державними інвестиціями в Україні та визначено нагальні пріоритетні заходи, частина яких від 2015 року виконана через удосконалення законодавства. Проте, економічне забезпечення реалізації проектів ДПП вимагає удосконалення, задля чого рекомендовано на етапі проектування визначати ключові показники ефективності (KPI) реалізації ДПП, зважати на показники ефективності рішень, цілісний характер рішення, надійність та економічну ефективність. Для планування стійкості варто проводити більш глибокий аналіз проекту та категоризувати послуги за альтернативними моделями співробітництва всередині проекту, ґрунтуючись на ідеї ціннісно-орієнтованого управління потенціалом, коли визначаються всі можливі шляхи створення цінності підприємства в обраній сфері діяльності. Рекомендована модель управління економічним потенціалом шляхом структурування ключових інструментів управління підприємством, що забезпечить комплексне бачення можливостей його реалізації, визначення ризиків та проблемних питань за різними розрізами економічної діяльності. При визначенні економічного потенціалу ДП для проектів ДПП надважливими є забезпечення збалансованості усіх складових потенціалу.

Перспективами подальших досліджень у розвиток цієї тематики вбачаємо систематизацію чинників, які визначають особливості використання економічного потенціалу через державно-приватне партнерство та розробку аналітичного інструментарію щодо виявлення впливу таких чинників на ефективність реалізації проекту ДПП. На цій основі варто обрати й визначити результативний показник, який характеризує використання економічного потенціалу з одного боку, та ефективність проекту, з другого.

Література

1. *ДПП в контексті управління державними інвестиціями в Україні. Оцінка 2015.* Міжнародний банк реконструкції та розвитку, 2016. Світовий банк. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/495131467995051959/pdf/106249-UKRANIAN-WP-P153935-PUBLIC-Public-Investment-UKR-Web-cover.pdf> (дата звернення: 20.05.2019).
2. *Державно-приватне партнерство як механізм реалізації нової регіональної політики : можливості застосування та практичні аспекти підготовки і впровадження інвестиційних проектів.* 2018. 106 с. URL: http://rdpa.regionet.org.ua/images/129/PPP_report_U-LEAD_30_10_2017.pdf (дата звернення: 22.05.2019).

3. Про внесення змін до порядків, затверджених постановою Кабінету Міністрів України № 384 від 11 квітня 2011 р. : Постанова КМУ № 815 від 16.11.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2016-п> (дата звернення: 27.05.2019).
4. Звіт про аналіз ефективності ДПП проекту «Реконструкція існуючого та створення нового вантажного терміналу в аеропорту «Бориспіль» / Міністерство економічного розвитку та торгівлі. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=en-GB&id=ec42809b-eb70-4dc0-9350-1ad5f509d2ae&title=PppEffectivenessAnalysisReports> (дата звернення: 28.05.2019).
5. Warsen R., Nederhand J., Klijn E. H., Grotenbreg S. & Koppenjan J. F. M. *What makes public-private partnerships work?* Survey research into the outcomes and the quality of cooperation in PPPs. *Public Management Review*. 2018. Vol. 20 (8). Pp. 1165–1185. DOI: <http://doi.org/10.1080/14719037.2018.1428415>.
6. Skelcher C. and Sullivan H. *Theory-driven approaches to analyzing collaborative performance*. *Public Management*. Oxford : Oxford University Press. 2008. Vol. 10 (6). Pp. 751–771. DOI: <http://doi.org/10.1080/14719030802423103>.
7. Лапін Є. В. Економічний потенціал підприємств промисловості : формування, оцінка, управління : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.07.01. Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Харків, 2006. 39 с.
8. Костирко Р. О. Контроль і аналіз в системі управління економічним потенціалом господарюючого суб'єкта : методологія та організація : монографія. Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2010. 728 с.
9. *Can airports help fight climate change?* IFC Advisory Services in Public-Private Partnerships. Handshake. 2012. Issue 6. 80 p.
10. Отенко І. П. Формування механізму управління економічним потенціалом підприємства. *Бізнес Інформ*. 2015. № 3. С. 241–246.
11. Отенко І. П. Моделювання економічного потенціалу підприємства та процесів його змін. Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки. 2015. Вип. 39 (2). С. 12–18. DOI: <https://doi.org/10.24025/2306-4420.2.39.2015.84522>.
12. Бойко М. Методологічні основи формування ціннісно-орієнтованого управління підприємствами. *Вісник КНТЕУ*. 2009. № 5. С. 74–84.
13. Краснокутська Н. С. Концепція ціннісно-орієнтованого управління потенціалом підприємства. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 8. С. 23–29.

References

1. *PPP in the context of public investment management in Ukraine. Score 2015* [DPP v konteksti upravlinnia derzhavnymy investytsihamy v Ukraini. Otsinka 2015], Mizhnarodnyi bank rekonstruktsii ta rozvytku, 2016, Svitovyi bank, available at: <http://documents.worldbank.org/curated/en/495131467995051959/pdf/106249-UKRANIAN-WP-P153935-PUBLIC-Public-Investment-UKR-Web-cover.pdf> [in Ukrainian]
2. *Public-private partnership as a mechanism for implementing a new regional policy: the feasibility and practical aspects of the preparation and implementation of investment projects* (2018) [Derzhavno-pryvatne partnerstvo yak mekhanizm realizatsii novoi rehionalnoi polityky: mozhlyvosti zastosuvannia ta praktychni aspekty pidhotovky i vprovadzhennia investytsiinykh proektiv], 106 s., available at: http://rdpa.regionet.org.ua/images/129/PPP_report_U-LEAD_30_10_2017.pdf [in Ukrainian]
3. *On Amendments to the procedures, approved by the resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, dated No. 384, April 11, 2011 r.*: Law of Ukraine, No. 815, 16.11.2016 [Pro vnesennia zmin do poriadkiv, zatverdzhennykh postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 kvitnia 2011 r. No. 384: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy, No. 815, 16.11.2016], available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2016-п> [in Ukrainian]
4. *Report on the analysis of the efficiency of the PPP project «Reconstruction of the existing and creation of a new cargo terminal at Boryspil airport»* [Zvit pro analiz efektyvnosti DPP projektu «Rekonstruktsiia isnuiochoho ta stvorennia novoho vantazhnogo terminalu v aeroportu «Boryspil»], Ministerstvo ekonomichnogo rozvytku ta torhivli, available at: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=en-GB&id=ec42809b-eb70-4dc0-9350-1ad5f509d2ae&title=PppEffectivenessAnalysisReports> [in Ukrainian]
5. Warsen, R., Nederhand, J., Klijn, E. H., Grotenbreg, S. & Koppenjan, J. F. M. (2018). *What makes public-private partnerships work?* Survey research into the outcomes and the quality of cooperation in PPPs. *Public Management Review*, No. 20 (8), pp. 1165–1185. DOI: <http://doi.org/10.1080/>

14719037.2018.1428415.

6. Skelcher, C. and Sullivan, H. (2008). *Theory-driven approaches to analyzing collaborative performance*. Public Management, Oxford: Oxford University Press, No. 10 (6), pp. 751–771. DOI: <http://doi.org/10.1080/14719030802423103>.
7. Lapin, Ye. V. (2006). *Economic potential of industrial enterprises: formation, evaluation, management*: thesis of dissertation [Ekonomichnyi potentsial pidpriemstv promyslovosti: formuvannia, otsinka, upravlinnia: avtoreferat dis. d-ra ekon. nauk], Natsionalnyi tekhnichnyi universytet «Kharkivskyi Politekhnicnyi Instytut», Kharkiv, 39 s. [in Ukrainian]
8. Kostyrko, R. O. (2010). *Control and analysis in the system of economic potential management of a business entity: methodology and organization: monograph* [Kontrol i analiz v systemi upravlinnia ekonomichnym potentsialom hospodariuuchoho subiekta: metodolohiia ta orhanizatsiia], Vydavnytstvo SNU im. V. Dalia, Luhansk, 728 s. [in Ukrainian]
9. *Can airports help fight climate change?* (2012). IFC Advisory Services in Public-Private Partnerships, Handshake, Issue 6, 80 p.
10. Otenko, I. P. (2015). *Formation of economic potential management mechanism of the enterprise* [Formuvannia mekhanizmu upravlinnia ekonomichnym potentsialom pidpriemstva], Biznes Inform, No. 3, s. 241–246 [in Ukrainian]
11. Otenko, I. P. (2015). *Modeling of enterprise economic potential and processes of its changes* [Modeliuvannia ekonomichnoho potentsialu pidpriemstva ta protsesiv yoho zmin], Zbirnyk naukovykh prats Cherkaskoho derzhavnogo tekhnolohichnoho universytetu. Seriia: Ekonomichni nauky, No. 39 (2), s. 12–18. DOI: <https://doi.org/10.24025/2306-4420.2.39.2015.84522> [in Ukrainian]
12. Boiko, M. (2009). *Methodological foundations of value-oriented enterprise management formation* [Metodolohichni osnovy formuvannia tsinnisno-oriietovanoho upravlinnia pidpriemstvamy], Visnyk KNTEU, No. 5, s. 74–84 [in Ukrainian]
13. Krasnokutska, N. S. (2012). *Concept of value-oriented potential management of the enterprise* [Kontseptsiia tsinnisno-oriietovanoho upravlinnia potentsialom pidpriemstva], Aktualni problemy ekonomiky, No. 8, s. 23–29 [in Ukrainian]

***РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ
І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА***

УДК: 338.48:615.8:061(15)

Олена Леонідівна МИХАЙЛЮК

кандидат економічних наук, доцент кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу,
Одеський національний економічний університет, Україна, e-mail: elen.mih.555@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4857-4129>

Ірина Валеріївна УХЛІЧЕВА

кандидат економічних наук, доцент кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу,
Одеський національний економічний університет, Україна, e-mail: sirena7306@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6762-4649>

СВІТОВИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ КЛАСТЕРІВ МЕДИЧНОГО ТУРИЗМУ

Михайлюк, О. Л., Ухлічева, І. В. Світовий досвід розвитку кластерів медичного туризму. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 40–52.

Анотація. У статті розглянуто світовий довід створення та розвитку кластерів медичного туризму. Важливою складовою розвитку кластерів медичного туризму є просування кластерів на міжнародному рівні, реклама, наукове та медичне співробітництво, залучення різних сегментів споживачів послуг тощо. Досліджено етапи розробки національних програм з медичного туризму Ізраїлю, Німеччини, Туреччини, Сінгапуру, Індії, Таїланду та інших країн, які щорічно інвестують мільйони доларів у розвиток медичної інфраструктури, закупівлю новітнього діагностичного обладнання, впровадження інноваційних технологій лікування. Узагальнено найкращі приклади досвіду щодо розвитку медичного туризму, досліджено моделі створення кластерів медичного туризму у провідних країнах, механізми створення, спеціалізації та розвитку кластерів медичного туризму в світі для подальшого використання при створенні та розвитку кластерів медичного туризму в Україні. Проаналізовано світові тенденції щодо збільшення пропозиції додаткових послуг, підвищення рівня лікувальної та діагностичної наукової бази, у тому числі й за рахунок створення кластерів медичного туризму, у яких ці складові успішно поєднуються. Запропоновано подальше впровадження у туристичну і медичну сфери України досвіду державно-приватного партнерства. Ці механізми дозволять медичним закладам отримати більше економічної свободи та інструментів для покращення якості своїх послуг. Клініки завдяки цьому отримають можливість підняти на більш високий рівень комфортності умов перебування у медичному закладі, покращити транспортні послуги, придбати сучасне обладнання, підготувати медичні кадри найвищого професійного рівня тощо.

Ключові слова: державно-приватне партнерство; медичний туризм; кластерна політика; кластеризація; охорона здоров'я.

Елена Леонидовна МИХАЙЛЮК

кандидат экономических наук, доцент кафедры туристического и
гостинично-ресторанного бизнеса, Одесский национальный экономический университет,
Украина, e-mail: elen.mih.555@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4857-4129>

Ирина Валерьевна УХЛИЧЕВА

кандидат экономических наук, доцент кафедры туристического и
гостинично-ресторанного бизнеса, Одесский национальный экономический университет,
Украина, e-mail: sirena7306@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6762-4649>

МИРОВОЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ КЛАСТЕРОВ МЕДИЦИНСКОГО ТУРИЗМА

Михайлюк, Е. Л., Ухличева, И. В. Мировой опыт развития кластеров медицинского туризма. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверькова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 40–52.

Аннотация. В статье рассмотрен мировой опыт создания и развития кластеров медицинского туризма. Важной составляющей развития кластеров медицинского туризма является продвижение кластеров на международном уровне, реклама, научное и медицинское сотрудничество, привлечение различных сегментов потребителей услуг и т. п. Исследованы этапы разработки национальных программ в сфере медицинского туризма Израиля, Германии, Турции, Сингапура, Индии, Таиланда и других стран, которые ежегодно

инвестируют миллионы долларов в развитие медицинской инфраструктуры, закупку новейшего диагностического оборудования, внедрение инновационных технологий лечения. Обобщены лучшие примеры опыта по развитию медицинского туризма, исследованы модели создания кластеров медицинского туризма в ведущих странах, механизмы создания, специализации и развития кластеров медицинского туризма в мире для последующего использования этого опыта при создании и развитии кластеров медицинского туризма в Украине. Проанализированы мировые тенденции относительно увеличения предложения дополнительных услуг, повышения уровня лечебной и диагностической научной базы, в том числе и за счет создания кластеров медицинского туризма, в которых эти составляющие успешно сочетаются. Предложено дальнейшее внедрение в туристическую и медицинскую сферы Украины опыта государственно-частного партнерства. Эти механизмы позволят медицинским учреждениям получить больше экономической свободы и инструментов для улучшения качества своих услуг. Клиники благодаря этому получат возможность поднять на более высокий уровень комфортность пребывания в медицинских учреждениях, улучшить транспортные услуги, приобрести современное оборудование, подготовить медицинские кадры высшего профессионального уровня и т.п.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство; медицинский туризм; кластерная политика; кластеризация; здравоохранение.

Olena MYKHAILIUK

PhD in Economics, Associate Professor of Tourism and Hotel and Restaurant Business Department,
Odessa National Economic University, Ukraine, e-mail: elen.mih.555@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4857-4129>

Iryna UKHLICHEVA

PhD in Economics, Associate Professor of Tourism and Hotel and Restaurant Business Department,
Odessa National Economic University, Ukraine, e-mail: sirena7306@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6762-4649>

WORLD EXPERIENCE OF MEDICAL TOURISM CLUSTERS DEVELOPMENT

Mykhailiuk, O., Ukhlicheva, I. (2019). *World experience of medical tourism clusters development*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Svitovyi dosvid rozvytku klasteriv medychnoho turizmu; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 40–52.

Abstract. The article considers the world experience of medical tourism clusters creation and development. An important component of medical tourism clusters development is promotion of clusters at the international level, advertising, scientific and medical cooperation, various segments of services consumers attracting, etc. The stages of national programs development in the medical tourism sphere in Israel, Germany, Turkey, Singapore, India, Thailand and other countries, which annually invest millions of dollars in the medical infrastructure development, the purchase of the latest diagnostic equipment, and innovative treatment technologies implementation, are investigated. The best examples of experience in the medical tourism development are summarized; models of medical tourism clusters creating in leading countries, mechanisms for creating, specializing and developing medical tourism clusters in the world for the subsequent use of this experience in the medical tourism clusters creation and development in Ukraine are investigated. World tendencies are analyzed regarding an increase in the supply of additional services, an increase in the level of a medical and diagnostic scientific base, including due to the creation of medical tourism clusters in which these components are successfully combined. The world trends of increasing the supply of additional services, the level of medical and diagnostic scientific base increasing, including through the medical tourism clusters creation, in which these components are successfully combined, are analyzed. The further implementation of public-private partnerships experience in tourism and medical sectors of Ukraine is proposed. These mechanisms will allow the medical institutions to gain more economic freedom and tools for improving of their services quality. Thus, clinics will have the opportunity to raise the comfort of staying in medical institutions to a higher level, to improve the transportation services, purchase modern equipment, and train medical personnel of the highest professional level, etc.

Keywords: public-private partnership; medical tourism; cluster policy; clustering; health care.

JEL classification: Z320

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.40-52](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.40-52)

Постановка проблеми у загальному вигляді. В останні роки у світі сформувався особливий вид туризму – медичний. Серед країн світу, що успішно пропонують послуги

медичного туризму не тільки для своїх громадян, але й для іноземців, традиційно виділялися США, Німеччина, Швейцарія. Наразі на цей ринок вийшла низка колишніх «країн третього світу», які за якістю лікування не поступаються традиційним лідерам, але ціни на послуги пропонують більш привабливі. Певні ніші цих медичних послуг може запропонувати й Україна. Зростання цін на лікування стимулює пацієнтів отримувати якісну медичну послугу за низькою ціною та поєднувати з яскравими враженнями від відвідування нової країни.

За даними Medical Insights International, доходи від медичного туризму щороку зростають на 20%, річні обороти світового ринку сягають 45,5–72 млрд. дол. США.

Зважаючи на вищезазначене, дослідження світового досвіду створення та розвитку кластерів медичного туризму для успішної імплементації в Україні, є важливим і актуальним питанням.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Медичний туризм отримав широкий поступ в останні десятиріччя по всьому світу як у розвинених країнах, так і у тих, що розвиваються [1–5], а для комплексного надання послуг почав формувати кластери медичного туризму [6–9]. Цьому загальносвітовому процесу сприяли наукові розробки у сфері вивчення конкуренції і створення регіональних кластерів М. Портера [10], які згодом були розширені та поглиблені вченими інших країн, у тому числі й українськими науковцями [11–15]. Останнім часом кластери медичного туризму почали з'являтися і в Україні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблеми розвитку медичного туризму у різних країнах та регіонах висвітлюються науковцями досить детально. Але на сьогодні вважаємо недостатньо дослідженими питання створення та розвитку медичних кластерів і кластерів медичного туризму. Донедавна у науковій літературі публікації окремо присвячувалися медицині, її певним напрямкам, спеціалізації клінік, туризму та процесу кластеризації. Об'єднали ці поняття для створення нового продукту тільки в останнє десятиліття, а Україна долучилася до впровадження нового маркетингового механізму тільки в останні роки. Тому завдання означеної публікації – узагальнити найкращий світовий досвід створення та функціонування кластерів медичного туризму для подальшого упровадження його в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження провідного досвіду щодо створення, спеціалізації та розвитку кластерів медичного туризму у світі для подальшого використання при створенні та розвитку аналогічних кластерів в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Глобальний ринок медичного туризму широко сегментований за типом та якістю лікування (рис. 1): західні країни зосереджені на високоякісному лікуванні, східні – на дешевих методах лікування та медичному туризмі.

Основні драйвери медичного туризму

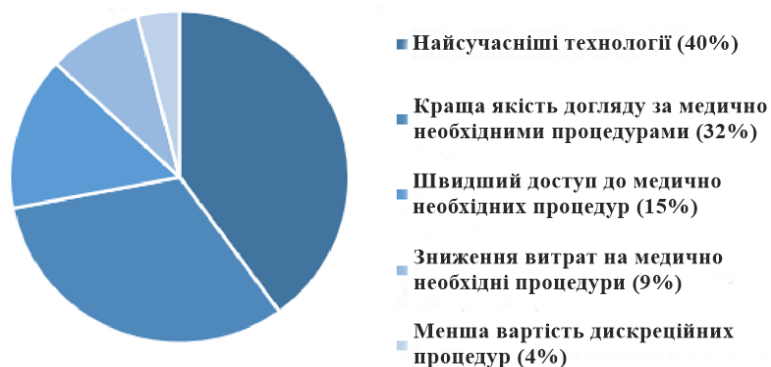

Рис. 1. Основні чинники розвитку медичного туризму в світі [7]

За індексом медичного туризму МТІ (це показник ефективності роботи на базі країни для оцінки її привабливості як медичного туристичного напрямку), Канада є

найпривабливішим напрямком для медичного туризму. За нею слідують Велика Британія та Ізраїль. Туристичними кластерами Канади є: Онтаріо, Британська Колумбія, Квебек, Альберта, Манітоба, Саскачеван, Нова Шотландія, Нью-Брансвік, Ньюфаундленд і Лабрадор.

За оцінками експертів кластеризацією вже охоплено понад 50% світових економік, що забезпечило їм значний приріст ВВП. ЄС розглядає кластерну політику в якості ключового інструменту конкурентоспроможності галузей і регіонів, підвищення інноваційного потенціалу та економічного розвитку в середньостроковій та довгостроковій перспективі, а також планує сформулювати загальноєвропейську політику, яка буде стимулювати і доповнювати національні та регіональні заходи, включаючи розвиток кооперації між кластерами, у тому числі міжнародними та прикордонними (рис. 2).

Підтримку кластерів ЄС здійснює переважно через Європейський Фонд Регіонального Розвитку та його програму «Регіональні інноваційні стратегії», що діє з 1994 року. Її основні напрямки:

- перетворення інновацій на один із пріоритетів регіональної політики;
- збільшення кількості реалізованих фірмами інноваційних проєктів;
- розвиток кооперації та співробітництва між підприємствами й державними установами.

З метою забезпечення організаційної та експертно-аналітичної підтримки кластерної політики і кластерних ініціатив у ЄС регулярно проводяться міждержавні дослідження:

- три хвилі глобального обстеження кластерів (Global Cluster Initiative Survey, GCIS): у 2003, 2005 і 2012 роках;
- аналітична доповідь 2006 року присвячена вивченню ролі кластерів в інноваційних процесах;
- регулярно актуалізується база даних кластерних організацій (спеціалізованих органів управління кластерами) Європейської кластерної обсерваторії.

Щорічно публікується доповідь дослідницької організації Oxford Research AS, у якій міститься докладний аналіз кластерних політик і особливостей державного управління на національному та регіональному рівнях у країнах ЄС.

База даних ERAWATCH-INNO-Policy TrendChart охоплює понад 130 національних програм, пов'язаних з кластерною політикою у 31-й країні Європи.

Єврокомісія приділяє багато уваги підготовці кластерних менеджерів. Для них передбачені навчальні та стажувальні програми (NCE і ARENA у Норвегії, NETMATCH – у Данії та ін.). Впроваджуються інструменти порівняльної оцінки (рейтингування) кластерів (NGP Excellence cluster benchmarking project). На загальноєвропейському рівні створена система оцінки якості кластерного менеджменту European Cluster Excellence Initiative: майже третина усіх (261) організацій з розвитку кластерів у країнах ЄС пройшли сертифікацію за цією системою [1].

Наразі на ринок медичних послуг і медичного туризму інтенсивно виходять азійські країни. Дубай посідає 16-те місце у рейтингу країн медичного туризму. Медичний туризм у Дубаї активно підтримується урядом і спрямований на сусідні країни. За останнє десятиріччя в країні збільшилася кількість лікарів за рахунок іноземних фахівців: на одного національного працівника припадає 9 іноземних.

Кластер медичного туризму є визнаним в еміраті Дубай і тісно пов'язаний з системою охорони здоров'я цього регіону. Кластер є спробою залучити медичних туристів із країн Близького Сходу. Спеціалізації: ортопедія та спортивна медицина; пластична хірургія; офтальмологія; стоматологічні процедури; дерматологія та догляд за шкірою; естетичні практики та операції; профілактичні огляди здоров'я; оздоровлення. Країни, на які орієнтується Дубай: Росія, країни СНД, Індія, Пакистан, Нігерія, Ангола, Велика Британія.

Кластер охорони здоров'я та медичний туризм у Дубаї – Центр охорони здоров'я Дубаю (DHCC). Центр охорони здоров'я Дубаю є першим приватним бізнес-парком у світі з охорони здоров'я, який складається із таких елементів: освіта; навчання; медичне обслуговування; оздоровчі процедури; спа-процедури; бізнес-обслуговування та охорона здоров'я. Це вільна зона: компанії можуть скористатися 100% іноземною власністю та 100% репатріацією прибутку.

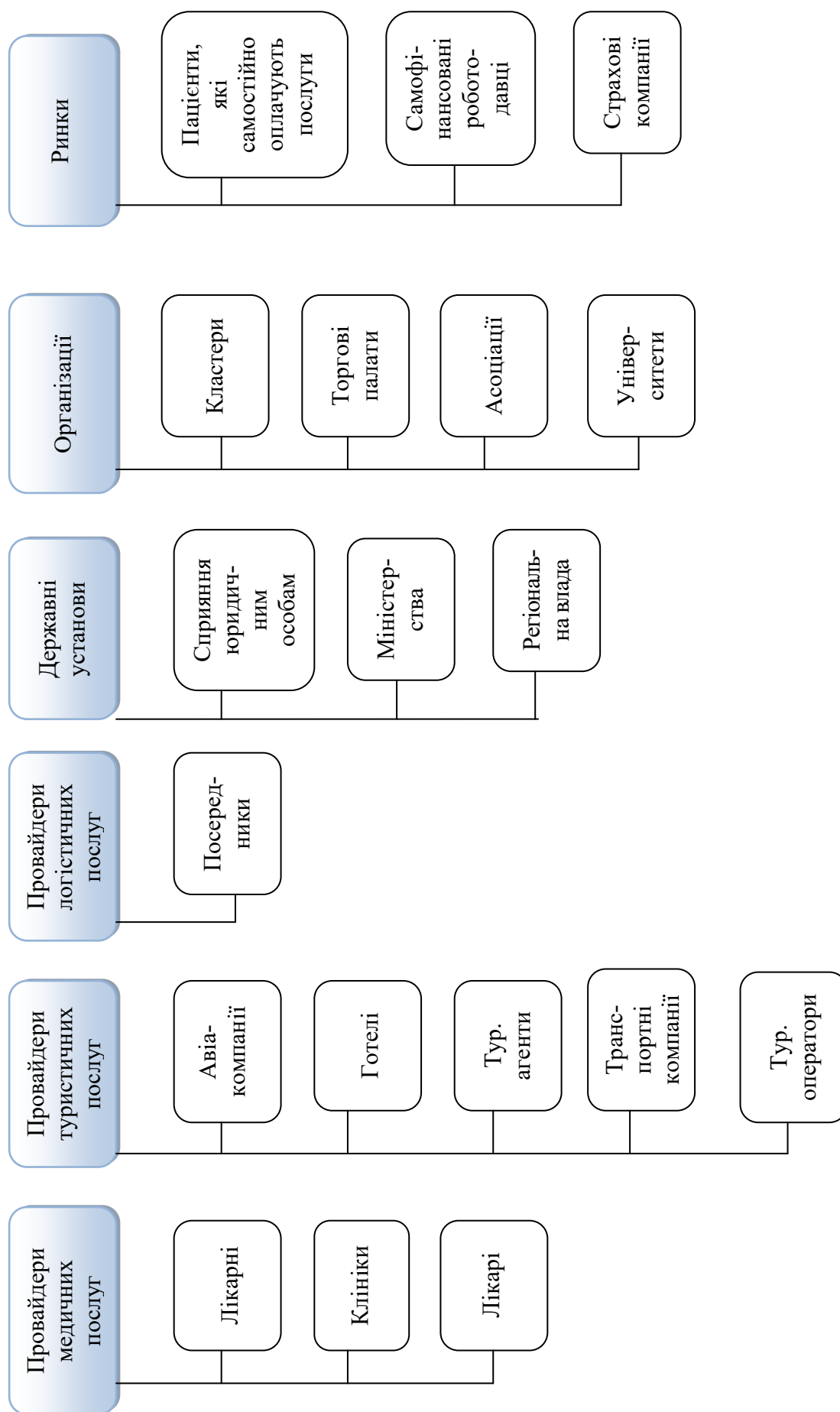

Рис. 2. Суб'єкти медичного туризму [7]

ВЕЗ займає дві ділянки: перша – площею 4,1 тис. футів² в Уд-Мета (OudMetha), друга – оздоровчий комплекс площею 22 тис. футів² в Аль-Джадафе (AlJadaf). У другому комплексі основна увага приділяється оздоровленню, але він також продовжує залучати міжнародні інвестиції в медичні установи. Регулювання та ліцензування усіх медичних працівників та операторів центру контролюються Асоціацією охорони здоров'я Дубаю (АОЗД), вона є керівним органом Центру. У Центрі діє 132 клінічні установи та 190 неклінічних.

Державні зацікавлені сторони регулярно зустрічаються з приватними постачальниками медичних послуг. Це дає можливість обговорити виклики, з якими стикається Дубай при конкуруванні з іншими напрямками медичного туризму.

Уряд планує зосередити увагу на подальшому розвитку інфраструктури у сфері електронної охорони здоров'я. Це забезпечить більший перелік можливостей для пацієнтів, які бажають переміщуватися між центрами лікування та буде сприяти залученню подальших іноземних інвестицій.

У рамках Центру охорони здоров'я Дубаю створена формальна спільнота існуючих організацій. Це сприяє взаємодії у мережі та можливостям обміну знаннями. Проте, існує велика різниця у структурі, власності та навіть географічному розташуванні між великими транснаціональними корпораціями й малими та середніми підприємствами. Це може зменшити співпрацю.

У кластері діють різні науково-дослідні інституції (рис. 3), які створюють умови для спрощення візового режиму іноземним пацієнтам, формують стратегію кластеру. Найважливіші з них можуть отримати вигоду від сучасних технологій та постійного фінансування від Королівської родини, таким чином, академічний комплекс (Академічний медичний центр ім. Мохамеда бін Рашида) у партнерстві з науковими установами та медичними колегіями створює унікально інтегроване академічне та клінічне середовище [7].

Рис. 3. Нова парадигма розвитку кластеру медичного туризму Дубаю [7]

Індустрія медичного туризму в Коста-Ріці майже повністю розвинулася з приватної ініціативи. Перші медичні туристи прибули у 1980-х р. у пошуках дешевої косметичної хірургії. Ринок медичного туризму в країні суттєво виріс у середині 90-х років. Пацієнти у першу чергу цікавилися косметичними хірургічними процедурами, такими як ботокс, підтяжка обличчя та ліпосакція. З 80-х років кількість медичних туристів, які в'їжджають до Коста-Ріки, щорічно збільшується. При цьому вони витрачають у середньому по 7000 дол.

США під час перебування, що забезпечує країні дохід близько 350 млн. дол. США і 10 тисяч робочих місць.

Медичні послуги, які зараз пропонує Коста-Ріка, складають приблизно 40% від рівня США. При цьому час очікування набагато менший, що приваблює пацієнтів з Канади і Німеччини. Індустрія медичного туризму в Коста-Ріці сконцентрована в регіоні Сан-Хосе, де провідними установами є три приватні лікарні: Клініка Бібліка (Clínica Bíblica), Госпіталла Католика (Hospitalla Católica) і Центр міжнародної медичної допомоги (CIMA – Center for International Medical Advanced). Ці лікарні акредитовані Об'єднаною комісією міжнародних організацій (ОКМО – JCI – Joint Commission International) – головним світовим органом, який контролює якість медичних закладів.

Медичний туристичний кластер Коста-Ріки є дуже складним за своєю структурою і представлений багатьма учасниками. Між сторонами мало координації та немає загального фасилітатора (координатора). У кластері беруть участь 24 структури, у тому числі 4 галузеві Міжнародні фінансові корпорації (МФК – IFC – International Finance Corporation) і 5 державних установ. Основними учасниками є 5 приватних лікарень та 1200 приватних клінік (рис. 4).

Кластер зростає завдяки приватним ініціативам. Рада з міжнародного розвитку медицини (PROMED) – це членська організація фірм, у який беруть участь лікарні та клініки, туроператори, і СПА-салони. Кластер зростає протягом останніх 30-ти років. Національна система охорони здоров'я має найвищий обсяг витрат на охорону здоров'я серед країн Латинської Америки (9,9%). Коста-Ріка також є країною з високоосвіченою робочою силою. Політична стабільність країни і легкість ведення бізнесу забезпечують зростання кількості малих підприємств і клінік.

Умови розвитку такої діяльності сприятливі через близькість до США та Канади, наявність англомовного контингенту населення, розвиненість сфери послуг. Більшість лікарів має вчений ступінь, отриманий у США. Коста Ріка є одним із найкращих місць для розвитку еко- та оздоровчого туризму. Розвинений також кластер виробництва медикаментів, фармацевтична галузь знаходиться у стадії формування і її можна розвивати.

Кластер має й недоліки: занадто залежить від витратної медичної допомоги США і Канади. Він обслуговує тільки той сегмент, який не покривається страховим сектором США або Канади, тобто стоматологічну і косметичну хірургію. При цьому понад 90% пацієнтів – із США та Канади, а 80% послуг – стоматологічна та косметична хірургія. Кластер має значний потенціал для того, щоб покрити недостатнє обслуговування за рахунок пацієнтів з Латинської Америки, пропонуючи їм високоякісну медичну допомогу у сфері серцево-судинних захворювань. Немає вітчизняного бенчмаркінгу. Усі лікарні та клініки змагаються на основі міжнародної акредитації та визнання. Фінансування у секторі також недостатнє: у кластері немає прямих іноземних інвестицій, фінансування будівництва лікарень поки що дуже проблематичне. У країні є величезна кількість стоматологів (3500) і лікарів загальної практики (4000), які працюють неповний робочий день. Ці ресурси можна використовувати більш ефективно для підвищення рівня обслуговування кластера [8].

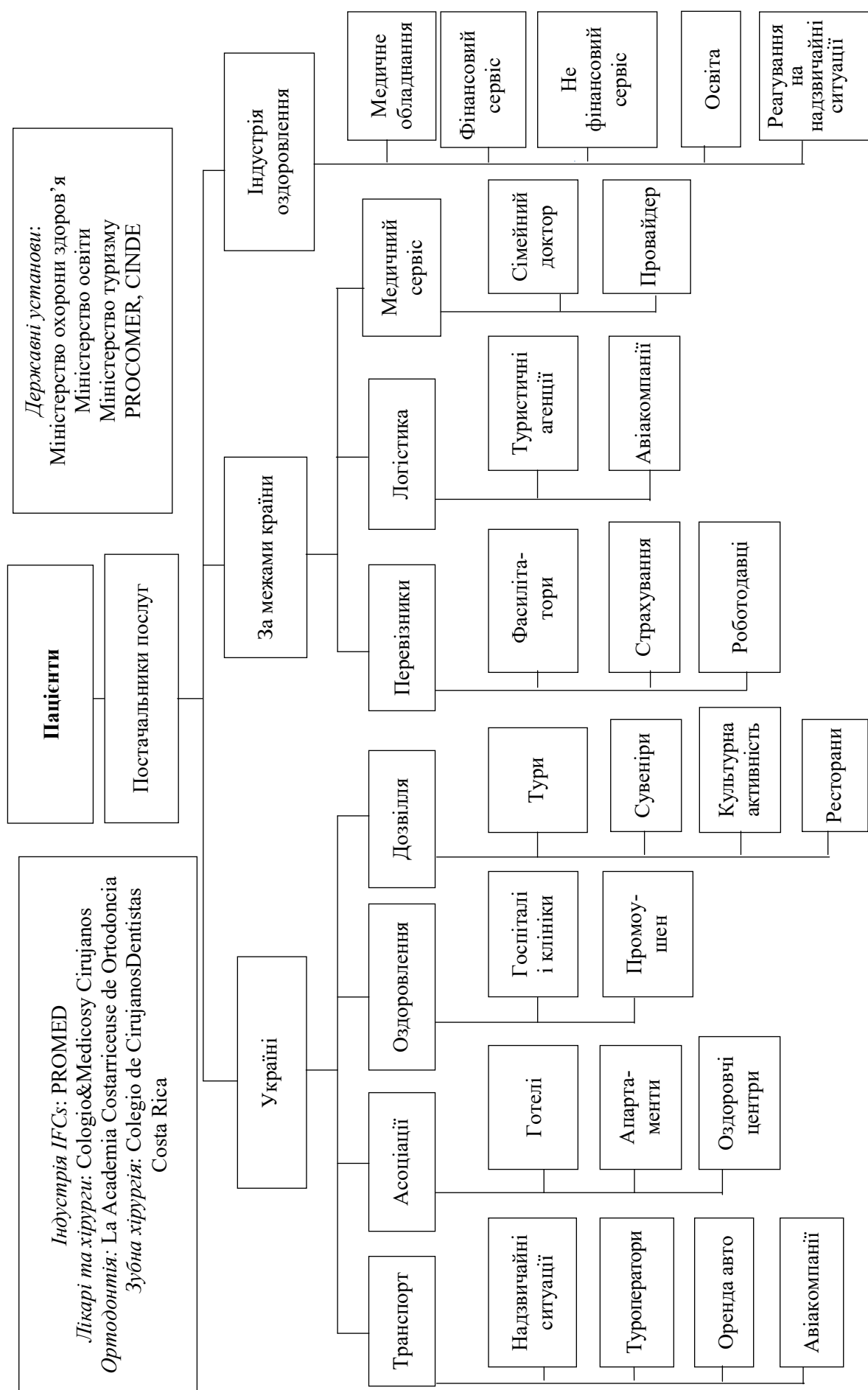
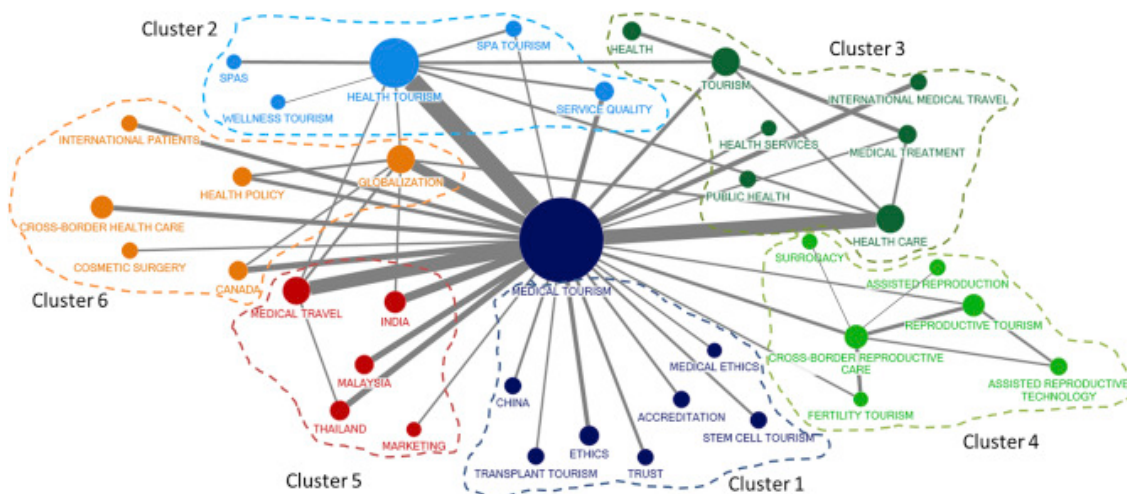

Рис. 4. Кластер медичного туризму Коста-Ріки [1]

У Південно-Азійському регіоні склалося певне регіональне суперництво: Таїланд, Сінгапур, Малайзія, Індія та Філіппіни – головні гравці на азійському ринку медичного туризму і вони розвивають різні ринкові ніші (рис. 5). Наприклад, Таїланд особливо популярний серед західноєвропейських медичних туристів, яких цікавить косметична хірургія. Сінгапур та Індія спеціалізуються на більш складних процедурах, таких як операції на серці, при цьому Індія має перевагу за витратами, а Сінгапур – технологічну перевагу. Малайзія обслуговує насамперед мусульман регіону. Порівняно з цими країнами, Філіппіни мають конкурентну перевагу у вартості, а також культурі та мові.

Переклад до рис. 5:

Кластер 1. Китай. Складові: туризм з пересадки стовбурових клітин, акредитація, медична етика, трансплантаційний туризм.

Кластер 2. Складові: оздоровчий туризм, велнес-туризм, СПА-туризм.

Кластер 3. Складові: лікування, міжнародні медичні поїздки, туризм, здоров'я, медичні послуги.

Кластер 4. Складові: фертильний туризм, транскордонна репродуктивна допомога, репродуктивний туризм, допоміжні репродуктивні технології.

Кластер 5. Таїланд, Індія, Малайзія. Складові: маркетинг, медичні подорожі (медичний туризм).

Кластер 6. Канада. Складові: косметична хірургія, транскордонна охорона здоров'я, політика охорони здоров'я.

Рис. 5. Схема азійського кластеру медичного туризму [8]

У 70-х роках минулого століття уряд Філіппін створив Центри передового досвіду, такі як Центр серця Філіппін, Національний центр легенів, Національний інститут нирок та трансплантації з метою перетворення країни у центр медичного туризму для Східної Азії. У 2004 році уряд розпочав проєкт «Державно-приватне партнерство».

Медичний туризм на Філіппінах сформував кластер, який має за мету запропонувати медичні послуги світового рівня шляхом розвитку партнерських відносин з провідними лікарнями світу. У 2006 році від 250 000 пацієнтів-нерезидентів Філіппіни отримали дохід у розмірі 350 мільйонів доларів США, тобто країна контролює 14% азійського ринку [9].

Філіппінський кластер медичного туризму (рис. 6) – це сформований кластер, який підтримується іншими пов'язаними кластерами та Інститутами співпраці наступним чином.

Медичні працівники: більшість із них – це приватні лікарні та клініки, що спеціалізуються на косметичній хірургії, офтальмології та стоматологічному лікуванні, також доступні операції на нирках та серці.

Туристичний кластер: кластер медичного туризму включає готелі, ресторани, туристичні фірми, спа-клініки, всесвітньо відомі курорти, які медичні туристи можуть відвідати під час лікування.

Аутсорсинг бізнес-процесів: аутсорсинг галузі бізнес-процесів служить інтерфейсом для поєднання кластеру з міжнародними ринками.

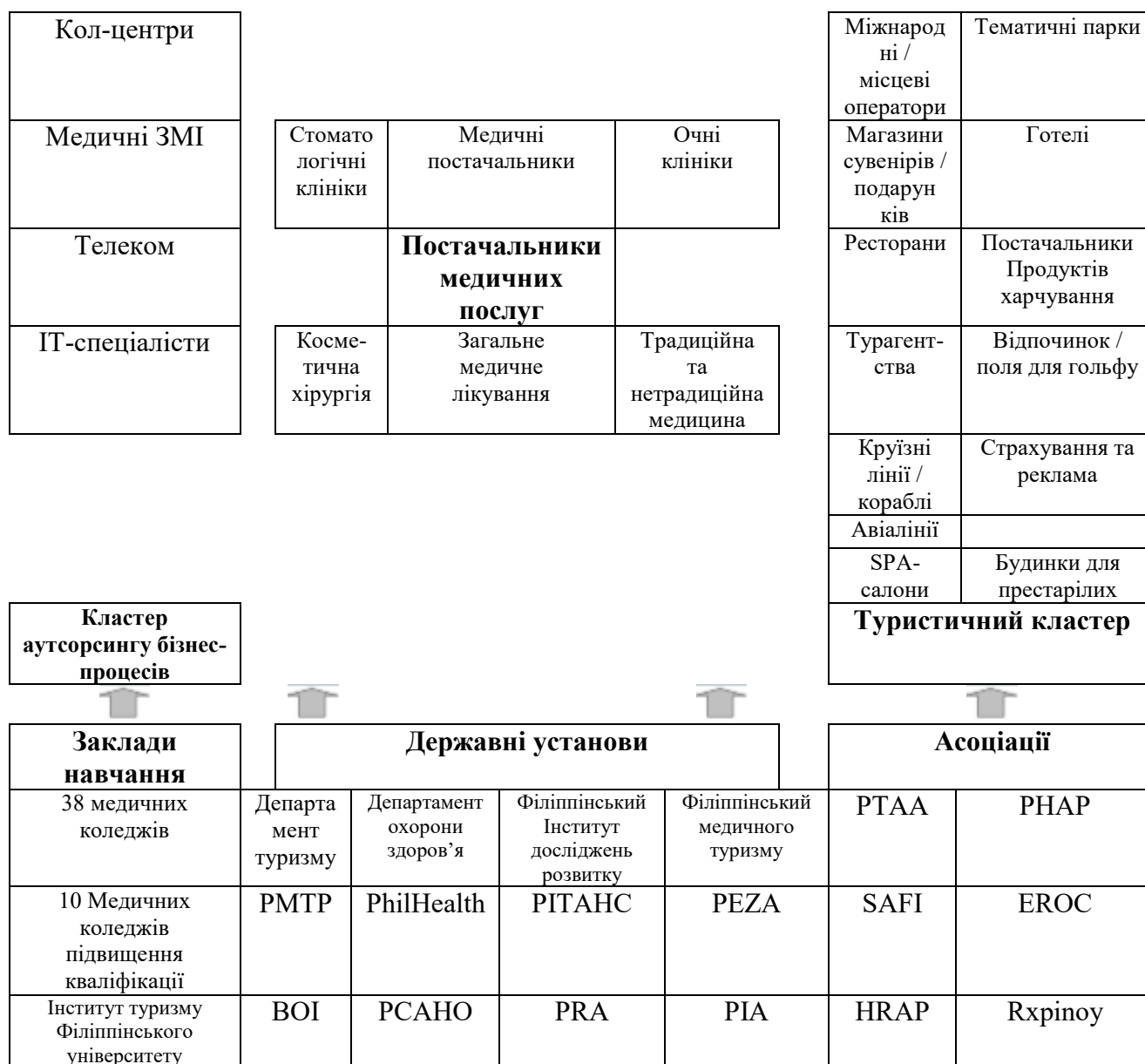

Рис. 6. Кластер медичного туризму Філіппін [9]

Інститути співпраці: кластер медичного туризму може розвиватися за рахунок численних варіантів співпраці, які можна поділити на три категорії:

- 1) навчання – медичні коледжі, коледжі підвищення кваліфікації та навчальні заклади туризму;
- 2) державні установи, такі як управління туризму та охорони здоров'я, Рада з інвестицій та Філіппінське управління пенсійного забезпечення;
- 3) приватні ділові асоціації – Rxpinoy (Інтернет-спільнота лікарів та стоматологів на Філіппінах), Асоціація спа-салонів Філіппін, Асоціація фармацевтів і охорони здоров'я та Асоціації готелів і ресторанів. Усі ці інституції просувають медичний туризм різними засобами.

Інститути співпраці (IFC – Institutes for Collaboration):

PMTP – *Philippine Medical Tourism Program* – Філіппінська програма медичного туризму.

BOI – *Board of Investments* – Рада з інвестицій.

PhilHealth – *Philippine Health Insurance Corporation* – Філіппінська корпорація медичного страхування.

PIDS – *Philippine Institute for Development Studies* – Філіппінський інститут досліджень розвитку.

PITANC – *Philippine Institute of Traditional and Alternative Health Care* – Філіппінський інститут традиційної та альтернативної охорони здоров'я.

PRA – *Philippine Retirement Authority* – Філіппінське управління пенсійного забезпечення.

PMT Congress – *Philippine Medical Tourism Congress* – Філіппінський конгрес медичного туризму.

PEZA – *Philippine Economic Zone Authority* – Управління Філіппінської економічної зони.

PIA – *Philippine Intramuros Administration* – Адміністрація Інтрамурос Філіппін.

PTAA – *Philippine Thirteen Artists Award Associates* – Філіппінська асоціація премії тринадцяти художників.

PHAP – *Pharma and Health Association of Philippine* – Асоціація фармацевтів та здоров'я Філіппін.

SAFI – *Spa Association of Philippines* – Асоціація спа-салонів Філіппін.

EROC – *Eye Republic Ophthalmology Clinic* – Республіканська клініка офтальмології.

HRAP – *Hotel and Restaurant Association of the Philippines* – Готельно-ресторанна асоціація Філіппін.

RxPinooy – *Online community of doctors and dentists in the Philippines* – Інтернет-спільнота лікарів та стоматологів.

Таким чином, туристичний кластер на Філіппінах важливий, тому що надає послуги підтримки, такі як організація подорожей, розміщення у готелях та варіанти відпочинку після лікування для медичних туристів. Кластер включає понад 1200 акредитованих готелів та ресторанів, 350 акредитованих туристичних агенцій та 85 курортів. На Філіппінах є пляжі та санаторії світового рівня, такі як Ферма Сан-Беніто (San Benito Farm) у Ліпі, Батангас (Batangas) і Мандала Спа (Mandala Spa) у Боракай, Аклан (Aklan), який отримав нагороди від Міжнародної асоціації курортів.

Висновки і перспективи подальших розробок. За підсумками проведеного дослідження можна дійти таких висновків. Існують різні причини, за якими пацієнти обирають лікування за кордоном. Наприклад, це низька вартість для людей без медичного страхування (за оцінками, це 40 мільйонів мешканців США) та навіть для тих застрахованих людей, певні захворювання яких не повністю покриваються їх страховим полісом. Компанії, чий поліс медичного страхування фінансуються приватно, також приєднуються до більш дешевої альтернативи, припускаючи, що певний рівень обслуговування є задовільним. Також існують певні медичні процедури, які не покриваються страховкою, такі як косметичні, лазерна корекція зору (LASIK) і лікування зубів.

Поїздка за кордон для лікування може служити іншим потребам, ніж зниження витрат. Наприклад, у деяких розвинених країнах, таких як Канада, Велика Британія та інших європейських країнах, пацієнти часто вносяться до довгого списку очікування для отримання лікування [2].

Успішність процесу кластеризації тісно пов'язана з агресивним маркетингом на основних ринках (США, Канада) з метою підвищення пізнаваності та формування імідж бренду. Для цього успішною стратегією може бути партнерство з місцевими страховими компаніями, лікарнями, лобістськими групами.

Співпраця між урядом і приватним сектором є ключовим моментом для розвитку кластеру медичного туризму. У цьому контексті важливою є роль державної політики у створенні різноманітних стимулів для розвитку кластерів, організації міжнародної підтримки кластерів, спільному інвестуванні створення необхідної інфраструктури, створення відповідних правових важелів, які призведуть до цілеспрямованих і скоординованих дій для подальшого розвитку кластерів медичного туризму.

В Україні є чимало публікацій про пріоритетні напрямки вітчизняної медицини, успішно розвиваються різні туристичні послуги, але методологія розвитку саме кластерів медичного туризму поки що не розроблена детально. Тому подальше вивчення та застосування світового досвіду буде сприяти розвитку в Україні як туризму, так і медичної сфери.

Література

1. *European Cluster Excellence Initiative (ECEI) : The quality label for cluster organizations – criteria, processes, framework of implementation*. 2019. URL: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/cluster/excellence_en (access date: 15.04.2019).
2. Harryono M., Huang Yu-F. (Tom), Miyazawa K., Sethaput V. *Thailand medical tourism cluster*. Harvard Business School Microeconomics of Competitiveness, May 5, 2006. URL: www.deik.org.tr/contents-fileaction-14405 (access date: 18.04.2019).
3. Бабкін О. В. *Спеціальні види туризму*. Ростов-на-Дону : Фенікс, 2008. 252 с.
4. Баєв В. Б. *Економічні передумови розвитку медичного туризму в Україні*. Наукові праці МАУП. 2014. Вип. 43 (4). С. 163–167.
5. Кифяк В. Ф. *Розвиток медичного туризму в регіонах України*. Вісник Університету банківської справи НБУ. 2013. № 1 (16). С. 30–33.
6. Попова М. Л. *Кластеры в США : роль и место малого бизнеса*. Вестник Карагандинского университета. Серия Экономика. 2016. № 1. С. 125–130. URL: <http://rep.ksu.kz/handle/data/7197> (дата обращения: 22.04.2019).
7. Borg M., Karlsson M., Pariani A., Sordello F., Zhou Z. *Dubai: a cluster for medical tourism. Industry clusters and firm competitiveness*. 2017. URL: <http://www.clusterobservatory.eu/permalink/eb9d5186-fac0-11e7-85be-4b82e643446b.pdf> (access date: 24.04.2019).
8. Bawareer A., Rahman A., Barkhuu O., Ilic N. & Alag R. *Medical tourism cluster*. Microeconomics of Competitiveness, 2016. URL: <https://mail.google.com/mail/u/0/?tab=wm&ogbl#inbox/QgrcJHsHkKRplgfvIVCfjDmGfxwGKRqzLHg?projector=1&messagePartId=0.9> (access date: 29.04.2019).
9. De Vera M., Huang B., Khan O., Qin, Zh. (Alice), Tan A. *Medical tourism in the Philippines*. Microeconomics of competitiveness: firms, clusters and economic development. May 2, 2008. URL: <https://mail.google.com/mail/u/0/?tab=wm&ogbl#inbox/QgrcJHsHkKRplgfvIVCfjDmGfxwGKRqzLHg?projector=1&messagePartId=0.3> (access date: 03.05.2019).
10. Porter M. E. *Clusters and the new economics of competition*. Boston : Harvard Business Review, 1998. URL: <https://hbr.org/1998/11/clusters-and-the-new-economics-of-competition> (access date: 06.05.2019).
11. Лісничка О. М. *Правове регулювання медичного туризму в Україні*. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2017. № 1 (23). С. 99–103. URL: http://www.lj.kherson.ua/2017/pravo03/part_1/23.pdf (дата звернення: 13.05.2019).
12. Петрова Н. Б., Мушінська Н. Ю. *Роль державно-приватного партнерства в формуванні туристських кластерів*. Комунальне господарство міст. 2011. № 100. С. 373–393. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/petrova2.htm (дата звернення: 15.05.2019).
13. Соколенко С. І. *Кластери в глобальній економіці*. Київ : Логос, 2004. 848 с.
14. Швеєц Ю. Ю. *Влияние процессов управления и самоорганизации на функционирование и развитие кластера*. Актуальные проблемы экономики. 2011. № 9 (123). С. 164–169.
15. Федоренко Ф. Д., Тугай А. М., Гойко А. Ф. *Концепція кластерної політики в Україні*. Економіка та держава. 2008. № 11. С. 5–15.

References

1. *European Cluster Excellence Initiative (ECEI): The quality label for cluster organizations – criteria, processes, framework of implementation (2019)*, available at: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/cluster/excellence_en.
2. Harryono, M., Huang, Yu-F. (Tom), Miyazawa, K., Sethaput, V. (2006). *Thailand medical tourism cluster*, Harvard Business School Microeconomics of Competitiveness, available at: www.deik.org.tr/contents-fileaction-14405.
3. Babkin, O. V. (2008). *Special types of tourism* [Spetsialni vydy turyzmu], Feniks, Rostov-na-Donu, 252 s. [in Ukrainian]
4. Baiev, V. B. (2014). *Economic prerequisites for medical tourism development in Ukraine* [Ekonomichni peredumovy rozvytku medychnoho turyzmu v Ukraini], Naukovi pratsi MAUP, Vyp. 43 (4), s. 163–167 [in Ukrainian]

5. Kyfiak, V. F. (2013). *Medical tourism development in the regions of Ukraine* [Rozvytok medychnoho turyzmu v rehionakh Ukrainy], Visnyk Universytetu bankivskoi spravy NBU, No. 1 (16), s. 30–33 [in Ukrainian]
6. Popova, M. L. (2016). *Clusters in the USA: the role and place of small business* [Klastery v SShA: rol i mesto malogo biznesa], Vestnik Karagandinskogo universiteta, Seriya Ekonomika, No. 1, s. 125–130, available at: <http://rep.ksu.kz/handle/data/7197> [in Russian]
7. Borg, M., Karlsson, M., Pariani, A., Sordello, F., Zhou, Z. (2017). *Dubai: a cluster for medical tourism. Industry clusters and firm competitiveness*, available at: <http://www.clusterobservatory.eu/permalink/eb9d5186-fac0-11e7-85be-4b82e643446b.pdf>.
8. Bawareer, A., Rahman, A., Barkhuu, O., Ilic, N. & Alag, R. (2016). *Medical tourism cluster. Microeconomics of competitiveness*, available at: <https://mail.google.com/mail/u/0/?tab=wm&ogbl#inbox/QgrcJHsHkKRplgfvIVCfjDmGfxwGKRqzLHg?projector=1&messagePartId=0.9>.
9. De Vera, M., Huang, B., Khan, O., Qin, Zh. (Alice), Tan, A. (2008). *Medical tourism in the Philippines. Microeconomics of competitiveness: firms, clusters and economic development*, available at: <https://mail.google.com/mail/u/0/?tab=wm&ogbl#inbox/QgrcJHsHkKRplgfvIVCfjDmGfxwGKRqzLHg?projector=1&messagePartId=0.3>.
10. Porter, M. E. (1998). *Clusters and the new economics of competition*, Harvard Business Review, Boston, available at: <https://hbr.org/1998/11/clusters-and-the-new-economics-of-competition>.
11. Lisnych, O. M. (2017). *Legal regulation of medical tourism in Ukraine* [Pravove rehuliuвання medychnoho turyzmu v Ukraini], Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu, No. 1 (23), s. 99–103, available at: http://www.lj.kherson.ua/2017/pravo03/part_1/23.pdf [in Ukrainian]
12. Petrova, N. B., Mushchinska, N. Yu. (2011). *The role of public-private partnership in the tourist clusters formation* [Rol derzhavno-pryvatnoho partnerstva v formuvanni turystykykh klasteriv], Komunalne hospodarstvo mist, No. 100, s. 373–393, available at: http://tourlib.net/statti_ukr/petrova2.htm [in Ukraine]
13. Sokolenko, S. I. (2004). *Clusters in the global economy* [Klastery v hlobalnii ekonomitsi], Lohos, Kyiv, 848 s. [in Ukrainian]
14. Shvets, Yu. Yu. (2011). *The influence of management and self-organization processes on the cluster functioning and development* [Vliyanie protsessov upravleniya i samoorganizatsii na funktsionirovanie i razvitie klastera], Aktualnye problemy ekonomiki, No. 9 (123), s. 164–169 [in Russian]
15. Fedorenko, F. D., Tugay, A. M., Goyko, A. F. (2008). *The concept of cluster policy in Ukraine* [Kontseptsiiia klasternoi polityky v Ukraini], Ekonomika ta derzhava, No. 11, s. 5–15 [in Ukrainian]

***ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ,
СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА***

Ігор Олександрович АБРАМОВИЧ

аспірант кафедри економіки підприємства, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, e-mail: ihome745@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6684-5055>

Сергій Миколайович ДМИТРУК

кандидат економічних наук, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці, Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана, Україна, e-mail: sergei-dmitruk@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0958-5848>

**ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
В КОНТЕКСТІ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ
ЕНЕРГЕТИЧНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ**

Абрамович, І. О., Дмитрук, С. М. Підвищення ефективності управління персоналом в контексті особливостей розвитку підприємств енергетичного сектору України. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 54–62.

Анотація. У статті визначено, що значний вплив на розвиток енергетичного сектору мають тренди цифровізації та інформатизації, поступове впровадження здобутків Четвертої промислової революції, тренди декарбонізації а також соціально-економічна нестабільність в глобальному масштабі. Подальший перехід до інформаційної економіки, цифровізація, впровадження штучного інтелекту в реалізацію різних бізнес-процесів зумовлюють необхідність підвищення ефективності управління персоналом, впровадження сучасних підходів до управління талантами, розвиток інноваційної активності та подальшу інтелектуалізацію праці. Обґрунтовано, що важливими напрямками підвищення ефективності управління персоналом підприємств енергетичного сектору, враховуючи особливості реалізації їх бізнес-процесів в умовах поступового переходу до інформаційного суспільства, є: розвиток інформаційних систем управління персоналом, їх інтеграція з глобальними інформаційними системами управління бізнес-процесами підприємств; підвищення рівня залученості персоналу з використанням онлайн-середовища, соціальних мереж та цифрових технологій, забезпеченню якого сприятиме розробка сучасних комунікаційних стратегій для внутрішніх та зовнішніх стейкхолдерів, подальша діджиталізація процесів управління персоналом; використання інноваційних форм організації праці для креативних працівників, що може забезпечити більш ефективні процеси продукування інновацій (розвиток практик впровадження дистанційної зайнятості, віддаленої праці, інформаційних систем для комунікації та контролю досягнення ключових показників ефективності); цифровізація бізнес-процесів енергетичних підприємств на всіх етапах виробництва. Визначені авторами особливості управління персоналом на підприємствах енергетичного сектору України в контексті процесів цифровізації національної економіки та обґрунтовані напрями підвищення ефективності управління персоналом сприятимуть більш ефективній цифровій трансформації вітчизняних підприємств енергетичного сектору, впровадженню інноваційних рішень в їх бізнес-процеси.

Ключові слова: енергетика; управління персоналом; цифровізація; інформаційні технології; Четверта промислова революція.

Игорь Александрович АБРАМОВИЧ

аспирант кафедры экономики предприятия, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко, Украина, e-mail: ihome745@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6684-5055>

Сергей Николаевич ДМИТРУК

кандидат экономических наук, доцент кафедры управления персоналом и экономики труда, Киевский национальный экономический университет им. Вадима Гетьмана, Украина, e-mail: sergei-dmitruk@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0958-5848>

**ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ
В КОНТЕКСТЕ ОСОБЕННОСТЕЙ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ
ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО СЕКТОРА УКРАИНЫ**

Абрамович, И. А., Дмитрук, С. Н. Повышение эффективности управления персоналом в контексте особенностей развития предприятий энергетического сектора Украины. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверькова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 54–62.

Аннотация. В статье определено, что значительное влияние на развитие энергетического сектора имеют тренды цифровизации и информатизации, постепенное внедрение достижений Четвертой промышленной революции, тренды декарбонизации а также социально-экономическая нестабильность в глобальном масштабе. Дальнейший переход к информационной экономике, цифровизация, внедрение искусственного интеллекта в реализацию различных бизнес-процессов обуславливают необходимость повышения эффективности управления персоналом, внедрение современных подходов к управлению талантами, развитие инновационной активности и дальнейшую гармонизацию труда. Обосновано, что важными направлениями повышения эффективности управления персоналом предприятий энергетического сектора, учитывая особенности реализации их бизнес-процессов в условиях постепенного перехода к информационному обществу, являются: развитие информационных систем управления персоналом, их интеграция с глобальными информационными системами управления бизнес-процессами предприятий; повышение уровня вовлеченности персонала с использованием онлайн-среды, социальных сетей и цифровых технологий, обеспечению которого будет способствовать разработка современных коммуникационных стратегий для внутренних и внешних стейкхолдеров, дальнейшая диджитализация процессов управления персоналом; использование инновационных форм организации труда для креативных работников, что может обеспечить более эффективные процессы создания инноваций (развитие практик внедрения дистанционной занятости, удаленной работы, информационных систем для коммуникации и контроля достижения ключевых показателей эффективности); цифровизация бизнес-процессов энергетических предприятий на всех этапах производства. Определенные авторами особенности управления персоналом на предприятиях энергетического сектора Украины в контексте процессов цифровизации национальной экономики и обоснованные направления повышения эффективности управления персоналом будут способствовать более эффективной цифровой трансформации отечественных предприятий энергетического сектора, внедрению инновационных решений в их бизнес-процессы.

Ключевые слова: энергетика; управление персоналом; цифровизация; информационные технологии; Четвертая промышленная революция.

Igor ABRAMOVICH

Postgraduate student of Enterprise Economics Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine, e-mail: ihome745@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6684-5055>

Serhii DMYTRUK

PhD in Economics, Associate Professor of Personnel Management and Labor Economics Department, Kyiv National Economics University named after Vadym Hetman, Ukraine, e-mail: sergei-dmytruk@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0958-5848>

IMPROVING OF PERSONNEL MANAGEMENT EFFICIENCY IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT FEATURES OF ENERGY SECTOR ENTERPRISES OF UKRAINE

Abramovich, I., Dmytruk, S. (2019). *Improving of personnel management efficiency in the context of development features of energy sector enterprises of Ukraine*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Pidvyshchennia efektyvnosti upravlinnia personalom v konteksti osoblyvostei rozvytku pidpryemstv enerhetychnoho sektoru Ukrainy; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 54–62.

Abstract. The article determines that the digitalization and informatization trends, the Fourth Industrial Revolution achievements gradual implementation, decarbonization trends, and also social and economic instability on a global scale have a considerable influence on the energy sector development. Further transition to information economy, digitalization, the artificial intelligence implementation in various business processes realization necessitate the improvement of personnel management efficiency, the modern approaches implementation to talent management, the innovative activity development and further of labor harmonization. It is proved that the important directions of personnel management efficiency increasing in the energy sector enterprises, taking into account the particularities of their business processes implementing in the context of a gradual transition to the information society, are: the personnel management information systems development, their integration with a global information systems of enterprises business processes managing; increasing the level of staff involvement with online environment, social networks and digital technologies using, which will be facilitated by the modern communication strategies development for internal and external stakeholders, further digitalization of personnel management processes; using the innovative forms of labor organization for creative workers, which can provide more efficient processes for creating innovations (practices development for distance employment introducing, remote work, information systems for communication and monitoring of key performance indicators achievement); energy enterprises business processes digitalization at all production stages. The features of personnel management determined by the authors at the enterprises of energy sector of Ukraine in the context of national economy digitalization and justified directions for the personnel management

efficiency improving will contribute to a more efficient digital transformation of domestic enterprises in the energy sector and innovative solutions implementation in their business processes.

Keywords: energy; HR-management; digitalization; information technology; Fourth industrial revolution.

JEL classification: J280; Q430; Q490

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.54-62](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.54-62)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Енергетичний сектор має виняткове, стратегічне значення для національної економіки, яке з подальшим зростанням енергоспоживання і диференціацією його джерел, світовими трендами розвитку цифрових технологій та поступовим переходом до інформаційного суспільства тільки посилюється. В сучасних умовах перед енергетичним сектором постало багато проблем і викликів як національного, так і світового масштабу, що визначатимуть тенденції його розвитку на найближчі десятиліття. Мова йде передусім про тенденції цифровізації, поступовий перехід до інформаційного суспільства і відповідні зміни, які охоплюють усі бізнес-процеси сучасних енергетичних підприємств. В цих умовах суттєво зростають вимоги до персоналу, розвитку його професійних та особистісних компетенцій. Технологічні інновації та висока ефективність управління персоналом входять до тих найважливіших аспектів, які визначають подальший розвиток енергетичного сектору.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Стан та тенденції розвитку енергетичного сектору досліджені в багатьох аналітичних звітах та наукових публікаціях Центру Разумкова [1; 2], Науково-проектного центру розвитку об'єднаної енергетичної системи України» ДП «Національна енергетична компанія «УКРЕНЕРГО» [3], Аналітичний записці Біоенергетичної асоціації України [4] та ін. Різні аспекти управління персоналом представлені в працях О. А. Грішнєвої [5; 6], А. М. Колота [7], Г. Ю. Міщук [8] та ін. Питання управління соціально-економічним розвитком підприємств енергетичного сектору України розглянуті в роботах М. С. Римкіної [9; 10]. Так, аналітиками Центру Разумкова в звіті «Роль і місце української енергетики у світових енергетичних процесах», було визначено такі виклики, що формують майбутній розвиток з урахуванням глобальних енергетичних трендів [1, с.10]: посилення конкуренції за енергоресурси, що створює протиріччя між основними гравцями на міжнародних ринках; необхідність боротьби зі змінами клімату шляхом декарбонізації енергетики через прискорений розвиток виробництва енергії з відновлювальних джерел та зниження енергоємності виробництва продукції; перехід до масового виробництва електрокарів; децентралізація енергопостачання, зокрема, за рахунок використання відновлюваних джерел енергії (ВДЕ) та управління енергоспоживанням; регіональні диспропорції у споживанні енергоресурсів (темпи зростання попиту в таких країнах як Китай та Індія значно перевищують середньосвітові); зростання обсягів міжнародної торгівлі енергоносіями, розвиток та інтеграція інфраструктури, пов'язаною з їх транспортуванням та постачанням; непередбачувана волатильність цін на енергоресурси; поглиблене проникнення нового покоління цифрових технологій у виробничо-збутові процеси енергетики (діджиталізація): збір, обробка та аналіз великих баз даних (Big data); блокчейн (blockchain), Інтернет речей; імплементація здобутків Четвертої промислової революції: впровадження кіберсистем у виробництво – роботизація, штучний інтелект, 3D-принтери.

Досить ґрунтовне дослідження соціально-економічних та політичних причин, які найбільшою мірою вплинули на стан української енергетики, було проведене Науково-проектним центром розвитку об'єднаної енергетичної системи України» ДП «Національна енергетична компанія «УКРЕНЕРГО» в аналітичному звіті «Огляд аналітичних робіт міжнародних енергетичних організацій щодо стану та сценаріїв розвитку світової енергетичної сфери з прогнозом інвестування в енергоефективність» [2]. За результатами цього дослідження, на стан вітчизняної енергетики значною мірою вплинули такі чинники [2]: руйнування інфраструктури нафтогазової і вугільної промисловості; висока залежність від російських постачальників (атомна енергетика), а також дефіцит окремих

видів енергоресурсів, у т.ч. антрацитових марок вугілля і проблеми з його поставками, що впливає на безперебійність роботи вітчизняних ТЕС зокрема та Об'єднаної енергетичної системи України загалом; недостатня готовність до диверсифікації постачань окремих видів енергоресурсів (ядерного палива, вугілля) за умов високої волатильності цін на світових ринках; високий рівень монополізації окремих функціональних і регіональних сегментів енергетичного ринку України; неготовність промисловості та споживчого ринку до зростання цін на енергоресурси, що спричиняє зниження рентабельності енергетичних галузей та зумовлює зростання соціально-політичної напруженості.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Недостатньо дослідженими, як свідчать результати аналізу наукових публікацій та аналітичних звітів, є проблеми управління персоналом в енергетичному секторі в умовах переходу до інформаційного суспільства, тенденцій цифровізації та інтелектуалізації праці. У зв'язку з цим дослідження цих питань набуває актуальності, має наукове та практичне значення в контексті поступового впровадження здобутків Четвертої промислової революції.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей підприємств енергетичного сектору України і, на основі цих характерних рис, розробка заходів з підвищення ефективності управління персоналом, яка нині переважно визначає ефективність бізнес-процесів сучасного підприємства в цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначальний вплив на розвиток енергетичного сектору в сучасних умовах мають тренди цифровізації та інформатизації, тренди декарбонізації, поступове впровадження здобутків Четвертої промислової революції, а також соціально-економічна нестабільність в глобальному масштабі. Останніми роками енергетичний сектор України характеризували такі показники (табл. 1).

Таблиця 1

Потужність і відпуск енергії за джерелами постачання в Україні у 2016–2017 рр.

(складено авторами за даними [11; 12])

Найменування джерела постачання енергії	Установлена електрична потужність, тис. кВт		Обсяг відпуску електричної енергії, млн. кВт*год.		Установлена теплова потужність, Гкал/год.		Обсяг відпуску теплової енергії, тис. Гкал	
	2016	2017	2016	2017	2016	2017	2016	2017
Теплові електростанції	27489	25514	50215	41113	5130	4953	1699	1476
Теплоелектро-централі	10569	5561	11078	10595	32331	31363	29879	29093
Атомні електростанції	13835	13835	75931	80295	2596	2596	1514	1511
Вітрові електростанції	387	649	949	1602	–	–	–	–
Сонячні електростанції	324	722	408	758	–	–	–	–
Гідроелектро-станції	6167	6213	9004	10370	–	–	–	–
Теплогенеруючі установки, котельні	–	–	–	–	229367	87141	60194	55837
Інші енергогенераючі установки	405	392	192	150	8156	5927	5670	5376
Усього	59176	52886	147777	144883	277580	131980	98956	93293

У 2017 р. найбільшу частку в структурі відпуску енергії традиційно посідали атомні електростанції – 55,4%, значно меншу – теплові електростанції – 28,4%. Продовжується

поступове скорочення частки електроенергії від теплових електростанцій в структурі відпуску енергії. Так, у 2016–2017 рр. вона знизилася на 5,6 в.п. Альтеративні джерела енергії поки що, як бачимо, не відіграють значної ролі в структурі відпуску енергії: так, наприклад, у 2017 р. частка вітрових електростанцій становила тільки 1,1%, а для сонячних електростанцій цей показник відповідно становив 0,5%. Водночас, в ЄС цей напрям є наразі дуже перспективним і активно розвивається.

Так, до 2050 р. в ЄС планується розвиток об'єднаної енергетичної системи таким чином, що ВДЕ будуть покривати 80% загального виробництва електроенергії, при цьому основний «потік» очікується за напрямками Іспанія–Франція (47 ГВтє встановленої потужності) та Франція–Німеччина (20 ГВтє) [4]. В Україні Національним планом дій з відновлюваної енергетики до 2020 р. [13] поставлено за мету досягти 11% ВДЕ у валовому кінцевому енергоспоживанні у 2020 р., що відповідає зобов'язанням України, прийнятим перед Енергетичним Співтовариством.

Досліджуючи питання споживання енергії за основними видами економічної діяльності, варто відзначити, що найбільше електричної та теплової енергії було використано в таких галузях (табл. 2).

Таблиця 2

Використання енергії за основними видами економічної діяльності в Україні
у 2015–2017 рр. (складено авторами за даними [11; 12])

Найменування галузі	Електроенергія, млн. кВт*год.			Теплоенергія, тис. Гкал		
	2015	2016	2017	2015	2016	2017
Промисловість, всього	56052,3	70106,7	67365,2	36201,7	42427,8	41927,5
в тому числі:						
добувна промисловість і розроблення кар'єрів	13264,7	12617,6	12121,4	2293,3	2439,8	2169,8
добування металевих руд	9244,2	9075,0	8953,9	670,7	689,1	639,5
переробна промисловість	35406,9	37684,9	36268,0	31506,5	35707,7	35998,9
металургійне виробництво	19128,0	19840,8	19122,3	10723,0	14243,6	14765,1
Сільське, лісове та рибне господарство	2542,2	2384,2	2424,7	2124,2	2460,6	2177,4
Усього	75735,7	90496,4	89568,4	52180,4	59876,6	58927,6

У загальній структурі використання як електричної, так теплової енергії визначальною є частка промисловості. Так, у 2015 р. для електричної енергії вона становила 74,0%, у 2016 р. – 77,5%, у 2017 р. – 69,4%, для теплової – 69,4%; 70,9% та 71,2% відповідно. При цьому серед галузей промислового виробництва, найбільшу кількість енергії було спожито саме у переробній промисловості.

Аналізуючи не тільки глобальні та національні енергетичні тренди, але й питання ефективного управління бізнес-процесами підприємств енергетичного сектору, варто зауважити, що подальший перехід до інформаційної економіки, цифровізація, впровадження штучного інтелекту в реалізацію різних бізнес-процесів зумовлюють необхідність підвищення ефективності управління персоналом, впровадження сучасних підходів до управління талантами, розвиток інноваційної активності та подальшу інтелектуалізацію праці.

Для дослідження було обрано підприємства енергетичної галузі з огляду на їх стратегічну важливість для вітчизняної економіки: Національну енергетичну компанію «УКРЕНЕРГО», а також підприємства групи ДТЕК.

Важливі аспекти управління персоналом та корпоративної культури ДП «НЕК «Укренерго» представлені в «Кодексі корпоративної культури» [14] та на офіційному сайті підприємства. Так, зокрема, ДП «НЕК «Укренерго» для забезпечення високої ефективності управління персоналом реалізує такі принципи [15]: ефективність і продуктивність (забезпечення оптимальної структури та чисельності персоналу; чітке планування та об'єктивне оцінювання результатів роботи; оплата за ефективність і особистий внесок);

інноваційність та креативність (розвиток культури заохочення креативного мислення і створення нових ідей; належна оцінка результатів від втілення нових ідей і нових підходів до виконання традиційних завдань); відкритість та довіра (побудова максимально прозорої, справедливої і зрозумілої системи оплати праці; добір кваліфікованих кандидатів; довіра); професійність та якість (використання сучасних управлінських підходів та практик в сфері управління персоналом, які дають змогу легко та швидко інтегруватися в ENTSOE; забезпечення умови для професійного розвитку персоналу); робота в радість (виконання складних завдань приносить радість від результатів та досягнень; робота дає відчуття стабільності, важливості, балансу зусиль і винагороди, емоційного комфорту; робоче місце надихає на співпрацю, креативність, сфокусованість на результаті; робота дає змогу спілкуватися з цікавими людьми, бути в цікавих місцях, реалізовувати особисті таланти, розвиватися і зростати).

Різні аспекти роботи з персоналом та корпоративна культура ДТЕК відображена у «Кодексі етики та ділової поведінки ДТЕК» [16]. Цей документ визначає, що цінностями компанії є: професіоналізм (глибокі професійні знання, відповідальність і сумлінне ставлення до своїх обов'язків, якісне та вчасне виконання поставлених завдань); відповідальність (діяльність в інтересах суспільства, відповідальність за якість роботи й дотримання корпоративних норм, за виконання своїх зобов'язань, за ощадливе використання ресурсів і чистоту довкілля); прагнення вдосконалюватися (забезпечення умов для розвитку талантів і здібностей працівників, впровадження найперспективніших технологій, вдосконалення виробничих та управлінських процесів); згуртованість (забезпечення цінностей єдності та згуртованості, командного духу); відкритість (інформування стейкхолдерів про важливі питання розвитку ДТЕК, створення основи для довірчої співпраці). Таким чином, можна виокремити такі особливості управління персоналом на підприємствах енергетичного сектору України (табл. 3).

Таблиця 3

Особливості управління персоналом на підприємствах енергетичного сектору України (розроблено авторами)

Функції управління персоналом	Особливості реалізації функцій управління персоналом
Добір персоналу	У процесі добору акцент робиться на таких особистих якостях як відповідальність, стресостійкість, креативність. Професіоналізм в енергетичній сфері є не тільки запорукою успішної трудової діяльності, але й гарантією безпеки в її глобальному та локальному розумінні. Також важливими є цифрові компетенції працівників, які необхідні для керування складними інформаційними системами управління підприємств енергетики. Про це свідчать як результати досліджень міжнародних аналітичних центрів [1; 4], так і досвід вітчизняних підприємств [14–16].
Адаптація нових працівників	Важливим є формування цінностей залученості, згуртованості працівників, підвищення ефективності їх роботи в команді, яка забезпечить більш швидке прийняття управлінських рішень в екстремальних ситуаціях, реагування на них і усунення негативних наслідків. Так, наприклад, на одному з підприємств групи компаній ДТЕК, Луганській ТЕС, з 2017 р. успішно реалізується програма наставництва, в рамках якої було навчено 105 працівників [17]. Програма робочого наставництва в ДТЕК спрямована на адаптацію та професійну підготовку нових робітників безпосередньо на робочому місці. Завдяки наставництву на підприємстві забезпечується атмосфера взаємної підтримки, підвищується рівень соціальної згуртованості. Це позитивно впливає на психологічний клімат у колективі, забезпечує розвиток власних кадрів. У компанії ДТЕК цінують бажання робітників бути наставниками, тому за участь у програмі наставники отримують додаткове заохочення.

Продовження табл. 3

Оцінювання персоналу	Для енергетичної галузі питання оцінювання персоналу є важливими в аспекті розвитку внутрішнього ринку праці, ефективного управління потенціалом працівників, впровадження адекватної системи матеріальної та нематеріальної мотивації. На підприємствах групи компаній ДТЕК оцінювання персоналу проводиться щорічно і є вагомою підставою для прийняття зважених кадрових рішень.
Розвиток персоналу	Креативність персоналу, його здатність до інноваційної діяльності з поширенням цифрових технологій стають для енергетичної галузі все більш визначальними. Забезпечення безперервного розвитку та навчання працівників, управління талантами є важливими функціями департаментів з персоналу сучасних енергетичних підприємств. На підприємствах групи компаній ДТЕК [16] значні обсяги інвестицій в освіту та навчання працівників спрямовуються для того, щоб допомогти їм реалізувати свій потенціал і зробити гідний внесок у бізнес-успіх компанії.
Мотивація персоналу та оплата праці	Доцільним є поєднання матеріальної та нематеріальної мотивації, формування прозорої і зрозумілої системи оплати праці, орієнтованої на продукування інновацій, відповідальність та залученість персоналу. Наприклад, одним із основних принципів кадрової політики ДТЕК [16] є забезпечення конкурентоспроможної винагороди працівників з урахуванням їхнього професіоналізму, складності виконання робіт і ступеня відповідальності.
Формування та розвиток корпоративної культури	Досліджені кодекси корпоративної культури ДТЕК та ДП «НЕК «Укренерго» свідчать про її велике значення в управлінні персоналом підприємств енергетичного сектору, а також необхідність подальшого утвердження корпоративних цінностей в сучасному цифровому бізнес-середовищі.

Висновки і перспективи подальших розробок. Результати проведеного дослідження свідчать, що актуальними напрямками підвищення ефективності управління персоналом підприємств енергетичного сектору, враховуючи особливості реалізації їх бізнес-процесів в умовах поступового переходу до інформаційного суспільства, є: розвиток інформаційних систем управління персоналом, їх інтеграція з глобальними інформаційними системами управління бізнес-процесами підприємств; підвищення рівня залученості персоналу з використанням онлайн-середовища, соціальних мереж та цифрових технологій, забезпеченню якого сприятиме розробка сучасних комунікаційних стратегій для внутрішніх та зовнішніх стейкхолдерів, подальша діджиталізація процесів управління персоналом; ширше використання інноваційних форм організації праці для креативних працівників, що може забезпечити більш ефективні процеси продукування інновацій (розвиток практик впровадження дистанційної зайнятості, віддаленої праці, інформаційних систем для комунікації та контролю досягнення ключових показників ефективності); цифровізація бізнес-процесів енергетичних підприємств на всіх етапах виробництва.

Подальшого дослідження потребують процеси зміни змісту праці в цифровій економіці та їх вплив на діяльність підприємств енергетичного сектору, процеси цифрової трансформації в цілому на глобальному та національному рівні.

Література

1. *Роль і місце української енергетики у світових енергетичних процесах*. Центр Разумкова. Київ, 2018. 90 с. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_ENERGY_PRINT.pdf (дата звернення: 21.03.2019).
2. *Енергетична галузь України : підсумки 2016 року*. Центр Разумкова. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_energy-final.pdf (дата звернення: 25.03.2019).
3. *Огляд аналітичних робіт міжнародних енергетичних організацій щодо стану та сценаріїв розвитку світової енергетичної сфери з прогнозом інвестування в енергоефективність // «Науково-проектний центр розвитку об'єднаної енергетичної системи України» ДП «Національна*

- енергетична компанія «УКРЕНЕРГО». Київ, 2018. URL: https://ua.energy/wp-content/uploads/2018/06/2.-rozvyt_svit_energet_sfery.pdf (дата звернення: 28.03.2019).
4. Гелетука Г. Г., Желєзна Т. А., Праховник А. К. *Аналіз енергетичних стратегій країн ЄС та світу і ролі в них відновлюваних джерел енергії*. URL: <http://www.uabio.org/img/files/docs/uabio-position-paper-13-ua.pdf> (дата звернення: 02.04.2019).
 5. Грішнова О. А. *Інтелектуалізація праці – визначальна ознака постіндустріального суспільства*. Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності : зб. наук. праць. Маріуполь : Вега-Принт, 2009. С. 135–139.
 6. Грішнова О., Небукін В. *Розвиток персоналу як інвестиційний проект : методичні підходи до визначення ефективності*. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України : зб. наук. праць. Тернопіль : Економічна думка, 2004. Вип. 9. С. 15–19.
 7. Колот А. *Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань*. Україна : аспекти праці. 2007. № 4. С. 4–9.
 8. *Соціальна відповідальність у трудових відносинах : теорія, практика, регулювання ризиків* : монографія / О. А. Грішнова, Г. Ю. Міщук, О. О. Олійник. Рівне : НУВГП, 2014. 216 с.
 9. Римкіна М. С. *Особливості сучасних умов соціально-економічного розвитку підприємств енергетичного сектору України*. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/10554/1/ОСОБЛИВОСТИ%20СУЧАСНИХ%20УМОВ%20СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО%20РОЗВИТКУ.pdf> (дата звернення: 05.04.2019).
 10. Римкіна М. С. *Економетричне моделювання залежності між соціально-економічним розвитком підприємств енергетичного сектору та ефективністю їх діяльності*. URL: http://tppe.econom.univ.kiev.ua/data/2015_31/zb31_24.pdf (дата звернення: 11.04.2019).
 11. *Статистичний щорічник України за 2016 рік* : збірник / За ред. І. Є. Вернер // Державна служба статистики України. Київ, 2017. 611 с.
 12. *Статистичний щорічник України за 2017 рік* : збірник / За ред. І. Є. Вернер // Державна служба статистики України. Київ, 2018. 541 с.
 13. *Про Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року* : Постанова Кабінету Міністрів України № 902-р від 01.10.2014 р. URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/902-2014-p> (дата звернення: 15.04.2019).
 14. *Кодекс корпоративної культури ДП «НЕК «Укренерго»*. URL: <https://ua.energy/wp-content/uploads/2016/12/Kodeks-korporatynoyi-kultury-Ukrenergo.pdf> (дата звернення: 18.04.2019).
 15. *Принципи управління персоналом ДП «НЕК «Укренерго»*. URL: <https://ua.energy/about/personal/polityka-upravlinnya-personalom> (дата звернення: 22.04.2019).
 16. *Кодекс етики та ділової поведінки ДТЕК*. URL: https://dtek.com/content/files/dtek_kodeks_etiki_ua_print2.pdf (дата звернення: 26.04.2019).
 17. *Новачкам щастить : на ДТЕК Луганській ТЕС створено умови для адаптації молоді* / Медіа-центр компанії ДТЕК. URL: <https://energo.dtek.com/media-center/press/novichkam-vezet-na-dtek-luganskoy-tes-sozdany-usloviya-dlya-adaptatsii-molodezhi> (дата звернення: 30.04.2019).

References

1. *The role and place of Ukrainian energetics in the world energy processes* (2018) [Rol i mistse ukrainskoi enerhetyky u svitovykh enerhetychnykh protsesakh, Tsentr Razumkova, Kyiv, 90 s., available at: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_ENERGY_PRINT.pdf [in Ukrainian]
2. *Energy sector of Ukraine: the results of 2016* (2017) [Enerhetychna haluz Ukrainy: pidsumky 2016 roku], Tsentr Razumkova, available at: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_energy-final.pdf [in Ukrainian]
3. Analytical work review of international energy organizations on the state and development scenarios of the world energy sector with the forecast of investment in energy efficiency [Ohlyad analitychnykh robit mizhnarodnykh enerhetychnykh orhanizatsii shchodo stanu ta stsenariiv rozvytku svitovoi enerhetychnoi sfery z prohnazom investuvannia v enerhoefektyvnist], «Naukovo-proektnyi tsentr rozvytku obiednanoi enerhetychnoi systemy Ukrainy» DP «Natsionalna enerhetychna kompaniia «UKRENERGO», available at: https://ua.energy/wp-content/uploads/2018/06/2.-rozvyt_svit_energet_sfery.pdf [in Ukrainian]
4. Geletukha, G. G., Zhelezna, T. A., Prakhovnik, A. K. Analysis of EU countries and the world energy strategies and the role of renewable energy sources in them [Analiz enerhetychnykh stratehii krain YeS ta svitu i roli v nykh vidnovliuvanykh dzherel enerhii], available at: <http://www.uabio.org/img/files/docs/uabio-position-paper-13-ua.pdf> [in Ukrainian]

5. Grishnova, O. A. (2009). *Intellectualization of labor is a decisive feature of postindustrial society* [Intelektualizatsiia pratsi – vyznachalna oznaka postindustrialnoho suspilstva], *Teoretychni i praktychni aspekty ekonomiky ta intelektualnoi vlasnosti*, Vega-Prynt, Mariupol, s. 135–139 [in Ukrainian]
6. Grishnova, O., Nebukin, V. (2004). *Personnel development as an investment project: methodological approaches to efficiency definition* [Rozvytok personalu yak investytsiynyi proekt: metodychni pidkhody do vyznachennia efektyvnosti], *Rehionalni aspekty rozvytku i rozmishchennia produktyvnykh syl Ukrainy*, Ekonomichna dumka, Ternopil, Vyp. 9, s. 15–19 [in Ukrainian]
7. Kolot, A. (2007). *Innovative work and intellectual capital in the factors system of knowledge economy formation* [Innovatsiina pratsia ta intelektualnyi kapital u systemi faktoriv formuvannia ekonomiky znan], *Ukraina: aspekty pratsi*, No. 4, s. 4–9 [in Ukrainian]
8. Grishnova, O. A., Mishchuk, G. Yu., Oliynyk, O. O. (2014). *Social responsibility in labor relations: theory, practice, risk management*: monograph [Sotsialna vidpovidalnist u trudovykh vidnosy'nakh teorii, praktyka, rehuliuвання ryzykiv: monohrafiia], NUVGP, Rivne, 216 s. [in Ukrainian]
9. Rymkina, M. S. *Features of modern conditions of social and economic development of energy sector enterprises of Ukraine* [Osoblyvosti suchasnykh umov sotsialno-ekonomichnoho rozvytku pidpriemstv enerhetychnoho sektoru Ukrainy], available at: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/10554/OSOBLIVOSTI%20SUCHASNYX%20UMOV%20SOCIALNO-EKONOMICHNOGO%20ROZVYTKU.pdf> [in Ukrainian]
10. Rymkina, M. S. *Econometric modeling of relationship between the energy sector enterprises socio-economic development and their activity efficiency* [Ekonometrychne modeliuвання zalezhnosti mizh sotsialno-ekonomichnym rozvytkom pidpriemstv enerhetychnoho sektoru ta efektyvnistiu yikh diialnosti], available at: http://tpe.econom.univ.kiev.ua/data/2015_31/zb31_24.pdf [in Ukrainian]
11. *Statistical Yearbook of Ukraine of 2016* (2017). Ed. by I. Ye. Verner [Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2016 rik; za red. I. Ye. Verner], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, Kyiv, 611 s. [in Ukrainian]
12. *Statistical Yearbook of Ukraine of 2017* (2018). Ed. by I. Ye. Verner [Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2017 rik; za red. I. Ye. Verner], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, Kyiv, 541 s. [in Ukrainian]
13. *On the National Action Plan for renewable energy for the period till 2020*: Law of Ukraine, No. 902-r, 01.10.2014 [Pro Natsionalnyi plan dii z vidnovlyuvanoi enerhetyky na period do 2020 roku: Postanova KМУ, No. 902-r, 01.10.2014 r.], available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/902-2014-p> [in Ukrainian]
14. *Code of corporate culture of SE «NEC Ukrenergo»* [Kodeks korporatyvnoi kultury DP «NEK «Ukrenerho»], available at: <https://ua.energy/wp-content/uploads/2016/12/Kodeks-korporativnoyi-kultury-Ukrenergo.pdf> [in Ukrainian]
15. *Principles of personnel management of SE «NEC Ukrenergo»* [Pryntsypy upravlinnia personalom DP «NEK «Ukrenerho»], available at: <https://ua.energy/about/personal/polityka-upravlinnya-personalom> [in Ukrainian]
16. *DTEK Company Code of ethics and business conduct* [Kodeks etyky ta dilovoi povedinky kompanii DTEK], available at: https://dtek.com/content/files/dtek_kodeks_etiki_ua_print2.pdf [in Ukrainian]
17. *Lucky newcomers: DTEK Lugansk TPP has created conditions for youth adaptation* [Novachkam shchastyt: na DTEK Luhanskii TES stvoreno umovy dlia adaptatsii molodi], Media-tsentr kompanii DTEK, available at: <https://energo.dtek.com/media-center/press/novichkam-vezet-na-dtek-luganskoy-tes-sozdany-usloviya-dlya-adaptatsii-molodezhi> [in Ukrainian]

УДК 331.108

Наталія Петрівна ГУЦУЛЯК

старший викладач кафедри менеджменту та поведінкової економіки, Донецький національний університет ім. Василя Стуса, м. Вінниця, Україна, e-mail: n.gutsulyak@donnu.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6349-9473>

ПЕРСОНАЛ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ РЕСУРС ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Гуцуляк, Н. П. *Персонал як стратегічний ресурс діяльності підприємства в умовах нової економіки*. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверякова (голов. ред) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 63–71.

Анотація. У статті досліджено основні поняття та правила нової економіки, управління персоналом як стратегічним ресурсом діяльності підприємства у нових економічних умовах. Виділено такі особливості нової економіки як: формування та активне використання динамічних знань як ресурсу для створення товарів і послуг, інфраструктури; активне впровадження нових технологій в усіх галузях економіки; інтелектуалізація товарів та послуг, характеру та структури праці; ліквідація національних та географічних кордонів; збільшення гостроти конкуренції на ринку товарів та послуг і ринку праці. Метою статті є: уточнення понять нової економіки, системи управління та її інформаційної екосистеми, контурів управління, цільового балансу управління, формування таблиць відповідності особливостей нової економіки та змін в управлінні персоналом, у процесах формування людського та інтелектуального капіталу підприємства; визначення стратегічних цілей розвитку підприємства та його системи управління персоналом. Новою економікою називають постіндустріальну економіку, що активно використовує нові технології, які, у свою чергу, динамічно змінюють виробництво товарів та послуг, форми управління та взаємодії, сприяють виникненню пріоритетів до формування інтелектуального капіталу. Така економіка підтримується сучасною інформаційною екосистемою, яка представляє собою електронне інформаційне середовище організації (підприємства, установи тощо). Підприємство у новій економіці може бути розглянуто за такими контурами розвитку, як: контури господарської діяльності; маркетингового просування та управління взаємодією з клієнтами; мережевої інфраструктури; управління персоналом. Запропоновано таблиці використання інструментів стратегічного управління персоналом з урахуванням особливостей нової економіки. Одержані результати є основою для формування стратегії управління персоналом, створення цільової та дорожньої карти діяльності HR-департаменту підприємства.

Ключові слова: нова економіка; стратегічний ресурс; персонал; управління персоналом; мобільність персоналу; адаптивність персоналу.

Наталія Петровна ГУЦУЛЯК

старший преподаватель кафедры менеджмента и поведенческой экономики, Донецкий национальный университет им. Василия Стуса, г. Винница, Украина, e-mail: n.gutsulyak@donnu.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6349-9473>

ПЕРСОНАЛ КАК СТРАТЕГИЧЕСКИЙ РЕСУРС ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ В УСЛОВИЯХ НОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Гуцуляк, Н. П. *Персонал как стратегический ресурс деятельности предприятия в условиях новой экономики*. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверякова (глав. ред) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 63–71.

Аннотация. В статье исследованы основные понятия и правила новой экономики, управление персоналом как стратегическим ресурсом деятельности предприятия в новых экономических условиях. Выделены следующие особенности новой экономики: формирование и активное использование динамических знаний как ресурса для создания товаров и услуг, инфраструктуры; активное внедрение новых технологий во всех отраслях экономики; интеллектуализация товаров и услуг, характера и структуры труда; ликвидация национальных и географических границ; увеличение остроты конкуренции на рынке товаров и услуг, и рынке труда. Целью статьи является: уточнение понятий новой экономики, как системы управления и ее информационной экосистемы, контуров управления, целевого баланса управления, формирования таблиц соответствия особенностей новой экономики и изменений в управлении персоналом, в процессах формирования человеческого и интеллектуального капитала предприятия; определение стратегических целей развития предприятия и его системы управления персоналом. Новой экономикой называют постиндустриальную экономику, которая

активно использует новые технологии, которые, в свою очередь, динамично меняют производство товаров и услуг, формы управления и взаимодействия, способствуют возникновению приоритетов для формирования интеллектуального капитала. Такая экономика поддерживается современной информационной экосистемой, которая представляет собой электронное информационное пространство организации (предприятия, учреждения и т. д.). Предприятие в новой экономике может быть рассмотрено по таким контурам развития, как: контуры хозяйственной деятельности; маркетингового продвижения и управления взаимодействием с клиентами; сетевой инфраструктуры; управления персоналом. Предложены таблицы использования инструментов стратегического управления персоналом с учетом особенностей новой экономики. Полученные результаты являются основой для формирования стратегии управления персоналом, создания целевой и дорожной карты деятельности HR-департамента предприятия.

Ключевые слова: новая экономика; стратегический ресурс; персонал; управление персоналом; мобильность персонала; адаптивность персонала.

Nataliia GUTSULIAK

Senior Lecturer of Management and Behavioral Economics Department,
Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine, e-mail: n.gutsulyak@donnu.edu.ua,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6349-9473>

PERSONNEL AS A STRATEGIC RESOURCE OF ENTERPRISE ACTIVITY IN THE CONDITIONS OF NEW ECONOMY

Gutsulyak, N. (2019). *Personnel as a strategic resource of enterprise activity in the conditions of new economy*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Personal yak stratehichnyi resurs diialnosti pidpriemstva v umovakh novoi ekonomiky; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 63–71.

Abstract. The basic concepts and rules of new economy, personnel management as a strategic resource of enterprise activity in the new economic conditions, are investigated in the article. The following features of the new economy are highlighted: the formation and active use of dynamic knowledges as a resource for goods, services and infrastructure creation; active introduction of new technologies in all sectors of the economy; intellectualization of goods and services, nature and structure of work; elimination of national and geographical borders; increasing the competition severity in the market for goods and services and the labor market. The purpose of the article is: clarification of the new economy concepts as a management system and its information ecosystem, management contours, target balance of management, formation of correspondence tables for the features of the new economy and changes in personnel management, in the processes of an enterprise human and intellectual capital forming; determination the strategic goals of enterprise development and its personnel management system. The new economy is called the post-industrial economy, which actively uses a new technologies, which, in turn, dynamically change the production of goods and services, forms of management and interaction, contribute to the emergence of priorities for intellectual capital formation. Such an economy is supported by a modern information ecosystem, which is an electronic information environment of organization (enterprise, institution, etc.). An enterprise in a new economy can be considered along such contours of development as: the contours of economic activity; marketing promotion and customer engagement management; network infrastructure; HR-management. Tables of strategic personnel management tools using are proposed taking into account of the new economy features. Obtained results are the basis for the personnel management strategy formation, a target and roadmap for enterprise HR-department activity creation.

Keywords: new economy; strategic resource; personnel; personnel management; personnel mobility; adaptability of personnel.

JEL classification: I170; I290; I310; I410; J240

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.63-71](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.63-71)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Дослідження змін в управлінні персоналом в умовах інформаційного суспільства та, зокрема нової економіки, відомі з 90-х років, тобто з періоду активізації інформаційних мережевих технологій. Сьогодні нову економіку називають не тільки інформаційною, цифровою, але й мобільною та динамічною економікою. Роль персоналу, принципи та процеси управління ним змінюються відповідно до вимог суспільства, потреб споживачів. Не зважаючи на те, що відомі тренди розвитку теорій та практик управління персоналу стосуються запровадження безперервного навчання, залучення персоналу до управління, формування мобільних динамічних коман, створення

індивідуальних траєкторій зростання кваліфікації персоналу та його кар'єри, проблеми визначення стратегії персоналу та її запровадження залишаються дослідженими недостатньо. Персонал найчастіше розглядається як ресурс виконавців визначених напрямів діяльності підприємства. Але нова економіка визначається також як економіка знань, носіями яких є люди, висококваліфіковані фахівці, учасники корпоративної діяльності підприємства. Якщо враховувати останні тенденції активного розвитку креативного сектору нової економіки, то вона базується на творчому підході до управління та вирішення бізнес-задач, можливостях осіб, що приймають рішення щодо цільових напрямів розвитку як підприємства так і власної самореалізації. Багатоаспектність розвитку людського капіталу полягає у формуванні концепції управління персоналом, що враховує такі напрями як: управління трудовими ресурсами (загальний функціональний підхід – для визначення потреб виробництва, надання послуг); управління персоналом (акцентований підхід на змінах взаємодії роботодавців та співробітників, формування знаннєвих команд персоналу); управління людським фактором – формування інтелектуального капіталу – такий підхід передбачає, що цінність фахівця зростає швидше і більше, ніж інвестиції в розвиток підприємства. Фахівці підприємства стають активними елементами організації, що самонавчається, шляхом навчання персоналу. Крім традиційних процесів управління персоналом – залучення, прийом та звільнення, виплати заробітної плати, регулювання умов праці, навчання до процесів управління додаються спеціальні процеси мотивації, змін згідно з індивідуальними траєкторіями зростання (горизонтальною або вертикальною), залученням до управління, до роботи у різних командах тощо. Такі тенденції свідчать про те, що необхідно здійснити додаткові дослідження для позиціонування персоналу як стратегічного ресурсу підприємства.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Загальновідомо, що «нова економіка – це системне явище, яке поступово формується в межах постіндустріального періоду економічного розвитку шляхом впровадження досягнень науково-технічного прогресу та інноваційних методів господарювання, інтелектуалізації людського капіталу, використання передових новітніх технологій і наукомістких галузей національної економіки, надання пріоритету виробництву знань, послуг та становленню менталітету творчого, ефективного, раціонального бізнесу» [1]. Таке визначення нової економіки передбачає активний розвиток інтелектуального капіталу, основу якого складає людський капітал та спеціальні технології, які дозволяють звільнити персонал від рутинної праці та максимізувати час для творчих завдань. Технологічні перетворення виробництва, процесів надання послуг, активний розвиток електронної комерції, мобільних комунікацій – все це обумовлює нові вимоги до персоналу, який буде обслуговувати такі виробництва та процеси надання послуг і комунікацій. Крім того, змінюється і споживач, який також є активним учасником нової економіки і потребує нового ставлення для задоволення власних потреб. Якщо проаналізувати відомі праці таких авторів, як Д. Белла, М. Демінга, П. Друкера, М. Кастельса, К. Келлі, О. Коваленко, А. Колота, О. Кравчук та інших [2–7], то можна виділити такі основні характеристики нової економіки:

1. Формування та активне використання динамічних знань як ресурсу для створення товарів, послуг та інфраструктури.
2. Активне впровадження нових технологій в усіх галузях економіки.
3. Інтелектуалізація товарів та послуг, характеру та структури праці.
4. Глобальні економічні процеси ліквідують національні та географічні кордони, збільшують конкуренцію на ринку праці.

Саме це дозволяє багатьом авторам стверджувати про актуальність розвитку інтелектуального капіталу підприємства, що включає в себе людський, соціальний, організаційний та інформаційно-технологічний капітал. Підприємство володіє інтелектуальним капіталом завдяки висококваліфікованому персоналу, взаємодії між персоналом, формуванню баз знань та інституцій (постійних – департаменти, відділи та динамічних – спеціальних проектних команд) для стабільного розвитку підприємства. У межах розвитку персоналу як стратегічного ресурсу доцільно розглядати кожного фахівця,

як конкурентну перевагу підприємства, його стратегічний ресурс. Усе це змінює не тільки підходи до побудови стратегії управління персоналом, але і запровадження технологій динамічних змін у забезпеченні кадрами всіх бізнес-процесів, розвиток знансєвих команд.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Розглядаючи механізм розвитку людського капіталу [8], запровадження сучасних підходів до кадрової політики [9], формування загальної та спеціальних (антикризової; управління персоналом; інноваційної) стратегій розвитку [10; 11] доцільно визначити такі області дослідження як відповідність загальної стратегії розвитку підприємства в умовах нової економіки та стратегії розвитку персоналу як на рівні підприємства, так і на рівні окремих відділів та окремих фахівців; формування карти розвитку системи управління персоналом як стратегічного ресурсу. Розглядаючи персонал як стратегічний ресурс, є необхідним визначення місії HR-департаменту, відповідних їй цілей, побудова деталізованих таблиць їх досягнення з позиціонуванням реалізації сформованих цільових напрямів конкретними фахівцями та визначенням ролі менеджерів з управління персоналом та топ-керівників.

Постановка завдання. Метою статті є уточнення понять нової економіки, системи управління та її інформаційної екосистеми, контурів управління, цільового балансу управління, формування таблиць відповідності особливостей нової економіки та змін в управлінні персоналом, формування людського та інтелектуального капіталу підприємства, а також стратегічних цілей розвитку підприємства та його системи управління персоналом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглянемо основні характеристики нової економіки та їх вплив на зміни в управлінні персоналом та особистого фахового позиціонування. Не зважаючи на те, що правила нової економіки були сформовані наприкінці 90-х років, вони залишаються актуальними й сьогодні. Новою економікою називають постіндустріальну економіку, яка активно використовує нові технології, що динамічно змінюють виробництво товарів та послуг, форми управління та взаємодії, надають пріоритети до формування інтелектуального капіталу. Характерною рисою нової економіки є спрямованість на поширення інструментів інноваційного розвитку та масштабне використання його результатів. В умовах жорсткої конкуренції перспектива розвитку національної економічної системи України безпосередньо пов'язана з необхідністю застосування продуктивних моделей нової економіки, які базуються на швидких технологічних інноваціях бізнесу та використанні креативного потенціалу працівників. Такі зміни у структурі та формах зайнятості впливають на систему цінностей сучасного працівника, поглиблюють їх диференціацію на ринку праці. Інформатизація та інтелектуалізація економіки потребує високоосвічених, висококваліфікованих працівників, що мають високий комунікативний потенціал, вміють продукувати нові знання, ідеї, методи та здатні до навчання [12].

Формула «молодий фахівець – досвідчений фахівець – консультант – пенсіонер» вже не працює для підприємств нової економіки. Сьогодні на ринку праці молодий фахівець визначається не стільки за віком, як обсягом і сферою діяльності; досвідчений фахівець тепер передбачає широку перекваліфікацію та навчання протягом життя, а професійний «гуру» не завжди відповідає поважному віку.

Така економіка підтримується сучасною інформаційною екосистемою. Інформаційна екосистема представляє собою електронне інформаційне середовище організації (підприємства, установи тощо), в якому інформаційні дані використовуються багаторазово, забезпечується сучасний інструментарій управління контентом та безпечна взаємодія між всіма учасниками [13; 14].

У табл. 1 представлено зміни в управлінні персоналом відповідно до змін функціонування підприємств в умовах нової економіки. Такі структуровані відповідності дозволяють зробити висновок щодо потреби підприємства у постійному моніторингу й аудиті персоналу, його навчанні та самонавчанні, відповідності технологіям та власним цілям розвитку.

Місія підприємства полягає в задоволенні споживача відповідними товарами та послугами, отриманні прибутку для подальшого розвитку підприємства та його персоналу.

Таблиця 1

Зміни в управлінні персоналу в умовах нової економіки
(розроблено автором за даними [6; 14])

Правила нової економіки	Зміни в організації та управлінні підприємства	Зміни в управлінні персоналом	Зміни в особистих цілях персоналу	Стратегічні напрями розвитку підприємства
1	2	3	4	5
Багатоаспектна взаємодія людей, програмних агентів, роботів, пристроїв	Створення інформаційної управлінської екосистеми	Управління шляхом активного використання інформаційної управлінської екосистеми	Особисте позиціонування в екосистемі підприємства і в траєкторії кар'єрного зростання	Взаємопов'язані ефективні система управління та її інформаційна екосистема
Багатоаспектна цінність продуктів та послуг	Інформаційна підтримка продуктів та послуг, створення ланцюга продукт-послуга-інформація	Чітке визначення власників та учасників бізнес-процесів відповідно до товарів та послуг	Позиціонування відповідно до бізнес-процесів	Удосконалення бізнес-процесів
Мережева інфраструктура	Створення активної мережевої інфраструктури підприємства	Віддалені форми управління	Незалежні форми діяльності	Запровадження методів управління з віддаленим доступом
Швидке розповсюдження інформації та просування товару	Запровадження сучасних систем управління контентом	Моніторинг контенту, управління персоналом, що відповідає за контент або має права щодо його змін	Відповідність контенту власному кар'єрному зростанню та особистим цінностям	Управління контентом
Зменшення цін транзакцій	Активне використання всіх видів транзакцій	Запровадження інструментарію швидких транзакцій	Самонавчання щодо роботи у мережі	Удосконалення методів та інструментів мережевої інфраструктури
Активізація всіх учасників нової економіки	Залучення до управління та транзакцій нових учасників	Створення електронного інформаційного середовища взаємодії	Особисте позиціонування в середовищі взаємодії	та електронного інформаційного середовища

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5
Постійне самонавчання організацій та їх учасників	Запровадження змін в організації, формування віртуальних команд	Організація навчання та самонавчання персоналу	Особисте навчання та самонавчання	Цільове навчання персоналу
Удосконалення технологій	Оновлення технологій	Запровадження змін відповідно до оновлення технологій та нових форм управління	Прийняття змін, навчання, нове позиціонування себе як фахівця	Цільове управління змінами
Постійні зміни старих форм новими	Реструктуризація відповідно до технологій та потреб			
Активне використання динамічних проектних команд та окремих фрілансерів	Активне використання аутсорсингу та краудсорсингу	Запровадження методів управління проектними командами	Позиціонування себе як учасника команди	Цільові проекти

Місія департаменту управління персоналом полягає в тому, щоб формувати конкурентоздатний інтелектуальний капітал підприємства, базою якого є людський капітал відповідно до функціональних задач підприємства та його стратегічних цілей розвитку.

Місія HR-департаменту може бути деталізована за такими цілями:

1. Забезпечення ефективним персоналом відповідно до технологічних та управлінських процесів господарської діяльності підприємства.
2. Запровадження інформаційного блоку формування бази знань підприємства.
3. Підтримка балансу між стратегічними цілями розвитку підприємства та цілями самореалізації персоналу.
4. Запровадження нових форм залучення персоналу для спільної господарської діяльності.
5. Підтримка корпоративної культури та багатоаспектної системи мотивації персоналу.

Не зважаючи на те, що поняття нової економіки пов'язують переважно з постіндустріальним періодом розвитку, головною місією управління персоналом є відповідність контексту цілей політики розвитку підприємства та кожного окремого фахівця. Така концепція передбачає запровадження децентралізації щодо прийняття рішень і розвитку систем участі працівників у прийнятті рішення, покращення соціальних відносин та емоційних зв'язків, розвиток корпоративної культури [15; 16]. Цілі особистостей та підприємства не можуть мати пряму відповідність, але повинні мати баланс між собою та не конфліктувати. Саме підтримкою балансу між такими цілями і повинні займатися HR-відділи. Тобто, баланс між цілями підприємства та цілями окремих фахівців підтримується також як баланс між економічними та соціальними аспектами. Підприємство у новій економіці може бути розглянуто за такими контурами розвитку: господарської діяльності; маркетингового просування та управління взаємодією з клієнтами; мережевої інфраструктури; управління персоналом.

Такі визначені контури переплітаються між собою та повинні враховуватися у кожній окремій ситуації, відповідно до товарів та послуг; окремих особистостей, інформаційних блоків екосистеми управління. У табл. 2 представлено відповідність стратегічних цілей та запропоновано інструментарій щодо управління персоналом як стратегічним ресурсом підприємства з визначенням цілей та заходів для департаменту управління персоналом, особистих цілей фахівця, основних задіяних контурів, методів та інструментів управління.

Таблиця 2

Балансові відповідності в управлінні персоналом (розроблено автором за даними [11; 14; 15])

Стратегічні цілі управління персоналом	Цілі та заходи HR-департаменту	Особисті цілі	Основні задіяні контури	Методи та інструменти
1	2	3	4	5
Удосконалення бізнес-процесів та досягнення високих показників ефективності діяльності персоналу	Залучення висококваліфікованих фахівців, моніторинг, оцінювання, мотивація їх діяльності	Самореалізація	Усі контури	Система соціально-економічної мотивації працівників
Запровадження ефективної інформаційної екосистеми управління персоналом	Запровадження сучасного електронного інформаційного середовища організації	Позиціонування в електронному середовищі підприємства	Мережева інфраструктура та її контент, управління персоналом	Мережева інфраструктура та система управління контентом, мотивацією працівників
Підтримка та розвиток корпоративної культури		Позиціонування себе як учасника корпоративної культури	Усі контури	Інструментарій формування корпоративних цінностей підприємства
Цільове навчання персоналу організацій та їх учасників	Організація цільового навчання	Постійне навчання та самонавчання	Управління персоналом, мережевої інфраструктури	Система управління навчанням, соціальні внутрішні та зовнішні мережі
Удосконалення технологій	Підбір та перекваліфікація персоналу	Перекваліфікація	Усі контури	Спеціальні тренінги; різні види навчання; мотивації змін, перекваліфікації та моніторинг результатів
Зміни старих форм управління персоналом новими	Виробничі та проектні форми	Оновлений сучасний досвід	Усі контури	Спеціальні тренінги та навчання, моніторинг результатів
Активне використання динамічних проектних команд та окремих фрілансерів	Формування проектних команд, взаємодія з фрілансерами	Реалізація власних цілей у команді	Усі контури	

Таким чином, визначені таблиці можуть бути основою для подальшої розробки цільової та дорожньої карти діяльності HR-департаменту підприємства.

Висновки і перспективи подальших розробок. В умовах нової економіки персонал розглядається як динамічний стратегічний ресурс підприємства. Це обумовлено властивостями інформаційної економіки, змінами технологій, тенденціями до активного розвитку організацій, що самонавчаються. Такий підхід обумовлює зміни в управлінні персоналом, врахування балансу цілей підприємства та особистих цілей його фахівців. Уточнені поняття нової економіки, систем управління, дозволяють сформувати основу для подальшого моделювання окремих контурів управління та взаємодії між ними. Важливим є також формування поведінкових моделей у системах управління навчанням та під час взаємодії реалізації технологічних та управлінських процесів.

Запропоновані таблиці відповідності правил нової економіки та цільових стратегічних напрямів розвитку підприємства та його департаменту управління персоналом дозволяють зробити висновок щодо необхідності подальшої деталізації та розробки цільової й дорожньої карти діяльності HR-департаменту, а також шаблонів для формування траєкторій професійного зростання окремих груп фахівців.

Література

1. Колот А. М., Кравчук О. І. *Людина і нова економіка : теоретико-методологічний аналіз взаємодії та доміант розвитку*. Економічна теорія. 2015. № 1. С. 5–25.
2. Белл Д. *Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования* / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Академия, 1999. 783 с.
3. Деминг У. Э. *Новая экономика*. Москва : Эксмо, 2006. 208 с.
4. Друкер П. *Менеджмент. Вызовы XXI века*. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2012. 256 с.
5. Кастельс М. *Информационная эпоха : экономика, общество и культура* / Пер. с англ. под ред. О. И. Шкаратана. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.
6. Kelly K. *New rules for the new economy radical strategies 10 for a conned world*. URL: <https://kk.org/mt-files/books-mt/KevinKelly-NewRules-withads.pdf> (access date: 12.03.2019).
7. Коваленко О. *Мережева економіка : нові правила. Тенденції розвитку е-бізнесу в Європі взагалі й в Україні зокрема*. Вісник Тернопільської академії народного господарства. 2002. № 8–2. С. 175–178.
8. Чорна Л. О., Зачоса О. Д. *Механізм управління розвитком людського капіталу за умов активізації економіки знань*. Економіка і держава. 2017. № 3. С. 36–38.
9. Дороніна О. А. *Формування парадигми сучасної кадрової політики як підтримки соціально-економічного зростання*. 2015. № 10. С. 132–136.
10. Шаульська Л. В. та ін. *Антикризова стратегія розвитку України : соціально-економічні, фінансові та глобальні виклики : монографія* / За заг. ред. А. В. Сидорової. Вінниця : Нілан, 2016. 328 с.
11. *Strategies for the new economy skills as the currency of the labour market January 2019 in collaboration with Willis Towers Watson*. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_2019_Strategies_for_the_New_Economy_Skills.pdf (access date: 15.03.2019).
12. Шаульська Л. В. *Людські ресурси нової економіки : ключові компоненти та ефективність регулювання*. Економіка і організація управління. 2018. № 4 (32). С. 7–15.
13. Блакита Г. В., Чорна Л. О. та ін. *Моделювання стратегічних карт розвитку організації : монографія*. Вінниця : ВТЕІ, 2012. 312 с.
14. Коваленко О. О. *Методологія створення мережевого інформаційного середовища управління діяльністю та розвитком організації : монографія*. Вінниця : РВВ ВНАУ, 2009. 230 с.
15. *Performance management in human resource management*. URL: <https://arrow.tudublin.ie/buschmanbk> (access date: 20.03.2019).
16. Эдвидсон Л. *Корпоративная долгота. Навигация в экономике, основанной на знаниях*. Москва : ИНФРА-М, 2005. 248 с.

References

1. Kolot, A. M., Kravchuk, O. I. (2015). *Human and new economy: theoretical and methodological analysis of interaction and dominant of development* [Liudyna i nova ekonomika: teoretyko-metodolohichniy analiz vzaemodii ta dominant rozvytku], Ekonomichna teoriia, № 1, s. 5–25 [in Ukrainian]

2. Bell, D. (1999). *The future post-industrial society. Experience of social forecasting*. Trans. from Eng. Ed. by V. L. Inozemtsev [Gryadushchee post-industrialnoe obshchestvo. Opyt sotsialnogo prognozirovaniya; per. s angl. pod red. V. L. Inozemtseva], Academia, Moskva, 783 s. [in Russian]
3. Deming, W. E. (2006). *The new economy* [Novaya ekonomika], Eksmo, Moskva, 208 s. [in Russian]
4. Drucker, P. (2012). *Management. Challenges of the 21st Century* [Menedzhment. Vyzovy XXI veka], Mann, Ivanov i Ferber, Moskva, 256 s. [in Russian]
5. Castells, M. (2000). *The information age: economics, society and culture*. Trans. from Eng. Ed. by O. I. Shkaratan [Informatsionnaya epokha: ekonomika, obshchestvo i kultura; her. s angl., pod red. O. I. Shkaratana], GU VSHE, Moskva, 608 s. [in Russian]
6. Kelly, K. *New rules for the new economy radical strategies 10 for a connected world*, available at: <https://kk.org/mt-files/books-mt/KevinKelly-NewRules-withads.pdf>.
7. Kovalenko, O. (2002). *Network economics: new rules. Trends in e-business development in Europe in general and in Ukraine in particular* [Merezheva ekonomika: novi pravyla. Tendentsii rozvytku e-biznesu v Yevropi vzhali y v Ukraini zokrema], Visnyk Ternopilskoi akademii narodnoho hospodarstva, No. 8–2, s. 175–178 [in Ukrainian]
8. Chorna, L. O., Zachosa, O. D. (2017). *Mechanism of human capital development management under conditions of knowledge economy activation* [Mekhanizm upravlinnia rozvytkom liudskoho kapitalu za umov aktyvizatsii ekonomiky znan], Ekonomika i derzhava, No. 3, s. 36–38 [in Ukrainian]
9. Doronina, O. A. (2015). *Formation of modern personnel policy paradigm as a basis for socio-economic growth* [Formuvannya paradyhmy suchasnoi kadrovoi polityky yak pidhruntia sotsialno-ekonomichnoho zrostannia], No. 10, s. 132–136 [in Ukrainian]
10. Shaulska, L. V. et al. (2016). *Anti-crisis strategy of Ukraine's development: socio-economic, financial and global challenges: monograph*. Ed. by A. V. Sydorova [Antykryzova stratehiia rozvytku Ukrainy: sotsialno-ekonomichni, finansovi ta hlobalni vyklyky: monohrafiia; za red. A. V. Sydorovoi], Nilan, Vinnytsya, 328 s. [in Ukrainian]
11. *Strategies for the new economy skills as the currency of the labor market January 2019 in collaboration with Willis Towers Watson*, available at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_2019_Strategies_for_the_New_Economy_Skills.pdf.
12. Shaulska, L. V. (2018). *Human resources of the new economy: key components and efficiency of regulation* [Liudski resursy novoi ekonomiky: kliuchovi komponenty ta efektyvnist rehuliuвання], Ekonomika i orhanizatsiia upravlinnia, No. 4 (32), C. 7–15 [in Ukrainian]
13. Blakyt, G. V., Chorna, L. O. et al. (2012). *Modeling of organizational development strategic maps: monograph* [Modeliuvannya stratehichnykh kart rozvytku orhanizatsii: monohrafiia], VTEI, Vinnytsya, 312 s. [in Ukrainian]
14. Kovalenko, O. O. (2009). *Methodology of creation of network information environment of activity management and organization development* [Metodolohiia stvorennia merezhevoho informatsiinoho seredovyscha upravlinnia diialnistiu ta rozvytkom orhanizatsii: monohrafiia], RVV VNAU, Vinnytsya, 230 s. [in Ukrainian]
15. *Performance management in human resource management*, available at: <https://arrow.tudublin.ie/buschmanbk>.
16. Edvidson, L. (2005). *Corporate longitude. Navigation in a knowledge-based economy* [Korporativnaya dolgota. Navigatsiya v ekonomike, osnovannoy na znaniyakh], INFRA-M, Moskva, 248 s. [in Russian]

Оксана Валеріївна КЛІМЕНКОВА

старший викладач кафедри менеджменту та поведінкової економіки, Донецький національний університет ім. Василя Стуса, м. Вінниця, Україна, e-mail: ok.klimenkova@donnu.edu.ua,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3090-891X>

ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ РЕГІОНУ: СУТНІСТЬ ПРОЦЕСУ ТА ЧИННИКИ ВПЛИВУ

Кліменкова, О. В. *Формування людського капіталу регіону : сутність процесу та чинники впливу.* Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 72–80.

Анотація. У статті розглянуто взаємозв'язок між елементами людського капіталу й інвестиціями у людський капітал задля розвитку і накопичення його потенціалу. Представлено підхід до визначення людського капіталу, як сформованого або розвиненого у результаті інвестицій і накопиченого задля цілеспрямованого використання у сфері суспільного виробництва і сприяння росту продуктивності праці. Показано необхідність розробки напрямків регіональних програм економічного й соціального розвитку в області управління людським капіталом задля накопичення людського потенціалу країни в цілому. Відокремлено наступні види інвестицій: інвестиції в охорону здоров'я; інвестиції в освіту; у професійну підготовку на виробництві та інші види навчання; інвестиції в трудову мотивацію; інвестиції на пропаганду здорового способу життя; витрати на народження дітей та інвестиції у виховання, розвиток і саморозвиток людини. Доведено, що через формування й розвиток внутрішнього регіонального ринку праці та за його допомогою буде реалізовуватися траєкторія накопичення людського капіталу. Рекомендовано задля накопичення людського капіталу використовувати комплексні інвестиції: з боку підприємства, держави (регіону) та індивіда. Представлено схему регіонального управління розвитком людського капіталу. Визначено напрямки розвитку регіонального ринку праці з урахуванням економічних та соціальних напрямків. Узагальнено підхід щодо доцільності інвестицій у людський капітал на прикладі оцінки за відповідними формулами. Запропоновано поняття людський капітал регіону як ресурс економічного розвитку регіону, що розвивається з урахуванням потреб і особливостей території, на основі створення відповідних умов: економічних, соціальних, інфраструктурних, етнокультурних тощо. Зроблено висновок про те, що існує тісний взаємозв'язок між людським капіталом і формуванням соціально-економічного потенціалу регіону та його роллю в системі формування конкурентоспроможності регіону.

Ключові слова: людський капітал; людський потенціал; інвестиції в людський капітал; регіональний ринок праці; людський капітал регіону.

Оксана Валерієвна КЛИМЕНКОВА

*старший преподаватель кафедры менеджмента и поведенческой экономики,
Донецкий национальный университет им. Василия Стуса, г. Винница, Украина,
e-mail: ok.klimenkova@donnu.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3090-891X>*

ФОРМИРОВАНИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА РЕГИОНА: СУЩНОСТЬ ПРОЦЕССА И ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ

Клименкова, О. В. *Формирование человеческого капитала региона : сущность процесса и факторы влияния.* Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверькова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 72–80.

Аннотация. В статье рассмотрена взаимосвязь между элементами человеческого капитала и инвестициями в человеческий капитал для развития и накопления его потенциала. Представлен подход к определению человеческого капитала, как сложившегося или развитого в результате инвестиций и накопленного для целенаправленного использования в сфере общественного производства, для содействия росту производительности труда. Показана необходимость разработки направлений региональных программ экономического и социального развития в области управления человеческим капиталом для накопления человеческого потенциала страны в целом. Выделены следующие виды инвестиций: инвестиции в здравоохранение; инвестиции в образование; в профессиональную подготовку на производстве и другие виды обучения; инвестиции в трудовую мотивацию; инвестиции на пропаганду здорового образа жизни; расходы на рождение детей и инвестиции в воспитание, развитие и саморазвитие человека. Доказано, что благодаря формированию и развитию внутреннего регионального рынка труда, и с его помощью будет реализовываться

траектория накопления человеческого капитала. Рекомендовано для накопления человеческого капитала использовать комплексные инвестиции: со стороны предприятия, государства (региона) и индивида. Представлена схема регионального управления развитием человеческого капитала. Определены направления развития регионального рынка труда с учетом экономических и социальных направлений. Обобщен подход к целесообразности инвестиций в человеческий капитал на примере оценки по соответствующим формулам. Предложено понятие человеческого капитала региона как ресурса его экономического развития, который развивается с учетом потребностей и особенностей территории на основе создания соответствующих условий: экономических, социальных, инфраструктурных, этнокультурных и других. Сделан вывод о том, что существует тесная взаимосвязь между человеческим капиталом и формированием социально-экономического потенциала региона и его ролью в системе формирования конкурентоспособности региона.

Ключевые слова: человеческий капитал; человеческий потенциал; инвестиции в человеческий капитал; региональный рынок труда; человеческий капитал региона.

Oksana KLIMENKOVA

Senior Lecturer of Management and Behavioral Economics Department, Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine, e-mail: ok.klimenkova@donnu.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3090-891X>

HUMAN CAPITAL FORMATION IN THE REGION: PROCESS ESSENCE AND INFLUENCE FACTORS

Klimenkova, O. (2019). *Human capital formation in the region: process essence and influence factors*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Formuvannia liudskoho kapitalu rehionu: sutnist protsesu ta chynnyky vplyvu; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 72–80.

Abstract. The article considers the relationship between the elements of human capital and investment in human capital for his potential development and accumulation. An approach to the human capital definition as established or developed as a result of investments and accumulated for targeted use in the field of social production, to promote the growth of labor productivity, is presented. The necessity of regional programs of economic and social development, their directions in the field of human capital management for the country human potential accumulation as a whole is shown. The following types of investments are highlighted: healthcare; education; professional and other types of training; labor motivation; healthy lifestyle promotion; children's birth expenses, parenting, person development and self-development. It is proved that through an internal regional labor market formation and development, and with its help, the trajectory of human capital accumulation will be realized. It is recommended to use integrated investments for the human capital accumulation from an enterprise, a state (region) and an individual side. The scheme of regional management of human capital development is presented. The directions of the regional labor market development are determined taking into account economic and social directions. An approach to the feasibility in human capital investing by the example of evaluation by appropriate formulas is generalized. The concept of region's human capital as a resource of its economic development, which is developed taking into account of the territory needs and characteristics on the basis of appropriate conditions creation: economic, social, infrastructural, ethno-cultural and others, is proposed. It is concluded that there is a close relationship between human capital and region's socio-economic potential formation and its role in the system of regional competitiveness formation.

Keywords: human capital; human potential; investment in human capital; regional labor market; human capital of a region.

JEL classification: G110; J240

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.72-80](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.72-80)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасний рівень соціально-економічного розвитку України дозволяє вирішити завдання розвитку суспільства, нарощування інтелектуального потенціалу, модернізації економіки, досягнення високого технологічного рівня виробництва. Водночас існує проблема зношеності основного капіталу, відсутності джерел і резервів його заміни й накопичення. У цій ситуації людський ресурс розцінюється більшістю економістів як найцінніший фактор порівняно з матеріальною складовою, здатний за рахунок накопиченого капіталу відтворювати економіку країни. Недовикористання, руйнування накопиченого людського капіталу, відсутність нових

напрянків його розвитку створюють серйозні побоювання, що українська економіка може втратити одне з найперспективніших джерел економічного прогресу – індивіда.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років показав, що у дослідженнях розглянуто проблеми управління людським капіталом, питання відтворення і руху людського капіталу по стадіях обороту, специфіка існування та інвестування у людський капітал на макро- і мікрорівнях, а також проблеми, що виникають у зв'язку з ними в сучасній українській економіці. Українські фахівці А. І. Амоша, В. П. Антонюк, С. С. Аптекар, С. І. Бандур, Д. П. Богиня, О. А. Грішнова, А. М. Колот, Е. М. Лібанова досліджують людський капітал у категорії, аналізуючи можливості його відтворення на рівні держави, регіону, індивідів, визначаючи головні аспекти формування людського капіталу та його роль у формуванні економіки держави у цілому. Також варто відзначити значний внесок у розвиток теорії інвестування у людський капітал таких відомих зарубіжних вчених, як: Г. Беккер, Е. Денісон, Дж. Кендрик, Дж. Кларк, Д. Мінцер, Дж. Стігліц, Л. Туроу, Дж. Р. Уолш, Л. Хансен, Б. Чізвік, Т. Шульц та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні дослідження науковців присвячені розвитку, накопиченню, відтворенню людського капіталу, проблематиці збереження людського ресурсу як національного надбання та потребують подальшого і більш детального вивчення на рівні окремої території, регіону. Це також відповідає завданням реформи децентралізації як складової європейської інтеграції та підтверджує актуальність теми дослідження. Сучасний стан економіки й трансформаційні процеси, що відбуваються швидкими темпами припускають швидке реагування науки і взаємодію на всіх рівнях.

Постановка завдання. Метою дослідження є вивчення людського капіталу у взаємозв'язку із розвитком потенціалу регіону (території). До завдань дослідження варто віднести систематизацію таких складових як: ринок праці, людський капітал, інвестиції в людський капітал, оцінка інвестицій і вплив перелічених чинників на конкурентоспроможність регіону; ефективність використання людського капіталу та обґрунтування доцільності інвестицій у працівників (носіїв людського капіталу).

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи окремі основні завдання стабілізації економіки України на регіональному рівні, що також включає один із пріоритетних напрямів – децентралізацію, можемо виокремити наступні завдання для регіональної місцевої політики: поліпшення добробуту населення; якості життя; підвищення рівня доходів як вирішального фактора закріплення якісного людського ресурсу за місцем проживання. Поряд з цим постає завдання щодо збереження й відновлення життєздатних підприємств, не капіталомістких, зі швидким оборотом капіталу й високою бюджетною ефективністю, які забезпечують конкурентоспроможне виробництво і продуктивність праці, сприяючи збалансованості економічних елементів і національної економіки у цілому. Перелічені завдання тісно пов'язані зі збереженням і розвитком людського потенціалу та накопиченням людського капіталу, як основних стратегічних складових при формуванні спроможності регіону.

Розвиток людського капіталу раціонально здійснювати через стратегічне планування за допомогою комплексної Програми розвитку територій й цілеспрямованої державної політики у цій сфері. Розглянемо деякі складові Програми розвитку регіону.

Отже, найбільш перспективним є формування й розвиток внутрішнього ринку праці регіону. Саме через нього і за його допомогою буде реалізовуватися траєкторія нагромадження людського капіталу. У першу чергу, молоді фахівці, перш ніж вийти на ринок праці, накопичують активи людського капіталу, у тому числі й професійні знання. Цей процес може відбуватися за рахунок інвестицій у розвиток родини й загальне поліпшення умов життєдіяльності населення. Що стосується освіти, то головним завданням стає навчання тим спеціальностям, які потрібні на ринку праці регіону, для чого необхідно взаємодіяти з відділеннями державної служби зайнятості, підвищувати якість освітніх послуг, відкривати на базі середніх спеціальних навчальних закладів філії закладів вищої

освіти відповідного профілю. Також, важливим фактором закріплення молоді в регіоні є житлові умови, які варто поліпшувати за допомогою іпотечного кредитування, інших видів кредитування, житлових договорів, що укладені з підприємством або адміністративними структурами. Наступним кроком є створення можливості закріплення нового працівника на підприємствах. З метою функціонування регіонального ринку праці, підприємства через службу зайнятості резервують робочі місця для молоді. Подальша реалізація працівником потенційного людського капіталу буде проходити безпосередньо на виробництві й можливість його кар'єрного росту буде залежати від подальшого нагромадження індивідуальних характеристик людського капіталу, необхідних роботодавцю.

У рамках розвитку регіонального ринку праці визначимо наступні напрямки та заходи.

Заходи соціального напрямку:

- забезпечення найбільш збалансованої професійно-кваліфікаційної структури попиту та пропозицій на ринку праці на основі аналізу й прогнозу потреб галузей економіки у відповідних категоріях працівників і коректування структури професійного навчання з урахуванням перспектив соціально-економічного й виробничого розвитку;
- розвиток малого бізнесу у сфері послуг і виробництва продукції масового споживання, різних форм сімейного бізнесу з метою створення умов для працевлаштування незайнятого населення;
- забезпечення соціальних гарантій особам, що втратили роботу, посилення соціального захисту неконкурентоспроможних на ринку праці груп населення;
- поліпшення професійної орієнтації й психологічної підтримки населення;
- підвищення конкурентоспроможності робочої сили згідно з вимогами ринку праці через систему професійної освіти.

Заходи економічного напрямку:

- розвиток професійної орієнтації школярів, підвищення їхньої мотивації до трудової діяльності за професіями, що мають попит на ринку праці;
- розробка механізму визначення потреби у випускниках установ професійної освіти усіх рівнів, а також критеріїв оцінки ефективності вкладень засобів у освіту;
- розробка професійних стандартів до професійного рівня працівників, оцінка якості, заснованої на визначенні компетентності й здатності гнучко реагувати на збільшення вимог професійної підготовки;
- удосконалювання професійної підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації безробітних з метою їхнього якнайшвидшого працевлаштування.

Задля реалізації програми розвитку регіонального ринку праці та накопичення людського капіталу регіону потрібні інвестиції в його активи. Друга складова Програми розвитку регіону пропонує залучати інвестиції підприємства, держави (регіону), спеціальних інвестиційних фондів і самого працівника. Здійснення цього процесу вимагає оцінки ефективності вкладень для суб'єктів інвестування. Так, для підприємства витрати повинні бути покриті ростом продуктивності праці й валового виробництва. Прийняття рішень про доцільність інвестицій буде здійснюватися виходячи з величини доходів працівників (носіїв людського капіталу) і роботодавців, що, у свою чергу, залежить від ефективності використання людського капіталу. Оскільки рішення буде прийнято за умови рівноваги інтересів, то їхні взаємини можна представити формулою:

$$MP_0 + \sum MP_t / (1+r)^t = W_0 + k + \sum W_t / (1+r)^t \quad (1)$$

де MP_0 і W_0 – продуктивність праці й доходи працівників на початку періоду;

$\sum MP_t / (1+r)^t$ і $\sum W_t / (1+r)^t$ – продуктивність праці й доходи працівників у наступні роки (після проходження навчання, професійної підготовки тощо), наведені до моменту прийняття рішень про інвестування;

k – витрати організації (регіону) на інвестиції.

Крім того:

$$\Sigma C_t / (1+r)^t < \Sigma B_t / (1+r)^t \quad (2)$$

де $\Sigma B_t / (1+r)^t$ – наведена (дисконтована) вартість потоку доходу протягом трудового періоду;

$\Sigma C_t / (1+r)^t$ – наведена (дисконтована) вартість витрат на профпідготовку (або інші види інвестування).

Формула показує, що рішення щодо здійснення інвестицій у людський капітал буде прийнято адміністрацією (разом з керівниками провідних підприємств) за умови росту віддачі (потоку доходів у бюджет) від вкладень.

Наведені формули дозволяють виділити фактори, що впливають на процес прийняття рішень щодо доцільності інвестування у людський капітал: рівень оплати висококваліфікованої праці й співвідношення в оплаті праці працівників різної кваліфікації; витрати на навчання; підвищення кваліфікації; альтернативні витрати на освіту. Віддача власних інвестицій індивіда буде проявлятися у підвищенні доходів і добробуту.

Подальше нагромадження розвитку людського капіталу буде проводитися за допомогою інвестицій у соціальні програми: здоров'я, соціально-культурний розвиток. Заходи щодо їх вдосконалювання – третя складова Програми розвитку регіону та передбачає збільшення фінансування для поліпшення якості послуг установ охорони здоров'я, освіти, культури, спорту. Установи охорони здоров'я й спорту відповідальні за найважливішу складову людського капіталу – капітал здоров'я. Як відомо, його формування відбувається із самого народження й починається ще до народження. З'ясовано пряму залежність між інвестиціями у капітал здоров'я і якістю життя населення. Чим вище останнє, тим простіше вести здоровий спосіб життя: правильне харчування, дотримання режиму праці й відпочинку, відвідування спортивних і оздоровчих установ, профілактику захворювань, виявлення й лікування різних видів захворювань.

Заходи з підвищення рівня здоров'я громадян:

- поліпшення медико-санітарної допомоги у первинній сфері, діагностики, лікувальних і реабілітаційних заходів;
- розробку комплексної програми профілактики інфекційних і соціально обумовлених захворювань (туберкульозу, кіру, СНІДу тощо);
- удосконалювання й здешевлення моделі обов'язкового медичного страхування;
- розробка цільової програми профілактики й охорони здоров'я дітей і підлітків;
- загальний контроль за дотриманням правил охорони праці й попередження виробничого травматизму;
- пропаганда та навчання культурі здорового способу життя.

Слабкість матеріально-технічної та фінансової бази не дає можливості збереження й розвитку культури та мистецтва на достатньому рівні в кожному регіоні. Ця повністю залежна від зовнішніх факторів сфера потребує всебічної підтримки. Найближчим часом ситуація залишається незмінною, хоча деякі зміни можна відзначити у поповненні фондів сучасного мистецтва, завдяки цільовим державним програмам. При цьому культурно-творчий потенціал населення, як показує досвід, прямо не залежить від матеріальної підтримки відповідної інфраструктури, вона лише сприяє його подальшому вдосконаленню, публічності й поширенню.

Важливим структурним елементом механізму реалізації концепції розвитку території є кадри місцевого самоврядування.

На чолі всього комплексу заходів повинна бути згуртована команда ентузіастів-професіоналів, які повинні володіти як необхідними повноваженнями, так і повною відповідальністю, адже від їх дій залежить ефективність реалізації обраної концепції.

Програма концепції розвитку території повинна опиратися на правдиву та об'єктивну інформацію щодо поточного соціально-економічного стану, і, з іншого боку, – на надійний короткостроковий і середньостроковий перспективний прогноз, з урахуванням можливих варіантів розвитку основних підсистем формування людського капіталу.

Реалізація Програми здійснюється на трьох рівнях: місцевому, регіональному, державному, за участю органів виконавчої й представницької влади місцевого й регіонального рівнів, представників економічних структур різних форм власності, населення, а на державному рівні – державних органів виконавчої влади. Заходи, реалізовані на різних рівнях, конкретизуються у зразковому переліку програмних заходів з обґрунтуванням їх необхідності, зі строками виконання й конкретними виконавцями. Джерелами фінансування Програми є місцеві (регіональні) бюджети, підприємства, інвестори, суб'єкти господарювання, населення.

Пропонується три основних етапи виконання Програми:

1. Рішення невідкладних проблем, сприяння виходу з економічної кризи з орієнтацією переважно на наявні природно-ресурсні та економічні передумови розвитку держави у цілому й окремих регіонів зокрема. На цьому етапі не відбудеться структурної перебудови економіки, однак будуть зроблені перші кроки у бік підвищення ефективності розвитку людського капіталу.
2. Формування економічних і соціальних структур та механізму розвитку людського капіталу. На цьому етапі відкриваються можливості в рішенні завдань, пов'язаних зі структурною перебудовою економіки й рівнів побудови системи інвестування у людський капітал.
3. Закріплення нових соціально-економічних структур, створення умов стійкого розвитку людського капіталу. У цей період економічна політика повинна виходити з необхідності подолання кризових явищ, значного посилення власних можливостей інвестування у людський капітал, переходу на високоефективні технології, що ґрунтуються на нарощуванні людського потенціалу регіону і країни у цілому.

При побудові механізму реалізації заходів необхідно дотримуватися ряду принципів: «баланс інтересів» усіх суб'єктів управління, «гнучке управління», моніторинг ходу реалізації концепції, дотримання нормативно-правових основ.

Сукупність перелічених завдань Програми розвитку регіону впливають на зниження можливості появи криз на макро-, мезо- та мікрорівнях і формують наступні пропозиції:

- підвищення привабливості для вкладення інвестицій у несировинний сектор економіки, створення стимулів для вкладення капіталу в добувні галузі, стимулювання розвитку нових, технологічних секторів економіки. Система податкових преференцій, пільгового кредитування, використання прискореної амортизації дозволяє це реалізувати;
- вирівнювання норми віддачі на капітал у сировинних і несировинних галузях економіки шляхом перерозподілу фіскального навантаження, де фіскальне навантаження повинне перерозподілятися з переробних галузей на добувне й сільське господарство, що дозволить стимулювати ріст у обробній промисловості.

Програма розвитку регіону може мати наступну послідовність наведену на рис. 1.

Соціально-економічний блок питань, що включає, у тому числі, формування й функціонування ринку праці, механізм відтворення й нагромадження людського капіталу повинен бути погоджений з урядовими профільними документами, що розробляються або вже прийняті. Особливу важливість для економіки при складанні перспективних планів буде відігравати оцінка якості та кількості людського капіталу на сучасний момент, його відповідність потребам виробництва і невиробничих структур. Для такої оцінки найбільш зручним показником буде трудовий потенціал, який буде показувати перспективи відтворення робочої сили і напрямки підвищення якості робочої сили, забезпечення економіки фахівцями певних професій й кваліфікацій, а також підвищення ефективності діяльності органів служби зайнятості.

При розробці програм соціально-економічного розвитку територій необхідно проводити аналіз ресурсного потенціалу з урахуванням потреб території, у тому числі потреб розвитку людського капіталу відповідно до завдань перспективного розвитку. Розробка програми розвитку людського капіталу відповідно до виявлених потреб повинна відображатися також і в програмі соціально-економічного розвитку регіональної освіти. Виходячи з вищевикладеного головним завданням у регіональних економічних програмах, спрямованих на сприяння формуванню людського капіталу, буде збереження й утримання людського потенціалу для утворення конкурентоспроможного регіону.

Для розгляду людського капіталу як ресурсу економічного розвитку регіону запропоновано використовувати поняття «людський капітал регіону».

Рис. 1. Рекомендована схема щодо регіонального управління розвитком людського капіталу (розроблено автором)

Людський капітал регіону – це людський капітал, який розвивається на регіональному рівні цілеспрямовано з урахуванням потреб і особливостей території, на основі створення відповідних умов (економічних, соціальних, інфраструктурних, етнокультурних тощо).

На рис. 2 показано накопичення людського капіталу регіону і його зворотне формування соціально-економічного потенціалу регіону. Це дозволяє зробити висновок щодо постійних взаємодоповнюючих процесів між людським капіталом і людським потенціалом за допомогою соціальних, матеріальних, культурних, особистісних інвестицій.

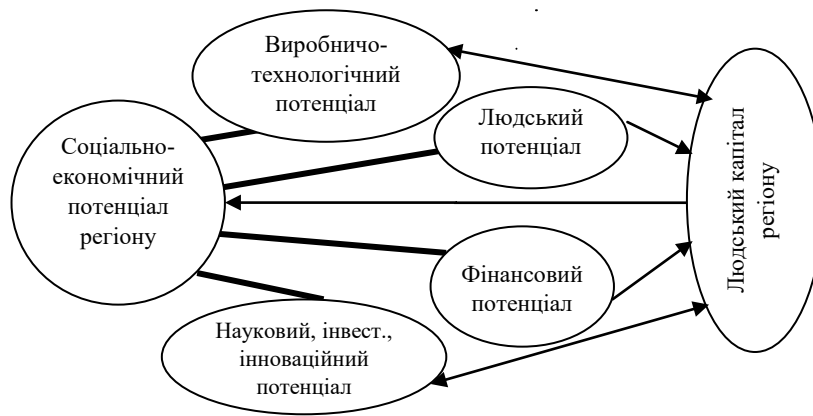

Рис. 2. Вплив ЛК на розвиток соціально-економічного потенціалу регіону (розроблено автором)

Для цілеспрямованого розвитку людського капіталу території необхідні: аналіз потреб території; аналіз стану людського капіталу; цілеспрямоване регіональне управління – розробка програми соціально-економічного розвитку території з урахуванням розвитку людського капіталу; залучення інвестицій.

Підсумовуючи, можна сказати, що всі рівні мікро-, мезо-, макроіндивід, як носій людського капіталу, підприємство, регіон одержують можливість реалізовувати траєкторію нагромадження людського капіталу. Довгостроковою перспективою буде – зростання валового внутрішнього продукту та якості життя населення, що призведе до поліпшення відтворювальних характеристик людських ресурсів країни у цілому.

Висновки і перспективи подальших розробок. На основі проведеного дослідження можна стверджувати, що на регіональному рівні спостерігається низький вплив на розвиток та формування людського капіталу з урахуванням потреб регіону. Можна вважати цілеспрямованими тільки розвиток системи загальної освіти й охорони здоров'я. Професійна освіта на регіональному рівні потребує корінних змін і відновлення на системному рівні з урахуванням потреб регіону. Задля вирішення цих питань було представлено: програмний підхід до управління людським капіталом території, що спрямований на зменшення територіального дисбалансу розвитку людського капіталу і схему регіонального управління розвитком людського капіталу, яка передбачає аналіз потреб регіону в людському капіталі; аналіз ресурсного потенціалу регіону; розвиток професійної освіти відповідно до потреб території; розвиток людського капіталу за рахунок розвитку системи охорони здоров'я, житлово-побутових умов, культури й розбудови регіону, ефективного використання наявних ресурсів, залучення інвестицій у людський розвиток.

Перспективи подальших досліджень будуть направлені на аналіз якості складових людського капіталу як основного фактора, що бере участь у формуванні потенціалу, інвестиційної привабливості та конкурентоспроможності регіону і країни у цілому.

Література

1. Александров Г. А. *Антикризисное управление : теория, практика, инфраструктура*. Москва : Бек, 2002. 544 с.
2. Амоша О. І. *Стан, тенденції та основні напрями розвитку соціально-трудових відносин на державному та регіональному рівнях*. Соціально-економічні аспекти промислової політики : сб. науч. трудов. Т. 1. : Соціально-трудові відносини в сучасних економічних умовах. Донець : ІЕП НАН України, 2001. С. 14–24.
3. Антонюк В. П. *Економічні аспекти формування та використання людського капіталу в Україні*. Соціально-економічні аспекти промислової політики : сб. науч. трудов. Донець : ІЕП НАН України, 2005. С. 20–32.
4. Грішнова О. А. *Людський, інтелектуальний і соціальний капітал України : сутність, взаємозв'язок, оцінка, напрями розвитку*. Соціально-трудові відносини : теорія та практика. 2014. № 1. С. 34–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvttp_2014_1_5 (дата звернення: 07.05.2019).

5. Косарев О. Й., Захаров О. І., Рибак О. М. *Людський капітал як ключовий чинник забезпечення економічної безпеки підприємства*. Актуальні проблеми економіки. 2008. № 9. С. 104–113.
6. Кошель Н. Н. *Обучающийся регион как условие эффективного менеджмента человеческих ресурсов*. Образование для устойчивого развития : на пути к обществу знания. Минск. 2005. 446 с.
7. Кошулько О., Гуриченко І. *Ефективність інвестицій у людський капітал на підприємствах*. Україна : аспекти праці. 2009. № 5. С. 30–33.
8. *Людський розвиток регіонів України : методика оцінки та сучасний стан*: монографія. Київ : Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України, 2002. 124 с.
9. *Регіональний людський розвиток* : стат. збірник / Державна служба статистики України : сайт. Київ, 2018. URL: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_rlr2017_pdf.pdf (дата звернення: 13.05.2019).
10. *Інформаційний портал з реформи децентралізації* : сайт. URL: <https://decentralization.gov.ua/about> (дата звернення: 15.05.2019).

References

1. Alexandrov, G. A. (2002). *Crisis management: theory, practice, infrastructure* [Antikrizisnoe upravlenie: teoriya, praktika, infrastruktura], Bek, Moskva, 544 s. [in Russian]
2. Amosha, O. I. (2001). *State, tendencies and main directions of social-labor relations development at the state and regional levels* [Stan, tendentsii ta osnovni napriamy rozvytku sotsialno-trudovykh vidnosyn na derzhavnomu ta rehionalnomu rivniakh], Sotsialno-ekonomicheskie aspekty promyshlennoy politiki, Tom 1: Sotsialno-trudovye otnosheniya v sovremennykh ekonomicheskikh usloviyakh, IEP NAN Ukrainy, Donetsk, s. 14–24 [in Ukrainian-Russian]
3. Antonyuk, V. P. (2005). *Economic aspects of human capital formation and using in Ukraine* [Ekonomichni aspekty formuvannia ta vykorystannia liudskoho kapitalu v Ukraini], Sotsialno-ekonomicheskie aspekty promyshlennoy politiki, IEP NAN Ukrainy, Donetsk, s. 20–32 [in Ukrainian]
4. Grishnova, O. A. (2014). *Human, intellectual and social capital of Ukraine: essence, interconnection, evaluation, directions of development* [Liudskiy, intelektualnyi i sotsialnyi kapital Ukrainy: sutnist, vzaemozv'язok, otsinka, napriamy rozvytku], Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka, No. 1, s. 34–42, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvtp_2014_1_5 [in Ukrainian]
5. Kosarev, O. Y., Zakharov, O. I., Rybak, O. M. (2008). *Human capital as a key factor at the enterprise economic security ensuring* [Liudskiy kapital yak kliuchoviy chynnyk zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky pidpriemstva], Aktyalni problemy ekonomiky, No. 9, s. 104–113 [in Ukrainian]
6. Koshel, N. N. (2005). *Learning region as a condition for effective management of human resources* [Obuchayushchiysya region kak uslovie effektivnogo menedzhmenta chelovecheskikh resursov], Obrazovanie dlya ustoychivogo razvitiya: na puti k obshchestvu znaniya, Minsk, 446 s. [in Russian]
7. Koshulko, O., Gurinenko, I. (2009). *Efficiency of investments in human capital at enterprises* [Efektyvnist investytsii u liudskiy capital na pidpriemstvakh], Ukraina: aspekty pratsi, No. 5, s. 30–33 [in Ukrainian]
8. *Human development of Ukraine regions: assessment method and current state*: monograph (2002). [Liudskiy rozvytok rehioniv Ukrainy: metodyka otsinky ta suchasnyi stan: monohrafiia], Rada z vyvchennia produktyvnykh syl Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv, 420 s. [in Ukrainian]
9. *Regional human development* (2018): stat. collection [Rehionalnyi liudskiy rozvytok: statystychnyi zbirnyk], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, Kyiv, available at: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_rlr2017_pdf.pdf [in Ukrainian]
10. *Decentralization reform information portal*: website [Informatsiyni portal z reformy detsentralizatsii: sait], available at: <https://decentralization.gov.ua/about> [in Ukrainian]

***ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА
ДЕРЖАВИ ТА СУБ'ЄКТІВ
ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ***

Тетяна Анатоліївна ВЛАСЕНКО

кандидат економічних наук, доцент кафедри організації виробництва, бізнесу та менеджменту, Харківський національний технічний університет сільського господарства ім. Петра Василенка, Україна, e-mail: tatyanaavlaseenko2011@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9515-2423>

МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ ОПОРУ ПЕРСОНАЛУ СТРАТЕГІЧНИМ ЗМІНАМ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Власенко, Т. А. *Методичний інструментарій визначення причин виникнення опору персоналу стратегічним змінам на підприємстві*. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверякова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 82–90.

Анотація. У статті запропоновано методичний інструментарій визначення причин виникнення опору персоналу стратегічним змінам на підприємстві. З метою визначення та детального аналізу бар'єрів для впровадження стратегічних змін та побудови причинно-наслідкової діаграми у роботі узагальнено та згруповано можливі причини опору змінам на різних рівнях, серед яких виділено: на індивідуальному рівні – особистісні, економічні, професійні, мотиваційні; на груповому рівні – соціально-психологічні та управлінські; на організаційному рівні – ресурсні та організаційні. Обґрунтовано використання інструменту дослідження проблеми опору персоналу змінам – причинно-наслідкової діаграми Ішикави, за допомогою якої стає можливим виявлення суттєвих причин, що впливають на впровадження стратегічних змін. Доведено важливість побудови даного типу діаграми завдяки можливості більш глибокого аналізу причин досліджуваної проблеми, їх ідентифікації та візуального структурування процесу опору персоналу стратегічним змінам. Важливою рисою запропонованого методичного забезпечення є можливість експрес-аналізу причин опору персоналу змінам у моніторинговому режимі, адже даний вид діаграми використовується для визначення значущості та сили впливу чинників на досліджуваний об'єкт і вибору пріоритетів для усунення проблеми. Використання запропонованої причинно-наслідкової діаграми сприятиме не тільки систематизації причин опору персоналу і чинників, що вплинули на появу цих причин, але й послідовній їх нейтралізації з метою зниження рівня протидії. Запропоновано заходи щодо нівелювання можливих причин опору персоналу стратегічним змінам в контексті виокремлених груп.

Ключові слова: менеджмент персоналу; організаційні зміни; стратегія розвитку; опір персоналу; готовність персоналу до змін; причинно-наслідкова діаграма; організаційна культура.

Татьяна Анатольевна ВЛАСЕНКО

кандидат экономических наук, доцент кафедры организации производства, бизнеса и менеджмента, Харьковский национальный технический университет сельского хозяйства им. Петра Василенко, Украина, e-mail: tatyanaavlaseenko2011@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9515-2423>

МЕТОДИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРИЧИН ВОЗНИКНОВЕНИЯ СОПРОТИВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛА СТРАТЕГИЧЕСКИМ ИЗМЕНЕНИЯМ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Власенко, Т. А. *Методический инструментарий определения причин возникновения сопротивления персонала стратегическим изменениям на предприятии*. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверякова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 82–90.

Аннотация. В статье предложен методический инструментарий определения причин возникновения сопротивления персонала стратегическим изменениям на предприятии. С целью определения и детального анализа барьеров для внедрения стратегических изменений и построения причинно-следственной диаграммы в работе обобщены и сгруппированы возможные причины сопротивления изменениям на разных уровнях, среди которых выделены: на индивидуальном уровне – личностные, экономические, профессиональные, мотивационные; на групповом уровне – социально-психологические и управленческие; на организационном уровне – ресурсные и организационные. Обосновано использование инструмента исследования проблемы сопротивления персонала изменениям – причинно-следственной диаграммы Ишикава, с помощью которой становится возможным выявление существенных причин, влияющих на внедрение стратегических изменений. Доказана важность построения данного типа диаграммы благодаря возможности более глубокого анализа причин исследуемой проблемы, их идентификации и визуального структурирования процесса сопротивления персонала стратегическим изменениям. Важной чертой предложенного методического обеспечения является

возможность экспресс-анализа причин сопротивления персонала изменениям в мониторинговом режиме, поскольку данный вид диаграммы используется для определения значимости и силы влияния факторов на исследуемый объект и выбора приоритетов для устранения проблемы. Использование предложенной причинно-следственной диаграммы способствует не только систематизации причин сопротивления персонала и факторов, влияющих на появление этих причин, но и последовательной их нейтрализации с целью снижения уровня противодействия. Предложены меры по нивелированию возможных причин сопротивления персонала стратегическим изменениям в контексте выделенных групп.

Ключевые слова: менеджмент персонала; организационные изменения; стратегия развития; сопротивление персонала; готовность персонала к изменениям; причинно-следственная диаграмма; организационная культура.

Tetiana VLASENKO

PhD in Economics, Associate Professor of Production Organization, Business and Management
Department, Kharkiv Petro Vasylenko National Technical University of Agriculture, Ukraine,
e-mail: tatyanaavlaseenko2011@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9515-2423>

METHODICAL TOOLKIT FOR CAUSES DETERMINING OF PERSONNEL RESISTANCE TO STRATEGIC CHANGE AT THE ENTERPRISE

Vlasenko, T. (2019). *Methodical toolkit for causes determining of personnel resistance to strategic change at the enterprise*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Metodychnyi instrumentarii vyznachennia prychnyn vynyknennia oporu personalu stratehichnym zminam na pidpriemstvi; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 82–90.

Abstract. The article proposes a methodical toolkit for causes determining of personnel resistance to strategic change at the enterprise. In order to identify and detailed barriers analysis to the strategic changes implementation and a cause-and-effect diagram building, in the work summarizes and groups a possible reasons for change resistance at various levels, among which are highlighted: at the individual level – personal, economic, professional, motivational; at the group level – socio-psychological and managerial; at the organizational level – resource and organizational. It substantiates the research tool using the problem of personnel resistance to changes – an Ishikawa cause-and-effect diagram, with which it becomes possible to identify of significant causes that affect at the strategic changes implementation. An importance of this type diagram constructing is proved due to the possibility of a deeper analysis of investigated problem causes, their identification and visual structuring of personnel resistance to strategic changes process. An important feature of proposed methodical providing is an express analysis possibility of the reasons for personnel resistance to changes in the monitoring mode, because this type of diagram is used for significance and strength of factors influence determining on the studied object and priorities selecting for eliminating the problem. The use of the proposed cause and effect diagram will contribute not only for causes systematization of personnel resistance and factors, which influenced the occurrence of these causes, but also to their consistent neutralization in order to reduce the level of counteraction. Measures to mitigate possible causes of personnel resistance to strategic changes in the context of identified groups are proposed.

Keywords: personnel management; organizational changes; development strategy; personnel resistance; personnel readiness for change; cause and effect diagram; organizational culture.

JEL classification: L100; M140; M500

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.82-90](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.82-90)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасний стан економіки та її глобалізація, фінансові кризи, посилення конкуренції, а також прискорення темпів науково-технічного прогресу стимулюють всебічний розвиток підприємств. Задля збереження конкурентних позицій, високої якості виготовленої продукції чи наданих послуг, гарного корпоративного іміджу як на внутрішній, так і на зовнішній арені, підприємства зобов'язані здійснювати стратегічні зміни. У таких умовах функціонування, перед підприємствами постає надзвичайно важливе питання адаптивного та гнучкого управління стратегічними змінами. Ефективність такого управління залежить від якісного планування процесу здійснення стратегічних змін на підприємстві та формування стратегії його розвитку.

Одним з напрямів вирішення цієї ситуації є удосконалення процесів прийняття управлінських рішень стосовно подолання опору персоналу стратегічним змінам, які здатні забезпечити ефективне функціонування підприємства та його стабільний розвиток у перспективі. Використання ефективних інструментів управління стратегічними змінами дозволяє не лише підвищити адаптивність підприємства до зовнішнього середовища, але й успішно розвивати його внутрішнє середовище. Отже, незалежно від характеру планових змін – зміни в структурі підприємства, створення нового продукту, зміни в стилі управління та організаційної культури, нововведення у матеріальному стимулюванні тощо – їх впровадження, зазвичай, стикається з тією чи іншою формою опору персоналу. Тому особливої актуальності набуває розуміння причин опору персоналу стратегічним змінам і застосування ефективних способів його подолання.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Дослідженню теоретичних та методичних аспектів подолання опору персоналу організаційним змінам присвячено праці як зарубіжних, так вітчизняних науковців, серед яких: Т. Голева [1], К. Ізак [2], Р. Кіган [3], І. Мазур [4], Ф. Спрінгер [5], Дж. Харрінгтон [6], В. Шапіро [4] та ін. Так, Т. Голева акцентує увагу на тому, що опір персоналу підприємства змінам може виникнути із почуття групової солідарності чи несприятливого психологічного клімату, під впливом інформаційного або етичного фактору, через відсутність або недостатність необхідних ресурсів, внаслідок інерції звичних форм роботи і ділової взаємодії, недостатнього вміння персоналу ефективно діяти, негнучкості організаційних структур тощо. У контексті поведінкового підходу визначають опір відомі вчені І. Мазур та В. Шапіро, розуміючи під ним природний прояв установок індивідів. На думку Р. Кіган і Л. Лейхі, внутрішньою силою в людині і компанії, яка заважає трансформуватися, є прагнення зберегти свої уявлення про світ незмінними. Вони стверджують, що система має внутрішню цілісність (властиві їй цінності, установки, стереотипи поведінки тощо), які вона захищає від зазіхань. Для збереження цілісності вона використовує різні захисні механізми, які у загальному випадку можна назвати опором змінам. У свою чергу, Дж. Харрінгтон зазначає, що вирішення питань, пов'язаних зі змінами, є найбільшою проблемою, з якою стикається більшість підприємств. Він у своїй роботі детально розглядає питання збереження конкурентоспроможності підприємства при здійсненні організаційних змін, якими, у свою чергу, необхідно правильно управляти.

Інші вчені (К. Ізак, Ф. Спрінгер) виділяють цілий комплекс чинників, що перешкоджають змінам. До організаційних чинників вони відносять розподіл повноважень і конфлікти, відмінності в функціональній спрямованості, механістичну структуру та організаційну культуру. Групові чинники, на їх думку, містять групові норми, групову згуртованість та групове мислення. А індивідуальні чинники проявляються у сформованих звичках, почутті невизначеності і ненадійності. Варто зазначити, що більшість підходів до розуміння природи феномена опору персоналу припускають існування оптимального способу впровадження змін або «кращих практик». Але, незважаючи на достатню кількість існуючих напрацювань у даному напрямку, й досі простежується неоднозначність думок деяких вчених стосовно підходів до визначення сутності опору організаційним змінам та можливих причин його виникнення.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасних умовах важливим питанням стає детальний аналіз причин опору персоналу можливим стратегічним змінам у модернізації системи управління на підприємстві. Цей процес у розвинених країнах відбувається досить динамічно та спрямований на формування можливостей для швидкої адаптації підприємства до умов середовища, в якому воно функціонує. Позитивним і прогресивним є намагання українських підприємств використовувати досвід іноземних організацій, але недостатній рівень розроблених теоретико-концептуальних та методико-прикладних засад щодо планування та впровадження стратегічних змін на підприємствах машинобудування не дозволяє втілювати їх у повному обсязі. Тому, враховуючи необхідність управління стратегічними змінами, надзвичайно важливим стає питання щодо виявлення причин опору персоналу стратегічним змінам на підприємстві.

Постановка завдання. Враховуючи переважне ігнорування керівництвом процесу поступової підготовки персоналу до стратегічних змін, метою статті є обґрунтування методичного інструментарію визначення причин виникнення опору персоналу стратегічним змінам на підприємстві. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: визначити сутність опору змінам; проаналізувати та згрупувати можливі причини опору персоналу стратегічним змінам; побудувати причинно-наслідкову діаграму Ішикави; обґрунтувати засоби подолання можливого опору стратегічним змінам.

Виклад основного матеріалу дослідження. У літературі існують різні підходи до розуміння сутності та природи опору змінам на підприємстві [1–7]. Їх детальний аналіз дозволяє визначити наступне: опір змінам – це комплексний феномен, що включає в себе як психологічні механізми й обумовленість, так і поведінкові ознаки, які визначають спрямованість опорів. Необхідно відзначити, що опір може мати не тільки негативний, але і позитивний характер, адже це може говорити про те, що зміни є неприйнятними, недоцільними або руйнівними [8]. Виявленню причин опору присвячено безліч досліджень. Так, Дж. О’Тул виділяє аж 33 причин опору змінам. Дж. Коттер та Л. Шлезінгер декларують тільки чотири базові причини, через які персонал може чинити опір стратегічним змінам: 1) егоїстичний інтерес; 2) неправильне розуміння цілей і стратегії; 3) різна оцінка наслідків здійснення стратегії; 4) низька терпимість до змін [9].

Кожен автор виділяє свої причини, але раціонально розглядати їх на різних рівнях опору. Отже, виходячи з розуміння феномену опору організаційним змінам як однієї з форм організаційної поведінки, варто зазначити, що системний підхід до вивчення організаційної поведінки передбачає виділення трьох рівнів аналізу поведінки: індивідуального, групового та організаційного [10]. Враховуючи це, було визначено, що вивчення опору стратегічним змінам має включати три рівні аналізу: індивідуальний, груповий й організаційний. Таким чином, було згруповано причини опору стратегічним змінам на трьох рівнях:

- індивідуальному (страх перед невідомістю, відсутність розуміння і довіри, можливі матеріальні втрати, небажання освоювати нові методи роботи, боязнь невідповідності посади у ситуації змін, неохочість до ризику, потреба у безпеці тощо);
- груповому (групова згуртованість, інерція робочих груп, авторитет колег, особливо соціальних груп загроза балансу влади, руйнування соціальних підвалин тощо);
- організаційному (тип організаційної культури, невдалий минулий досвід, помилковий процес впровадження змін, непланомірне залучення персоналу тощо).

Отже, з метою більш докладного аналізу перерахованих вище причин та виявлених різними вченими інших чинників опору персоналу змінам було здійснено їх узагальнення та групування (табл. 1).

Детальний аналіз причин опору персоналу на кожному рівні дозволяє їх згрупувати наступним чином:

1. На індивідуальному рівні – економічні (потенційна загроза втрати заробітної плати або джерел доходу, економічні страхи, матеріальні втрати, позбавлення пільг і привілеїв); особистісні (страх перед новим, небажання змінювати звички, загроза займаної посади, особистої влади, статусу в організації, втрата поваги в очах керівництва і колег, усвідомлення своєї некомпетентності до сприйняття нового, невіра в особисті можливості, небажання брати на себе нову відповідальність та прийняття рішень); мотиваційні причини (недовіра, відсутність поваги, цинізм, відсутність розуміння та довіри, низька терпимість до змін, небажання освоювати нові методи роботи, страх втрати влади, страх перед негативними наслідками, відсутність зацікавленості, інерція, задоволеність існуючим станом речей); професійні причини (неправильне розуміння цілей і стратегії, страхи компетентності, боязнь невідповідності посади у ситуації змін, різна оцінка наслідків здійснення стратегії, незнання отримуваних переваг і/або недоліків, незнання, короткозорість).

2. На груповому рівні – соціально-психологічні причини (загроза міжособистісним стосункам, групова згуртованість, групове мислення або соціальний конформізм, інерція робочих груп, відчуття безконтрольності ситуації, конфлікт між геніальністю особистості та

посередністю групи, людська тупість, колективні фантазії, інституціоналізм, руйнування соціальних відносин); управлінські причини (авторитет колег, брак професійних навичок, умінь або досвіду управління змінами, загроза балансу влади, брак часу на рішення стратегічних питань).

Таблиця 1

Узагальнення причин опору персоналу змінам (розроблено автором)

Вчені	Армстронг М.	Гонсалвес Дж.	Грінберг Дж., Бейрон Р.	Коттер Дж., Шлезінгер Л.	О'Тул Дж.	Киган Р.	Голева Т.	Ізак К.	Узагальнені групи причин
Причини опору змінам	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Індивідуальний рівень									
шок від нового	+				+				Особистісні причини
страх невідомого та нового		+	+		+		+		
загроза статусу або кваліфікації	+					+			
символічні страхи	+								
невпевненість у собі					+			+	
егоцентризм					+				
егоїстичний інтерес				+	+				
сила звички					+				
небажання змінювати звички						+	+		
потреба у безпеці			+						
незручності	+								
економічні страхи	+						+		Економічні причини
матеріальні втрати			+					+	
потенційна загроза втрати джерела доходу						+			
позбавлення пільг і привілеїв							+		
страх перед безробіттям						+			
несхильність до ризику			+						
неправильне розуміння цілей і стратегії				+					Професійні причини
страхи компетентності	+						+		
боязнь невідповідності посади у ситуації змін			+						
різна оцінка наслідків здійснення стратегії				+					
незнання отримуваних переваг і/або недоліків		+							
незнання					+				
короткозорість					+				
недовіра		+				+	+	+	Мотиваційні причини
відсутність поваги і довіри до осіб, що здійснюють зміни						+			
цинізм (з підозрою ставляться до агентів змін)					+				
відсутність розуміння та довіри			+				+		
низька терпимість до змін				+					
небажання освоювати нові методи роботи			+				+		
страх втрати влади		+						+	
страх перед негативними наслідками						+			
відсутність зацікавленості						+			
інерція					+				
задоволеність існуючим станом речей					+				

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Груповий рівень									
загроза міжособистісним стосункам	+								Соціально-психологічні причини
групова згуртованість			+				+		
групове мислення або соціальний конформізм					+				
інерція робочих груп			+					+	
відчуття безконтрольності ситуації					+	+			
конфлікт між геніальністю особистості та посередністю групи					+				
людська тупість					+				
колективні фантазії					+				
інституціоналізм (окремі люди можуть змінюватися, але групи – ніколи)					+				
руйнування соціальних відносин			+				+		
авторитет колег			+		+				Управлінські причини
брак професійних навичок, умінь або досвіду управління змінами						+			
загроза балансу влади			+						
брак часу на рішення стратегічних питань							+	+	
Організаційний рівень									
тип організаційної культури			+			+	+	+	Організаційні причини
ідеологія					+				
невдалий минулий досвід			+						
помилковий процес впровадження змін			+				+		
непланомірне залучення персоналу			+						
складність перетворення організаційних структур						+			
марність зусиль					+				
відсутність позитивного клімату для змін						+		+	
організаційна рутина						+			
відсутність чіткої стратегії змін						+			
недосконала система комунікацій						+	+		Ресурсні причини
високі витрати часу та коштів на впровадження змін						+			
незрілість (відсутні передумови змін)					+				
збільшення кола виконуваних завдань, додаткова робота						+			
загроза існуючим впливовим коаліціям всередині підприємства						+			

3. На організаційному рівні – ресурсні причини (високі витрати часу та коштів на впровадження змін, незрілість, збільшення кола виконуваних завдань, додаткова робота, загроза існуючим впливовим коаліціям всередині підприємства); організаційні причини (тип організаційної культури, ідеологія, невдалий минулий досвід, помилковий процес впровадження змін, непланомірне залучення персоналу, складність перетворення організаційних структур, марність зусиль, відсутність позитивного клімату для змін, організаційна рутина, відсутність чіткої стратегії змін, недосконала система комунікацій).

Незамінним інструментом діагностики мотивів опору виступають причинно-наслідкові діаграми. Для визначення ланцюжків причин і наслідків опору персоналу змінам запропоновано застосовувати причинно-наслідкову діаграму Ішикави, яка є дієвим інструментом виявлення суттєвих причин, що впливають на ефективність проведення стратегічних змін. Саме завдяки даному виду діаграм стає можливим більш глибокий аналіз причин, формулювання мети, відображення внутрішніх зв'язків між різними частинами проблеми, уточнення проблеми, виявлення ключових фактів її виникнення.

Основними перевагами застосування діаграми Ішкави є стимулювання творчого мислення задля уявлення взаємозв'язку між причинами, зіставлення їх відносної важливості. Варто зазначити, існує певна поетапність процесу побудови діаграми Ішкави: розташування основної горизонтальної стрілки – «хребта»; формулювання проблеми дослідження в голові скелета; зазначення причин виникнення проблеми на «кісточках» діаграми. Отже, за допомогою проведеного вище аналізу та узагальнення можливих причин опору персоналу змінам було визначено чинники першого та другого порядку, що дозволило побудувати причинно-наслідкову діаграму Ішкави у контексті досліджуваного питання (рис. 1).

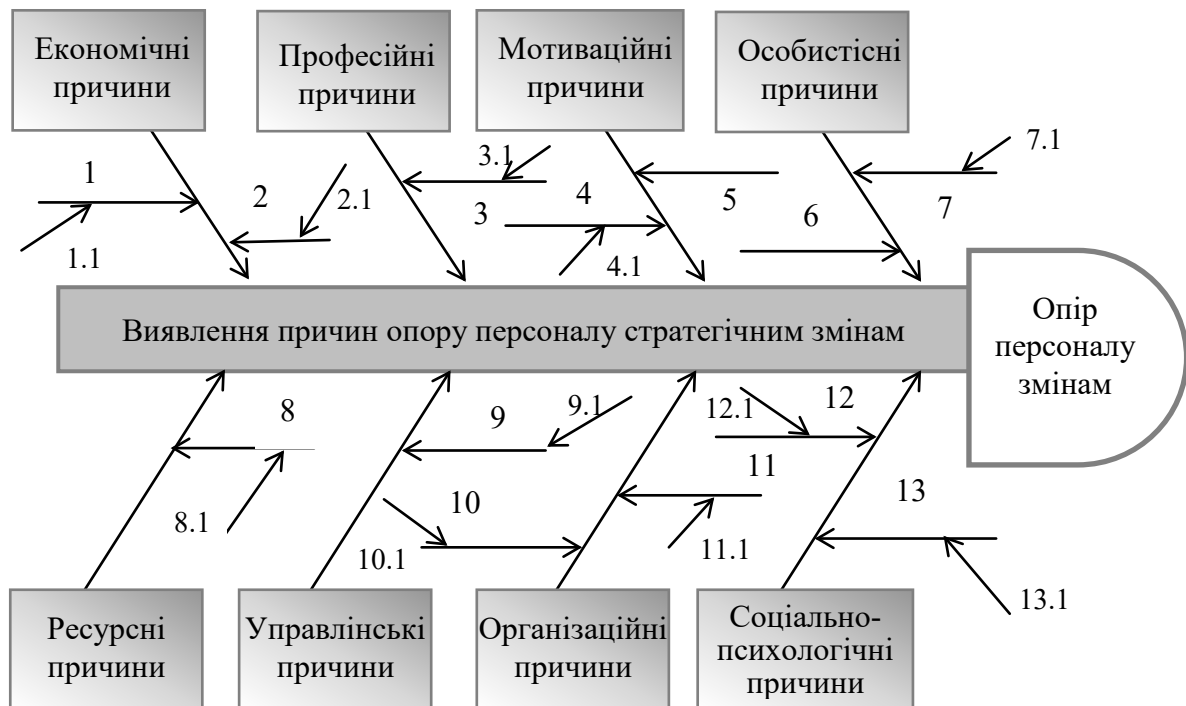

Рис. 1. Причинно-наслідкова діаграма можливих причин опору персоналу стратегічним змінам (розроблено автором)

Отже, серед найпоширеніших можливих причин опору персоналу змінам більшість вчених виокремлює причини саме на індивідуальному рівні. Також варто зазначити, що опір стратегічним змінам на підприємстві може проявлятися активно й відкрито або мати пасивний і прихований характер. Відкритий опір є менш травматичним для підприємства. За такої форми опору працівники відкрито говорять, а менеджер з легкістю розуміє, що необхідно робити для поліпшення запропонованого нововведення та формує план організаційних дій. Цілковито протилежними формами опору є пасивна та прихована, за яких фактично всі згодні, проте нововведення не реалізуються, а результати відсутні.

Необхідно акцентувати, що у концепції Дейва Ульріха [11] однією з основних професійних ролей сучасного HR-менеджера (поряд з ролями «стратегічний партнер», «адміністративний експерт» та «лідер персоналу») є роль «агента змін», тобто функція управління перетвореннями в організації. При цьому до його завдань належить не тільки ініціювання тих чи інших перетворень, але й подолання опору співробітників цих перетворень. Інакше кажучи, саме HR-менеджеру в першу чергу делегуються функції з діагностики та подолання опору організаційним змінам.

Варто зазначити, що існує досить велика сукупність засобів нівелювання можливих причин опору персоналу змінам. Так, щоб подолати мотиваційні причини, серед яких недовіра персоналу, варто провести профілактичну роботу з ними ще до впровадження змін. Тобто необхідно підготувати підґрунтя для сприятливого сприйняття персоналом нових починань. Щоб усунути відчуття безконтрольності ситуації, необхідно надати персоналу

повну інформацію про впровадженні інновації, ознайомити його з усіма юридичними і економічними нюансами [12]. Якщо співробітник відчуває загрозу втратити свій статус, необхідно дати гарантії збереження зазначеної цінності. Для того, щоб використовувати для подолання опору силу колективу, потрібно визначити, хто є прихильником змін, а хто негативно впливає на процес їх впровадження, і почати працювати з даними категоріями персоналу. Так, підтримка змін з боку неформального лідера здатна підштовхнути тих, хто сумнівається, до прийняття інновацій.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, у статті визначено, що опір персоналу стратегічним змінам може виникнути у випадку впровадження нового продукту у виробництво, організації надання нової послуги, введення нової технології виробництва існуючого продукту, вдосконалення старих технологій і процесів, зміни організаційної структури, зміни корпоративної культури. Усе це може призвести до негативних результатів, а саме: персонал відмовляється працювати або виконує свої обов'язки на низькому рівні; співробітники завдяки незнанню нових аспектів роботи виконують її неграмотно, знижуючи ефективність діяльності підприємства в цілому; співробітники, об'єднуючись у групи, відкрито висловлюють своє невдоволення, вимагаючи додаткових змін; організація втрачає ефективність і знаходиться у гіршому положенні, ніж до введення змін. Окрім цього, доведено, що опір стратегічним змінам вказує на ключову проблему – недостатні знання працівника і його невміння пристосовуватися до нових умов. Враховуючи багатоаспектність дослідження причин можливого пору змін, було запропоновано їх обґрунтувати за допомогою причинно-наслідкової діаграми Ішикави.

Перспективами подальших досліджень є практична реалізація запропонованого методичного інструментарію на підприємствах сільського машинобудування, що дозволить полегшити процес впровадження стратегічних змін та розробити відповідні заходи щодо оцінки готовності персоналу до їх впровадження на підприємстві.

Література

1. Голева Т. В. *Преодоление сопротивления персонала организации инновационным изменениям* : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. социол. наук : спец. 22.00.08 «Социология управления». Белгород : БелГУ, 2006. 24 с.
2. Izsak K., Griniece E. *Innovation policy in 2012 – challenges, trends and responses*. Brussels : INNO Policy Trend Chart, 2012. 50 p.
3. Киган Р., Лейхи Л. *Неприятие перемен. Как преодолеть сопротивление изменениям и раскрыть потенциал организации*. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2017. 768 с.
4. Мазур И. И., Шапиро В. Д., Ольдерогге Н. Г. *Управление проектами*. Москва : Омега-Л, 2004. 664 с.
5. Springer F. D. *Knowledge management in the innovation process*. Science + Business Media, LLC., 2012. 262 p.
6. Harrington H. J. *Change management excellence : The art of excelling in change*. United States : Paton Press, 2006. 156 p.
7. Ijaz S., Vitalis A. *Resistance to organizational change : putting the jigsaw together*. International Review of Business Research Papers. 2011. Vol. 7. No. 3. Pp. 112–121.
8. Chuang Yuh-Shy. *Individual resistance from employees to organizational change*. Journal of International Management. 2013. Studies 8 (2). Pp. 54–65.
9. Kotter J. P., Schlesinger L. A. *Choosing strategies for change*. Harvard Business Review. 1979. Vol. 57. Pp. 106–114.
10. Гринберг Дж., Бэйрон Р. *Организационное поведение : от теории к практике*. Москва : Вершина, 2004, 912 с.
11. Ульрих Д. *Эффективное управление персоналом : новая роль HR-менеджера в организации*. Москва : Вильямс, 2007. 304 с.
12. *Организационный контекст управления персоналом организации* : монография / Под ред. О. С. Резниковой. Уфа : АЭТЕРНА, 2016. 172 с.

References

1. Goleva, T. V. (2006). *Overcoming resistance of organization's personnel to innovative changes*: dissertation abstract [Preodolenie soprotivleniya personala organizatsii innovatsionnym izmeneniyam: avtoref. dis. ... kand. sotsiol. nauk], BelGU, Belgorod, 24 s. [in Russian]
2. Izsak, K., Griniece, E. (2012). *Innovation policy in 2012 – challenges, trends and responses*, INNO Policy Trend Chart, Brussels, 50 p.
3. Kigan, R., Leyhi, L. (2017). *Rejection of change. How to overcome resistance to change and unlock the organization's potential* [Nepriyatie peremen. Kak preodolet soprotivlenie izmeneniyam i raskryt potentsial organizatsii], Mann, Ivanov i Ferber, Moskva, 768 s. [in Russian]
4. Mazur, I. I., Shapiro, V. D., Olderogge, N. G. (2004). *Project management* [Upravlenie proektami], Omega-L, Moskva, 664 s. [in Russian]
5. Springer, F. D. (2012). *Knowledge management in the innovation process?* Science + Business Media, LLC, 262 p.
6. Harrington, H. J. (2006). *Change management excellence: The art of excelling in change*, Paton Press, United States, 156 p.
7. Ijaz, S., Vitalis, A. (2011). *Resistance to organizational change: putting the jigsaw together*, International Review of Business Research Papers, Vol. 7, No. 3, pp. 112–121.
8. Chuang, Yuh-Shy (2013). *Individual resistance from employees to organizational change*, Journal of International Management, Studies 8 (2), pp. 54–65.
9. Kotter, J. P., Schlesinger, L. A. (1979). *Choosing strategies for change*, Harvard Business Review, Vol. 57, pp. 106–114.
10. Grinberg, J., Beyron, R. (2004). *Organizational behavior: from theory to practice* [Organizatsionnoe povedenie: ot teorii k praktike], Vershina, Moskva, 912 s. [in Russian]
11. Ulrich, D. (2007). *Effective personnel management: a new role for HR-manager in the organization* [Effektivnoe upravlenie personalom: novaya rol HR-menedzhera v organizatsii], Vilyams, Moskva, 304 s. [in Russian]
12. Reznikova, O. S. (2016). *The organizational context of organizations' personnel management*: monograph [Organizatsionnyy kontekst upravleniya personalom organizatsii: monografiya], AETERNA, Ufa, 172 s. [in Russian]

***МАТЕМАТИЧНІ МЕТОДИ,
МОДЕЛІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ
ТЕХНОЛОГІЇ В ЕКОНОМІЦІ***

Володимир Євгенович МОМОТ

доктор економічних наук, професор кафедри інноваційного менеджменту та міжнародної логістики, Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро, Україна, e-mail: vmomot@duan.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7512-8979>

ВИКОРИСТАННЯ ВИРОБНИЧИХ CES-ФУНКЦІЙ ПРИ РОЗРОБЦІ ЗАХОДІВ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ВІТЧИЗНЯНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Момот, В. Є. Використання виробничих CES-функцій при розробці заходів технологічної політики вітчизняних підприємств. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверякова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 92–104.

Анотація. У статті на основі застосування методу продовження за параметром до примусово-однорідної та неоднорідної виробничої CES-функції у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена сформульовано рекомендації, що стосуються загальної технічної політики вітчизняних промислових підприємств на поточному етапі розвитку економіки. Виходячи з того, що вартість трудових ресурсів в нашій країні є майже найнижчою у світі, можна зробити висновок про те, що стратегічна політика у галузі основних фондів вітчизняних підприємств, котрі претендують на повноправну конкуренцію на світовому ринку, повинна бути сфокусованою на заміні морально застарілого обладнання, яке суттєво знижує їхню конкурентоспроможність. Використання методу продовження за параметром до примусово-однорідної виробничої CES-функції у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена вказує на можливість дуже оптимістичного інтенсивного сценарію розвитку промисловості, яка теоретично може зростати майже виключно за рахунок використання кваліфікованої праці, яка високо оплачується, при помірній інвестиційній активності у сфері основних виробничих фондів. Проведено ідентифікацію впливу нестационарних процесів в економіці на сценарій розвитку підприємства, завдяки чому встановлений ефект «запізнювання», коли тренд розвитку продовжує діяти певний час, незважаючи на те, що умови в економічному середовищі вже змінилися. Наведено інтерпретацію тези про зменшення відтворювального потенціалу національної економіки на основі математичного обґрунтування висновку про те, що фактори виробництва мають все менший внесок до сукупного продукту в міру прискорення інтенсивності їх використання у процесі виробництва. Здійснено аналіз теоретично можливих (граничних) випадків розвитку виробничої системи на основі співставлення змін параметрів виробничої функції. Надано рекомендації щодо технологічної політики вітчизняних підприємств на сучасному етапі розвитку.

Ключові слова: виробнича CES-функція у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена; метод продовження за параметром; еластичність взаємозаміни праці та капіталу; закон спадної продуктивності; закон випереджаючого росту продуктивності праці.

Владимир Евгеньевич МОМОТ

доктор экономических наук, профессор кафедры инновационного менеджмента и международной логистики, Университет имени Альфреда Нобеля, г. Днепр, Украина, e-mail: vmomot@duan.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7512-8979>

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ CES-ФУНКЦИЙ ПРИ РАЗРАБОТКЕ МЕРОПРИЯТИЙ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Момот, В. Е. Использование производственных CES-функций при разработке мероприятий технологической политики отечественных предприятий. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверякова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 92–104.

Аннотация. В статье на основе применения метода продолжения по параметру к принудительно-однородной и неоднородной производственной CES-функции в форме Кобба-Дугласа-Тинбергена сформулированы рекомендации, касающиеся общей технической политики отечественных промышленных предприятий на текущем этапе развития экономики. Исходя из того, что стоимость трудовых ресурсов в нашей стране является почти самой низкой в мире, можно сделать вывод, что стратегическая политика в области основных фондов отечественных предприятий, претендующих на полноправную конкуренцию на мировом рынке, должна быть сфокусирована на замене морально устаревшего оборудования, которое существенно снижает их конкурентоспособность. Использование метода продолжения по параметру к принудительно-однородной производственной CES-функции в форме Кобба-Дугласа-Тинбергена указывает на возможность

очень оптимистичного интенсивного сценария развития промышленности, которая теоретически может расти почти исключительно за счет использования квалифицированного высокооплачиваемого труда при умеренной инвестиционной активности в сфере основных производственных фондов. Проведена идентификация влияния нестационарных процессов в экономике на сценарий развития предприятия, благодаря чему установлен эффект «запаздывания», когда тренд развития действует определенное время, несмотря на то, что условия в экономической среде уже изменились. Приведена интерпретация тезиса об уменьшении воспроизводственного потенциала национальной экономики на основе математического обоснования вывода о том, что факторы производства вносят все меньший вклад в совокупный продукт по мере ускорения интенсивности их использования в процессе производства. Осуществлен анализ теоретически возможных (предельных) случаев развития производственной системы на основе сопоставления изменений параметров производственной функции. Даны рекомендации по технологической политике отечественных предприятий на современном этапе развития.

Ключевые слова: производственная CES-функция в форме Кобба-Дугласа-Тинбергена; метод продолжения по параметру; эластичность взаимозаменяемости труда и капитала; закон убывающей производительности; закон опережающего роста производительности труда.

Volodymyr MOMOT

Doctor of Economics, Professor, Department of Innovation Management and International Logistics,
Alfred Nobel University, Dnipro, Ukraine, e-mail: vmomot@duan.edu.ua,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7512-8979>

USING OF PRODUCTION CES-FUNCTIONS IN THE DEVELOPMENT OF TECHNOLOGICAL POLICY MEASURES OF DOMESTIC ENTERPRISES

Momot, V. (2019). *Using of production CES-functions in the development of technological policy measures of domestic enterprises*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Vykorystannia vyrobnychych CES-funktsii pid chas rozrobky zakhodiv tekhnolohichnoi polityky vitchyznianskykh pidpriemstv; za red.: M. I. Zveriyakova (gol. red.) ta in.]. Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 92–104.

Abstract. The article formulates recommendations regarding the general technical policy of domestic industrial enterprises at the present stage of economic development, based on the application of the continuation method with respect to the parameter to a forced-homogeneous and heterogeneous production CES-function in the form of a Cobb-Douglas-Tinbergen. Based on the fact that the cost of labor resources in our country is almost the lowest in the world, we can conclude that the strategic policy in the field of fixed assets of domestic enterprises claiming on full competition in the world market should be focused on replacing obsolete equipment, which significantly reduces their competitiveness. The Cobb-Douglas-Tinbergen-shaped CES-function continuation method using with respect to the parameter to a forced homogeneous production indicates the possibility of an extremely optimistic intensive industry development scenario, which theoretically can grow almost exclusively through the use of skilled highly paid labor with moderate investment activity in the field of basic production funds. The influence of non-stationary processes in the economy on the enterprise development scenario has been identified, due to which the «lag» effect has been revealed when the development trend continues to operate for a certain time despite the fact that the conditions of the economic environment have already changed significantly. Thesis interpretation about decrease of reproductive potential of the national economy on the basis of a mathematical justification for the conclusion that production factors make an ever smaller contribution to the total product as they accelerate the intensity of their use in the production process, is given. Analysis of theoretically possible (limiting) cases of the production system development based on a comparison of changes in the parameters of production function is performed. Recommendations on the technological policy of domestic enterprises at the present stage are given.

Keywords: CES production function in the Cobb-Douglas-Tinbergen form; parameter continuation method; elasticity of the labor and capital interchangeability; the law of diminishing productivity; the law of outstripping growth of labor productivity.

JEL classification: C000; C010; D240

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.92-104](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.92-104)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Технологічна політика виробничих підприємств є основою забезпечення їхньої конкурентоспроможності, враховуючи той факт, що у сучасній світовій господарській системі інноваційна діяльність є найважливішим

інструментом конкурентного тиску. Фахівці у галузі стратегічного менеджменту вже давно розглядають застаріле обладнання як одну з найбільш загрозливих слабких сторін виробничого підприємства [1; 2]. Тобто формування підходів до управління основними фондами на підприємстві є одним з важливіших напрямків стратегічної діяльності. Зрозуміло, що сьогодні підприємства-лідери у багатьох сферах високотехнологічного бізнесу прагнуть позбавитися власної виробничої бази, використовуючи послуги зовнішніх виробників (third party manufacturers), які здатні забезпечити низьку вартість праці й промислових послуг, зосереджуючись суто на розробці інноваційних продуктів. Але для вітчизняних виробників цей підхід неприйнятний тому, що вартість трудових ресурсів в нашій країні і так є майже найнижчою у світі, тому конкурентні переваги ці підприємства повинні шукати саме у використанні власної виробничої бази. Тут і виникає питання відповідності цієї бази сучасним вимогам, що ставляться до виробничого обладнання.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Відтворення основних виробничих фондів на основі технологічної політики підприємств посідає провідне місце в сучасних наукових дослідженнях. Як зазначає В. Сазонов, у промислово розвинених країнах щорічно оновлюється приблизно 10% активної частини основних засобів [3, с. 8]. Тобто за 10 років відбувається повне оновлення основних засобів, що беруть безпосередню участь у виробничому процесі. За даними Державної служби статистики України у 2018 р. коефіцієнт оновлення основних засобів у промисловості склав 3,4%, а ступінь їхнього зносу – 62,0% [4].

С. Грибкова, І. Цинько, аналізуючи стан основних засобів на підприємствах України, роблять висновки, що «тільки один фізичний знос є одним з найголовніших факторів, що знижує загальний рівень конкурентоспроможності вітчизняної продукції» [5, с. 51]. При цьому йдеться не про моральний знос, рівень якого вже давно є більш критичним, ніж фізичного зносу. Проблема підвищення ефективності відтворення основних виробничих фондів є однією з головних у процесі їх використання. Як зазначає Є. Помилуйко, після здобуття незалежності виробничий потенціал вітчизняних підприємств оновлювався дуже повільно. Науковець пояснює це тим, що амортизаційна політика, яка є складовою загальнодержавної політики та важелем регулювання інвестиційної діяльності, здійснювалась недостатньо ефективно [6, с. 157].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Стратегічна політика у галузі основних фондів вітчизняних підприємств, котрі претендують на повноправну конкуренцію на світовому ринку, повинна бути сфокусованою на заміні морально застарілого обладнання, що суттєво знижує їхню конкурентоспроможність. Реалізація такої політики, у свою чергу, є ускладненою дефіцитом фінансових ресурсів. Вітчизняні підприємства повинні мати надійну аргументацію, що дозволяє приймати виважені рішення щодо модернізації основних фондів. Тому, на думку автора, потрібну аргументацію може забезпечити використання апарату виробничих функцій (ВФ) для визначення сценарію розвитку підприємства залежно від еластичності заміщення ресурсів, що застосовуються при виготовленні продукції підприємств.

Постановка завдання. Виходячи з вищенаведеного, до кола завдань даного дослідження варто віднести:

- ідентифікацію сценарію, за яким розвивається економічна система протягом визначеного проміжку часу;
- визначення впливу нестационарних процесів в економіці на сценарій розвитку підприємства;
- аналіз теоретично можливих (граничних) випадків розвитку виробничої системи на основі співставлення змін параметрів ВФ;
- розробку рекомендацій щодо вдосконалення технологічної політики вітчизняних підприємств на основі використання апарату виробничих CES-функцій.

У якості методології дослідження був використаний апарат виробничої CES-функції у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена [7; 8] для моделювання сценарію економічного розвитку підприємства, метод продовження за параметром для моделювання впливу нестационарних процесів на фондоозброєність та еластичність заміщення; системний аналіз при формуванні рекомендацій щодо технологічної політики вітчизняних підприємств на основі застосування виробничих CES-функцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основним підходом до моделювання процесу було визначено ВФ з постійною еластичністю заміщення у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена, що має наступний загальний вигляд:

$$Y = AL^{\alpha}K^{\beta}e^{\omega t}, \quad (1)$$

де: Y – обсяг продукції;

K – обсяг капіталовкладення в основні фонди, що використовувалися під час виготовлення обсягу продукції Y ;

A – коефіцієнт щільності зв'язку між факторами виробництва та обсягом продукції Y ;

L – оплата праці, що була використана під час виготовлення обсягу продукції Y ;

t – час;

α, β – коефіцієнти еластичності взаємозаміни праці та капіталу, що характеризують приріст об'єму продукції на одиницю збільшення кожного з факторів, що включені до виробничої функції;

ω – коефіцієнт регресії, що враховує вплив закону спадної продуктивності.

З метою розв'язання першого завдання даного дослідження необхідно порівняти коефіцієнти еластичності взаємозаміни праці та капіталу, визначені за результатами розвитку економічної системи за певний період. У випадку, якщо $\alpha > \beta$, має місце інтенсивний сценарій розвитку економіки, якщо навпаки, $\alpha < \beta$ – то економіка розвивається за екстенсивним сценарієм.

У якості емпіричної бази для визначення параметрів ВФ у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена було використано дані національної промисловості за 1999–2019 рр., промисловості Дніпропетровського регіону за 2004–2019 рр. Результати розрахунку коефіцієнтів рівняння (1) наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Результати розрахунку параметрів виробничої функції для промисловості України (2001÷2019 рр.) та Дніпропетровського регіону (1990÷1997 рр. й 2010÷2019 рр.)

Україна в цілому				Дніпропетровський регіон			
Період, рр.	A	β	α	Період, рр.	A	β	α
2004-2018	0,326	0,843	0,317	1990-1997	3,091	0,628	0,132
2005-2009	2,027	1,160	-0,335	2010-2019	3,422	0,438	0,348
2009-2013	2,395	0,514	0,505	2013-2019	4,750	0,893	0,232
2013-2017	4,971	0,055	0,823	–			

Джерело: розраховано автором на основі [9; 10]

Очевидно, що $\alpha < \beta$ для більшості випадків, що були розглянуті, тобто за досліджувані періоди, промисловість України, а також Дніпропетровський регіон розвивалася за екстенсивним сценарієм. Виключення складає період 2013–2017 рр., коли на оплаті праці суттєво позначилися кризові явища та суттєве зростання курсу іноземної валюти.

Метод продовження за параметром, який запозичений із варіаційного числення, у прикладенні до виробничої CES-функції дозволяє аналізувати нестационарні процеси, що передували моменту, коли склалися певні пропорції розвитку економіки, тобто співвідношення α, β та ω . Фактично метод продовження за параметром надає нестационарне

наближення нелінійного функціонального рівняння, й саме тому дозволяє дуже зручно уявляти динамічні процеси, що є прихованими навіть у CES-функції в формі Кобба-Дугласа-Тінбергена. Дійсно, параметри ВФ визначаються за певний проміжок часу та відповідають головним тенденціям використання праці та основних фондів, що вже склалися за цей проміжок часу, але не відображають динаміки формування даного сценарію. Ця форма включає час у якості незалежної змінної, але таким чином вона враховує вплив закону спадної продуктивності, тобто «сталі й суттєві зв'язки між розширеним використанням одного з факторів виробництва (за незмінності всіх інших) й зростанням продукту, що на певному етапі починає знижуватися» [11].

Параметр ω вказує, що продукт економічної системи зростає за рахунок якісних змін у технологічних та бізнес-процесах. При від'ємних ω має місце ситуація, коли за рахунок закону спадної продуктивності впровадження досягнень НТП у виробництво буде мати віддачу на одиницю витрат, яка зменшується. Тобто навіть виробнича CES-функція у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена є нестационарною формою із «замороженими коефіцієнтами», яка відповідає гіпотезі про пріоритет використання одного з факторів при незмінності інших, й таким чином не враховує ефектів розвитку економічної системи, що визначають взаємний вплив цих факторів [12]. Окрім того, для національної економіки однією з головних проблем розвитку є суттєва обмеженість ресурсів, яку псевдо-нестационарна форма виробничої CES-функції ніяк не враховує, знов-таки завдяки відсутності уявлень про взаємний вплив факторів, що включені до неї.

Водночас дуже цікавим є визначення нестационарних процесів, що впливають на сценарій розвитку економічної системи (на будь-якому рівні – підприємства, регіону, галузі, національної економіки у цілому) за проміжок часу, коли у цій системі формувалися певні пропорції та визначався сценарій розвитку. Саме тому пропонуємо використовувати метод продовження за параметром. Варто зауважити, що цей прийом не дозволить моделювати ефекти, які пов'язані з обмеженістю ресурсів, але продовження за параметром забезпечує можливість спостерігати динамічні процеси, пов'язані зі змінами пріоритетів у використанні праці та основних фондів у виробленні продукції. Тобто об'єктивно це забезпечує вирішення задачі даного дослідження, яка полягає у формуванні методологічних основ технологічної політики вітчизняних підприємств з врахуванням динамічних процесів у заміщенні ресурсів.

Для застосування методу до ВФ у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена вираз (1) необхідно привести до суворой однорідності. Це можна зробити вводячи заміну показника β на $1 - \alpha$. Тобто вираз (1) треба переписати у вигляді:

$$Y = AL^{\alpha} K^{1-\alpha} e^{\omega t}. \quad (2)$$

Такий прийом приводить рівняння (1) до «консервативної» форми, тобто штучно обмежує кількість ресурсів, які використовуються в економічній системі для вироблення продукції та примусово забезпечує положення, коли зниження інтенсивності у використанні одного ресурсу автоматично призводить до її зростання стосовно іншого. Разом з тим ВФ у формі (2) не враховує реальних ефектів обмеженості ресурсів, що існують в економічній системі – скоріше мова може йти про використання «ізолюваного набору ресурсів» в процесі виробництва продукту, які були відібрані на основі певної дослідницької гіпотези [13].

За визначенням продовження за параметром одного рівняння нам потрібно зробити наступні перетворення:

- привести вираз (2) до вигляду: $F(\alpha, t) = Y - K^{\alpha} L^{1-\alpha} e^{\omega t}$;
- визначити похідні $F'_{\alpha}(\alpha, t)$ та $F'_t(\alpha, t)$:

$$\begin{aligned} F'_{\alpha}(\alpha, t) &= -\omega K^{\alpha} L^{1-\alpha} e^{\omega t}, \\ F'_t(\alpha, t) &= -e^{\omega t} K^{\alpha} L^{1-\alpha} [\ln(K) - \ln(L)]; \end{aligned}$$

- визначити відношення $-\frac{F'_t(\alpha, t)}{F'_{\alpha}(\alpha, t)}$.

У наслідку маємо:

$$\frac{d\alpha}{dt} = \frac{\omega}{\ln(L) - \ln(K)} \quad (3)$$

та

$$\alpha(t) = \frac{\omega}{\ln(L) - \ln(K)} t. \quad (4)$$

Формально залежність $\alpha(t)$ (4) є лінійною висхідною (враховуючи той факт, що $K > L$). Але варто також зважити на те, що у дійсності K та L є табличними функціями від t (характерний вигляд залежності $\ln(L) - \ln(K)$ від t відображено на рис. 1). Фактично це графік залежності $\frac{L}{K}(t)$ у логарифмічному просторі.

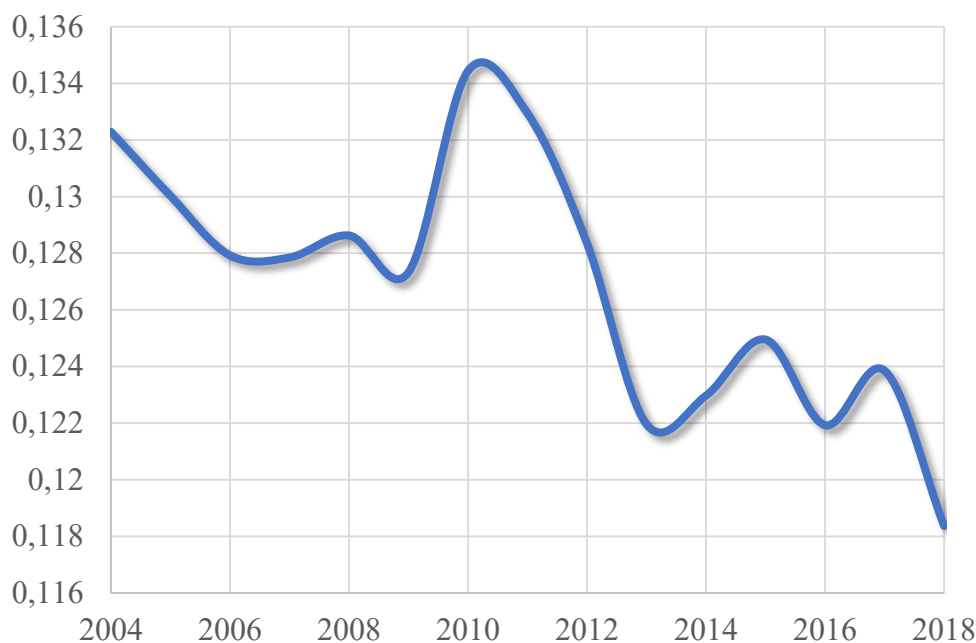

Рис. 1. Залежність $\frac{L}{K}(t)$ за період 2004–2018 рр. для промисловості України у логарифмічному просторі
Джерело: розраховано автором

Тобто залежність $\alpha(t)$ відрізняється від лінійної. Приклад такої залежності для промисловості України за період 2004–2018 рр. наведено на рис. 2 порівняно з лінійною залежністю.

Окрім того, із рівняння (4) витікає, що $\alpha(t)$ може необмежено зростати або падати у часі (залежно від співвідношення K та L). Але варто усвідомлювати, що і α і ω , які входять до рівняння (4), також, у свою чергу, є функціями від K та L , що визначають ефективність використання кожного з ресурсів у виробництві сукупного продукту. Якщо $K > L$, то, як вже вказувалося, α зростає, тобто сукупний продукт виробляється переважно за рахунок використання ефективної праці; якщо навпаки, $L > K$, то сукупний продукт виробляється переважно за рахунок екстенсивних факторів, а залежність $\alpha(t)$ (4) відповідно є спадною. У цьому контексті дуже важливими є міркування про порядок величин, що входять до рівняння (4).

Метод продовження за параметром дозволяє дослідити стійкість рішення нелінійного рівняння (2) за умови прийняття гіпотези про не стаціонарність (варіацію) коефіцієнту еластичності взаємозаміни праці та капіталу α . Варто зауважити, що у переважній більшості попередніх робіт дослідників цікавила варіація сукупного продукту по ресурсах й

відповідно, варіація еластичності, тобто часові еволюції сценарію розвитку економіки вивчаються вперше (див., наприклад, [14]).

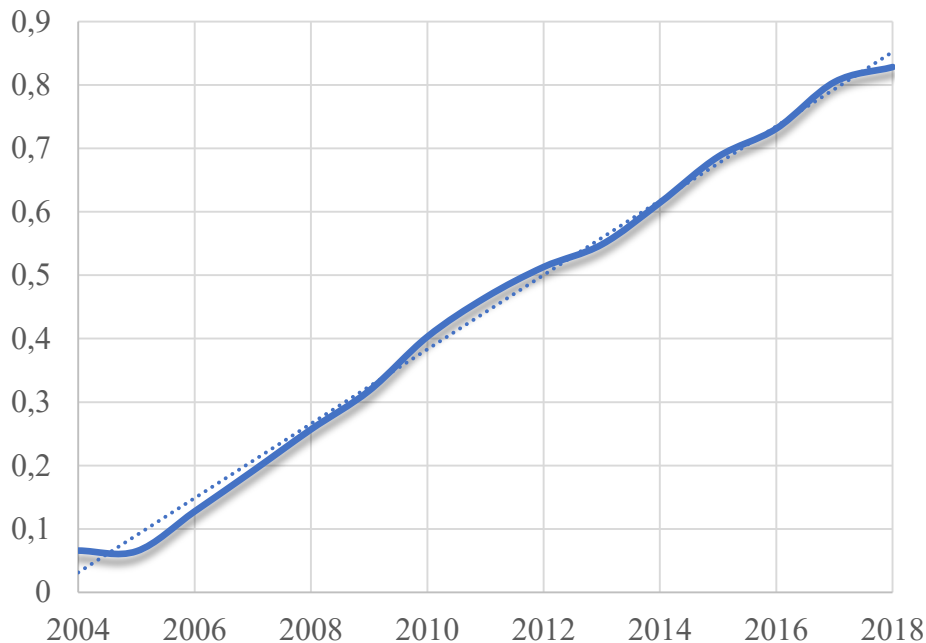

Рис. 2. Залежність $\alpha(t)$ для промисловості України за період 2004–2018 рр.

Джерело: розраховано автором

За економічним змістом при суворо однорідній виробничій функції крива $\alpha(t)$ може бути ідентифікована як траєкторія нейтральності, тобто як лінія, при русі уздовж якої зберігається гладкість поверхні рішення $Y(K, L)$. Залежність $\alpha(t)$, яку ми отримали унаслідок застосування методу продовження за параметром, по формі є лінійною, тобто свідчить про відсутність будь-яких математичних особливостей, розгалуження й т.п. Але, як вже вказувалося, K та L є табличними функціями від t , тобто незважаючи на формальну відсутність математичних особливостей у рівнянні (4), вони можуть виникнути при певних співвідношеннях K та L .

Досить цікаво, що крива нейтральності $\alpha(t)$, яку було побудовано за даними промисловості України за період 2004–2018 рр., демонструє тенденцію до асимптотичного зростання α у межах до $\alpha = 0,85$, тобто розрахунки за методом продовження за параметром передбачають можливість дуже оптимістичного інтенсивного сценарію розвитку промисловості, що теоретично може зростати майже виключно за рахунок використання кваліфікованої праці, що високо оплачується. Але цей висновок, насамперед, можна віднести на рахунок примусової однорідності форми запису рівняння (2), що спричиняє детермінований взаємно компенсуючий вплив використання праці на використання капіталу, чого не може бути у реальній економіці, де ці процеси дійсно пов'язані між собою, але на основі значно складніших залежностей.

Окрім того, за розглянутий період відбувалися досить суперечливі процеси у сфері інвестиційної діяльності, що спричинили протилежний вплив на динаміку вартості основних фондів, які використовувалися у виробництві сукупного продукту – наприклад, кризи 2008/2009 та 2014/2015 років майже зупинили притік нових інвестицій до основних фондів, й навпаки, досить жвавий розвиток вітчизняної економіки у 2004–2007 рр. разом з нагальною необхідністю модернізації національної промисловості сприяли інтенсифікації інвестицій до основних фондів та, відповідно, – до підвищення їхньої вартості.

Варто зауважити, що навіть незважаючи на той факт, що ВФ у формі (2), яку було використано для застосування методу продовження за параметром, не включає ефекти взаємного впливу факторів, а будівання кривої нейтральності дозволяє непрямий аналіз

такого зв'язку. Дійсно, вирази (3) та (4) включають різницю між L та K у логарифмічному просторі, або їх відношення у метричному. У власну чергу, L та K пов'язані між собою наступними макроекономічними законами:

- законом випереджаючого росту продуктивності праці;
- законом спадної граничної продуктивності фактора.

Спираючись на інтерпретацію цих законів, можна сформулювати різні граничні випадки, що відповідають різній конфігурації траєкторії нейтральності.

1. На основі закону випереджаючого росту продуктивності праці можна зробити висновок, що $L \ll K$, тобто $\alpha(t)$ є суворо спадною залежністю. Це свідчить про те, що обов'язковою передумовою інтенсивного характеру розвитку економіки є неухильне забезпечення виконання закону випереджаючого росту продуктивності праці. Зрозуміло, що цей висновок є досить тривіальним і його можна зробити без проведення складних математичних викладок та перетворень. Куди більший інтерес викликає інтерпретація закону спадної граничної продуктивності фактора.

2. Внаслідок проявлення дії цього закону $L - K \rightarrow 0$, тобто у загальному випадку траєкторія нейтральності може мати особливість у математичному змісті, а саме точку, де можливе розгалуження поверхні ВФ. Отже, вплив спадної граничної продуктивності фактора може привести до зміни режиму розвитку економічної системи. Формально – це перехід від одного стійкого режиму функціонування до іншого.

3. Якщо $K \ll L$, то залежність $\alpha(t)$ є суворо висхідною. У такому випадку зростає ступінь екстенсивності, що й має місце в національній економіці протягом всього періоду незалежності.

Це означає, що варіація α по t не просто відображає наочні тренди у зміні α у залежності від K та L , але й α , у свою чергу, є похідною від внесків K та L у виробництво сукупного продукту.

За умови неоднорідності ВФ, тобто у випадку, коли $\alpha + \beta \neq 1$ у вираженні (1), для застосування методу продовження за параметром потрібно перейти до системи рівнянь за допомогою диференціювання вираження (1) за показниками α , β , t й вивчати взаємозв'язок між α та β . У такому випадку система рівнянь продовження за параметром буде мати вигляд:

$$F(\alpha, \beta, t) \equiv 0; \quad Y - K^\alpha L^\beta e^{\omega t} = 0 \quad (5)$$

$$\frac{dF}{d\alpha} = -\ln(K) K^\alpha L^\beta e^{\omega t} = \Delta_2 \quad (6)$$

$$\frac{dF}{d\beta} = -\ln(L) K^\alpha L^\beta e^{\omega t} = \Delta_1 \quad (7)$$

$$\frac{dF}{dt} = -\omega K^\alpha L^\beta e^{\omega t} = \Delta \quad (8)$$

$$\frac{\Delta}{\Delta_1} = \frac{\omega}{\ln(L)}; \quad \frac{\Delta}{\Delta_2} = \frac{\omega}{\ln(K)} \quad (9)$$

Таким чином, ми отримали вирази для варіації ВФ по коефіцієнтах еластичності взаємозаміни праці та капіталу, а також похідну ВФ за часом. Для побудови системи рівнянь продовження за параметром неоднорідної ВФ нас будуть цікавити відношення $\frac{\Delta}{\Delta_1}$ та $\frac{\Delta}{\Delta_2}$ у виразі (9). Знову звертаючись до емпіричних даних, за допомогою яких було побудовано табл. 1, можна отримати наступні візуалізації відношення $\frac{\Delta}{\Delta_1}$ та $\frac{\Delta}{\Delta_2}$ у виразі (9), які показані на рис. 3.

Варто зауважити, що варіації ВФ по коефіцієнтах еластичності взаємозаміни праці та капіталу не є ізоквантами, котрі відображують можливості еквівалентної заміни одного фактора виробництва іншим. Економічний зміст варіацій ВФ у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена полягає у наступному: зміна у кінцевому продукті виробничої системи, що відбувається за рахунок зміни коефіцієнту еластичності одного з факторів, пропорційна

коефіцієнту регресії, що враховує вплив закону спадної граничної продуктивності та обернено пропорційна досягнутому рівню використання відповідного фактора. Тобто варіації ВФ по коефіцієнтах еластичності, отримані на емпіричних даних промисловості України за період 2004–2018 рр., вказують на те, що фактори виробництва, пов'язані між собою досить складними макроекономічними залежностями, які напряду не відображаються у ВФ, вносять все менший внесок до сукупного продукту в міру прискорення інтенсивності їх використання у процесі виробництва.

Ця математична інтерпретація особливості розвитку вітчизняних основних фондів, що була відмічена М. Зверяковим у [15], полягає в тому, що капітальна вартість основних фондів українських підприємств є непорівняно нижчою, ніж у країнах-лідерах економічного розвитку, тому відтворювальний потенціал нашої економіки не має повноцінної підтримки за рахунок амортизації, що нездатна чинити адекватний внесок у відтворення основного капіталу, як це відбувається у промислово розвинених країнах. Подальша експлуатація цих основних фондів не може привести до переходу до інтенсивного сценарію, бо їхній теоретично можливий внесок у виробництво сукупного продукту є обмеженим завдяки суттєвій застарілості основних засобів.

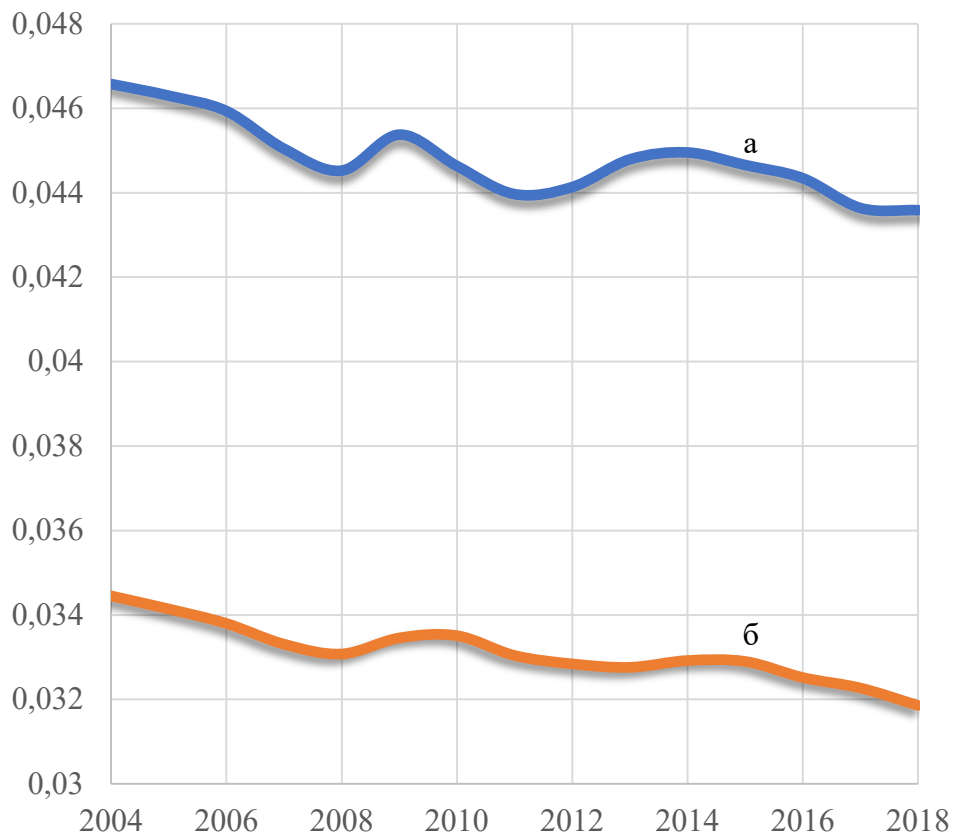

Рис 3. Графіки функцій $\frac{\Delta}{\Delta_1}$ (а) та $\frac{\Delta}{\Delta_2}$ (б) залежно від часу за період 2004–2018 рр. для промисловості України
Джерело: розраховано автором

Спираючись на результати застосування методу продовження за параметром, стосовно вкладу праці, можна заключити наступне – ці результати кількісно віддзеркалюють закон випереджаючого росту продуктивності праці, потужність прояву якого відображається перепадом значень $\frac{\Delta}{\Delta_1}$ (рис. 3, крива а) на початок та кінець аналізованого періоду. Варто зазначити, що цей перепад не можна інтерпретувати як точний сумарний кількісний показник випереджаючого росту продуктивності праці, тобто виходячи з рис. 3 не можна

стверджувати, що продуктивність праці випереджає оплату праці точно на 6,86%, як це впливає з графіку кривої а) на цьому рисунку. Але варіація ВФ за коефіцієнтом еластичності взаємозаміни праці дозволяє зіставляти тенденції у прояві цього закону для різних економічних систем, включаючи окреме підприємство, регіон, окрему галузь чи національну економіку у цілому.

Після цього теоретичного зауваження необхідно повернутися до загального аналізу рис. 3. З нього видно, що можлива варіація ВФ по обох параметрах знижується зі зростанням «ступеню не стаціонарності» системи, тобто виразу (8), що був отриманий шляхом диференціювання ВФ у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена за часом. Економічний зміст цього спостереження, на думку автора, полягає у наступному: ВФ у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена включає коефіцієнт регресії ω , що враховує вплив спадної продуктивності альтернативних факторів виробництва. Розрахунок цього параметру на емпіричних даних, що охоплюють періоди зі значними змінами сценаріїв розвитку економічної системи, призводить до того, що проявляється ефект «запізнювання», коли тренд продовжує діяти певний час, незважаючи на те, що умови в економічному середовищі вже змінилися. Цей ефект пояснюється тим, що сукупний продукт в економіці зазвичай виробляється за рахунок витрат, що були здійснені у попередніх періодах. Чим більшими будуть відмінності у сценаріях розвитку, тим більшим буде цей ефект, й, відповідно, – тим у більшому ступені будуть нівелюватися варіації, які у такому випадку будуть спричинені тільки найбільш загальними макроекономічними залежностями, такими, як згадані вище закони випереджаючого росту продуктивності праці та спадної граничної продуктивності фактора.

Окрім того, співставлення кривих на рис. 3 свідчить про те, що чутливість ВФ у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена до зміни еластичності за працею є помітно вищою за чутливість до зміни еластичності за капіталом. Економічний зміст цього результату, на думку автора, полягає у тому, що за розглянутий період розвитку національної промисловості тільки жорстока криза 2014/2015 років була здатна спричинити формально інтенсивний сценарій розвитку промисловості (табл. 1) за рахунок того, що при спадній динаміці індексу промислового виробництва, практичної відсутності інвестицій у основні фонди, зростала середня заробітна платня. Знов – це локальний ефект, що пов'язаний з особливостями розвитку національної промисловості під час кризи. Але сам підхід, що базується на співставленні чутливості ВФ до факторів виробництва, які були визначені за допомогою методу продовження за параметром, є досить перспективним та може допомогти при з'ясуванні тонких ефектів процесу виробництва сукупного продукту як на рівні виробничої системи у цілому, так і на рівні окремого підприємства.

Завершуючи розгляд застосування методу продовження за параметром до неоднорідної ВФ у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена, варто знов зауважити, що K та L є табличними функціями від часу, тобто мають строгу прив'язку до конкретних емпіричних даних, і навпаки, час у виразі (8) розглядається як безперервна змінна. Тобто результати розрахунку чутливості ВФ до коефіцієнтів еластичності, що наведені на рис. 3, мають приватний характер. Метою автора було продемонструвати, що застосування методу продовження за параметром до неоднорідної ВФ дозволяє аналізувати прояви досить тонких економічних закономірностей та оцінювати їхні кількісні параметри на основі емпіричних даних.

Таким чином, попередній аналіз розвитку національної та регіональної економічної системи, проведений на основі застосування методу продовження за параметром до виробничої CES-функції у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена дозволяє зробити наступні рекомендації щодо технологічної політики вітчизняних підприємств на сучасному етапі розвитку економіки:

- капіталовкладення у модернізацію та оновлення основних фондів у поточному періоді є дуже виправданими тому, що ведуть до підвищення конкурентоспроможності продукції та одночасно не «погіршують» сценарій розвитку ані підприємства, ані галузі у цілому;

- подальше збільшення компенсації за працю не призведе до підвищення інтенсивності у промисловості, насамперед, тому, що воно було зумовлене інфляційними процесами, завдяки чому випередження росту продуктивності праці за період, який включає кризові роки є нижчим за рівень 10%, котрий вважається нормою у передових економіках;
- разом з тим, враховуючи, що чутливість ВФ, побудованої для національної промисловості до зміни еластичності за працею, є помітно вищою за чутливість до зміни еластичності за капіталом; нагальними завданнями для вітчизняних промислових підприємств є впровадження більш справедливих підходів до нарахування заробітної платні, наприклад, із застосуванням оцінки внеску, що робітники роблять до виробництва кінцевого продукту, який знаходить збут на ринку;
- зрозуміло, що розрахунки ВФ базуються на оцінці доданої вартості у промисловості без врахування кон'юнктури на зовнішньому ринку, тому підприємства, які здійснюють експорт власної продукції, знаходяться у привілейованому стані та можуть реалізовувати коштовні проекти з вдосконалення основних виробничих фондів, незважаючи на внутрішні економічні процеси;
- зважаючи на останній висновок та той факт, що відтворення у національній економіці не має адекватного джерела підтримки з амортизаційних відрахувань, варто звернути увагу на необхідність формування державної політики у галузі модернізації основних фондів, що стимулює підприємств-експортерів інвестувати в оновлення техніко-технологічного обладнання.

Висновки і перспективи подальших розробок. Окрім вищезазначеного, підводячи підсумки аналізу використання виробничих CES-функцій під час розробки заходів технологічної політики вітчизняних підприємств, можна зробити такі конкретні висновки:

- 1) виробнича CES-функція у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена дає вичерпну інформацію щодо сценарію розвитку підприємства, регіону, галузі та навіть національної економіки в цілому;
- 2) застосування методу продовження за параметром до нестационарного формулювання виробничої CES-функції у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена дозволяє кількісно оцінити вплив таких базових макроекономічних законів, як закони випереджаючого росту продуктивності праці та спадної граничної продуктивності фактора;
- 3) разом з тим варіації ВФ за головними виробничими факторами, що були отримані на основі застосування методу продовження за параметром, не надають прямої кількісної інтерпретації потужності дії цих законів у конкретних виробничих системах, але відкривають можливість зіставляти тренди у використанні основних виробничих факторів для системи, що розглядається, й, відповідно, – прогнозувати сценарії її розвитку у майбутньому;
- 4) у результаті застосування методу продовження за параметром до примусово однорідної ВФ у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена було встановлено асимптотичний характер зміни показника інтенсивності сценарію розвитку економічної системи;
- 5) шляхом застосування методу продовження за параметром до неоднорідної ВФ у формі Кобба-Дугласа-Тінбергена виявлений негативний вплив «ступеню не стаціонарності» системи на загальну можливу варіацію ВФ по обох факторах виробництва;
- 6) на основі варіаційного аналізу неоднорідної ВФ було сформульовано конкретні рекомендації щодо технологічної політики вітчизняних підприємств, які прив'язані до конкретного етапу розвитку національної економіки.

У якості напрямку подальших досліджень треба вказати на застосування розробленого підходу до окремих підприємств, що належать до різних сфер діяльності та проведення порівняльного аналізу трендів, які можуть бути встановлені на основі зіставлення варіацій ВФ за основними факторами виробництва.

Література

1. Thompson, A. A., & Strickland, A. J. (2001). *Strategic management : concepts and cases*. Boston, MA : McGraw-Hill/Irvin.

2. Strickland, A. J., & Thompson, A. A. (1995). *Cases in strategic management*. Chicago : Irwin.
3. Сазонов В. Г. *Методический подход к организации эффективного воспроизводства основных фондов промышленных предприятий. Территория новых возможностей*. Вестник ВГУЭС. 2012. № 2. С. 7–19.
4. *Державна служба статистики України* : сайт. URL: ukrstat.gov.ua (дата звернення: 23.04.2019).
5. Грибкова С. М., Цинько І. О. *Аналіз стану основних засобів промислових підприємств України*. Вісник економічної науки України. 2016. № 2. С. 48–52.
6. Помилуйко Є. *Амортизаційна політика в Україні : проблеми і перспективи вдосконалення*. Економічний аналіз. 2011. Вип. 8. Ч. 1. С. 157–160.
7. Douglas, P. (1976). *The Cobb-Douglas production function once again: its history, its testing, and some new empirical values*. Journal of Political Economy. No. 84 (5). Pp. 903–916. DOI: <https://doi.org/10.1086/260489>.
8. Özçam, A., & Özçam D. S. (2019). *Three paradoxes with the Cobb-Douglas production function*. European Journal of Business and Management. Vol. 11. No. 1. DOI: <https://doi.org/10.7176/ejbm/11-1-12>.
9. *Статистична інформація. Економічна статистика* / Державна служба статистики України : сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/oper_new.html (дата звернення: 23.04.2019).
10. *Економічна статистика. Економічна діяльність. Промисловість* / Державна служба статистики України : сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/prom.htm (дата звернення: 25.04.2019).
11. Ершов Э. Б., Садыков И. С. *Исследование взаимозаменяемости ресурсов и их динамической пропорциональности в отраслях промышленности СССР*. Экономика и математические методы. 1985. Вып. XXII (3). С. 426–440.
12. Barro, R., & Sala-I-Martin, X. (1992). *Public finance in models of economic growth*. The Review of Economic Studies. Vol. 59. Issue 4. Pp. 645–661. DOI: <https://doi.org/10.2307/2297991>.
13. Varian, H. R. (2017). *Microeconomic analysis*. 9th ed. New Delhi [etc.] : Viva Books.
14. Павлова Н. Г. *Исследование открытой динамической модели Леонтьева с непрерывным временем как линейной динамической системы с управлением*. Дифференциальные уравнения. 2019. Т. 55. Вып. 1. С. 111–116. DOI: <https://doi.org/10.1134/s0374064119010114>.
15. Зверяков М. І. *Теоретична парадигма сталого розвитку та українські реалії*. Економіка України, 2018. № 10. С. 10–31.

References

1. Thompson, A. A., & Strickland, A. J. (2001). *Strategic management: concepts and cases*. Boston, MA: McGraw-Hill/Irwin.
2. Strickland, A. J., & Thompson, A. A. (1995). *Cases in strategic management*. Chicago: Irwin.
3. Sazonov, V. H. (2012). *Methodological approach to organizing of an effective reproduction of industrial enterprises fixed assets. Territory of new opportunities* [Metodicheskiy podkhod k organizatsii effektivnogo vosproizvodstva osnovnykh fondov promyshlennykh predpriyatiy. Territoriya novykh vozmozhnostey], Vestnik VGUES, No. 2, s. 7–19 [in Russian]
4. *State Statistics Service of Ukraine*: website [Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: sait], available at: ukrstat.gov.ua [in Ukrainian]
5. Hrybkova, S. M., Tsynko, I. O. (2016). *Analysis of the state of industrial enterprises fixed assets of Ukraine* [Analiz stanu osnovnykh zasobiv promyslovykh pidpriemstv Ukrainy], Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy, No. 2, s. 48–52 [in Ukrainian]
6. Pomyliuko, Ye. (2011). *Depreciation policy in Ukraine: problems and prospects for improvement* [Amortyzatsiina polityka v Ukraini: problemy i perspektyvy vdoskonalennia], Ekonomichniy analiz, Vyp. 8, Ch. 1, s. 157–160 [in Ukrainian]
7. Douglas, P. (1976). *The Cobb-Douglas production function once again: its history, its testing, and some new empirical values*. Journal of Political Economy, No. 84 (5), pp. 903–916. DOI: <https://doi.org/10.1086/260489>.
8. Özçam, A., & Özçam, D. S. (2019). *Three paradoxes with The Cobb-Douglas production function* (2019). European Journal of Business and Management, Vol. 11, No. 1. DOI: <https://doi.org/10.7176/ejbm/11-1-12>.
9. *Statistical information. Economic statistics* [Statystychna informatsiia. Ekonomichna statystyka], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/oper_new.html [in Ukrainian]

10. *Economic statistics. Economic activity. Industry* [Ekonomichna statystyka. Ekonomichna diialnist. Promyslovist], Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, available at: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/prom.htm [in Ukrainian]
11. Ershov, E. B. & Sadykov, I. S. (1985). *The study of resources interchangeability and their dynamic proportionality in the USSR industry sectors* [Issledovanie vzaimozamenyaemosti resursov i ikh dinamicheskoy proporsionalnosti v otraslyakh promyshlennosti SSSR], *Ekonomika i matematicheskie metody*, Vyp. XXII (3), s. 426–440 [in Russian]
12. Barro, R., & Sala-I-Martin, X. (1992). *Public finance in models of economic growth*. The Review of Economic Studies, Vol. 59, Issue 4, pp. 645–661. DOI: <https://doi.org/10.2307/2297991>.
13. Varian, H. R. (2017). *Microeconomic analysis*. 9th ed. New Delhi [etc.]: Viva Books.
14. Pavlova, N. G. (2019). *The study of Leontief open dynamic model with continuous time as a linear dynamic system with control* [Issledovanie otkrytoy dinamicheskoy modeli Leonteva s nepreryvnym vremenem kak lineynoy dinamicheskoy sistemy s upravleniem], *Differencialnye uravneniya*, T. 55, Vyp. 1, s. 111–116. DOI: <https://doi.org/10.1134/s0374064119010114> [in Russian]
15. Zvieriakov, M. I. (2018). *Theoretical paradigm for sustainable development and Ukrainian realities* [Teoretychna paradyhma staloho rozvytku ta ukrainski realii], *Ekonomika Ukrainy*, No. 10, s. 10–31 [in Ukrainian]

A decorative frame consisting of two overlapping, slightly tilted rectangular borders. The outer border is a dark gray line, and the inner border is a lighter gray line. They are offset from each other, creating a layered effect.

***АНАЛІЗ, АУДИТ, ОБЛІК ТА
ОПОДАТКУВАННЯ***

Сергій Сергійович БРЕХОВ

кандидат економічних наук, заступник директора з наукової роботи НДІ фінансової політики –
начальник Науково-дослідного центру проблем оподаткування та фінансового права, Університет
державної фінансової служби України, e-mail: sergbr78@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4141-3210>

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПОДАТКОВИМИ РИЗИКАМИ:
СТРАТЕГІЧНІ ЦІЛІ ТА НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ
ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

Брехов, С. С. Концептуалізація системи управління податковими ризиками : стратегічні цілі та напрями реформування Державної податкової служби України. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 106–117.

Анотація. Статтю присвячено актуальним питанням реформування діяльності податкового відомства у напрямі формування цілісної системи управління податковими ризиками з огляду на основи теорії ризику, стандарти управління ризиками, світові тенденції та специфіку вітчизняного податкового адміністрування. У статті акцентовано увагу на конкретизації окремих напрямів роботи з податковими ризиками з урахуванням експертної оцінки за методологією TADAT. Представлено стратегічні підходи податкових органів до підвищення рівня дотримання платниками податкових норм, а також взаємозалежність інструментів протидії податковим ризикам. Доведено, що застосування диференційного підходу вимагає започаткування та функціонування моніторингу податкових ризиків, визначення рівня ризиковості платників податків, а також високого рівня комунікації з платниками податків щодо мінімізації податкових ризиків для того, щоб мати можливість за рахунок неаудиторських заходів та сервісних функцій зменшувати кількість податкових правопорушень. Визначено способи реагування на ризики недотримання податкового законодавства. Здійснений аналіз відповідних показників оцінювання ключових областей результативності управління податковими ризиками дозволив визначити пріоритетні напрями розбудови комплексної системи управління податковими ризиками з недотримання платниками податків податкового законодавства в діяльності Державної фінансової служби України відповідно до сучасної світової передової практики. Відмічено, що рівень та ефективність управління податковими ризиками значною мірою залежить від рівня аналітичної роботи, що передбачає підетапи з ідентифікації, аналізу, оцінювання (вимірювання) та ранжування. Представлено рекомендації щодо оцінювання TADAT, де зазначено, що основними етапами роботи з інформацією про ризик є такі: перевірка зовнішнього середовища, аналіз даних перевірок, даних третіх осіб, поведінки платників податків, дослідження транскордонної торгівлі щодо застосування схем уникнення оподаткування, тіньової економіки.

Ключові слова: податкові ризики; втрати бюджету; моніторинг платників податків; відповідність дотриманню податковому законодавству; система управління ризиками; оцінка податкових ризиків.

Сергей Сергеевич БРЕХОВ

кандидат экономических наук, заместитель директора по научной работе НИИ фискальной политики – начальник Научно-исследовательского центра проблем налогообложения и финансового права, Университет государственной фискальной службы Украины, e-mail: sergbr78@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4141-3210>

**КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ НАЛОГОВЫМИ РИСКАМИ:
СТРАТЕГИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ И НАПРАВЛЕНИЯ РЕФОРМИРОВАНИЯ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ НАЛОГОВОЙ СЛУЖБЫ УКРАИНЫ**

Брехов, С. С. Концептуализация системы управления налоговыми рисками : стратегические цели и направления реформирования Государственной налоговой службы Украины. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверькова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 106–117.

Аннотация. Статья посвящена актуальным вопросам реформирования деятельности налогового ведомства в направлении формирования целостной системы управления налоговыми рисками с учетом основ теории риска, стандартов управления рисками, мировых тенденций и специфики отечественного налогового

администрирования. В статье акцентировано внимание на конкретизации отдельных направлений работы с налоговыми рисками с учетом экспертной оценки по методологии TADAT. Представлены стратегические подходы налоговых органов к повышению уровня соблюдения плательщиками налоговых норм, а также взаимозависимость инструментов противодействия налоговым рискам. Доказано, что применение дифференциального подхода требует создания и функционирования мониторинга налоговых рисков, определения уровня рисковости налогоплательщиков, а также высокого уровня коммуникации с налогоплательщиками по минимизации налоговых рисков для того, чтобы иметь возможность за счет неаудиторских мероприятий и сервисных функций минимизировать количество налоговых правонарушений. Определены способы реагирования на риски несоблюдения налогового законодательства. Проведенный анализ соответствующих показателей оценки ключевых областей результативности управления налоговыми рисками позволил определить приоритетные направления развития комплексной системы управления налоговыми рисками относительно несоблюдения налогоплательщиками налогового законодательства в деятельности государственной налоговой службы Украины в соответствии с современной мировой передовой практикой. Отмечено, что уровень и эффективность управления налоговыми рисками в значительной степени зависит от уровня аналитической работы и предусматривает подэтапы идентификации, анализа, оценки (измерения) и ранжирования. Представлены рекомендации по оценке TADAT, где указано, что основными этапами по работе с информацией о риске являются: проверка внешней среды, анализ данных проверок, данных третьих лиц, поведения налогоплательщиков, исследования трансграничной торговли по применению схем уклонения от налогообложения, теневой экономики.

Ключевые слова: налоговые риски; потери бюджета; мониторинг налогоплательщиков; соответствие соблюдению налоговому законодательству; система управления рисками; оценка налоговых рисков.

Serhii BREKHOV

PhD in Economics, Deputy Director for Scientific Work in Research Institute of Fiscal Policy – Head of the Research Center for Taxation Problems and Financial Law, University of State Fiscal Service of Ukraine, e-mail: sergbr78@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4141-3210>

THE TAX RISK MANAGEMENT SYSTEM CONCEPTUALIZATION: STRATEGIC GOALS AND DIRECTIONS OF REFORMING THE STATE TAX SERVICE OF UKRAINE

Brekhov, S. (2019). *The tax risk management system conceptualization: strategic goals and directions of reforming the State Tax Service of Ukraine*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Kontseptualizatsiia systemy upravlinnia podatkovymy ryzykamy: stratehichni tsili ta napriamy reformyvannia Derzhavnoi Podatkovo Sluzhby Ukrainy; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 106–117.

Abstract. The article is devoted to actual issues of the State Tax Service of Ukraine reforming for creation a comprehensive tax risk management system in view of the basics of risk theory, risk management standards, global trends and specific features of domestic tax administration. The article focuses on the concretization of specific areas of work with tax risks, taking into account the expert evaluation by the TADAT methodology. The strategic approaches of tax authorities to increase the level of compliance by taxpayers with tax rules, as well as the interdependence of instruments to counteract of the tax risks are presented. It is proved that the differential approach application requires the creation and functioning of tax risk monitoring, the level of taxpayer risk determining, as well as a high level of communication with taxpayers to minimize tax risks in order to be able to minimize the number of tax violations through non-audit measures and service functions. The ways of responding to the risks of non-compliance with tax legislation are defined. Performed analysis of relevant indicators for key areas of tax risk management performance assessing allowed determining the priority directions for integrated tax risk management system development regarding non-compliance by taxpayers with tax legislation in the State tax service of Ukraine activity in accordance with modern international best practice. It is noted that the level and effectiveness of tax risk management largely depends on the level of analytical work and provides for identification stages, analysis, evaluation (measurement), and ranking. Recommendations for the TADAT assessment are presented, which indicate that the main steps for working with risk information are: environmental testing, analysis of audit data, third-party data, taxpayer behavior, cross-border trade research on the application of tax evasion schemes, the shadow economy.

Keywords: tax risks; budget losses; taxpayers monitoring; compliance with tax laws; risks management system; tax risks assessment.

JEL classification: H260

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.106-117](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.106-117)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Робота з податковими ризиками у вітчизняній практиці податкового адміністрування не має системного характеру і переважно обмежується категоризацією платників податків за рівнем ризиковості для включення їх до плану-графіку документальних перевірок, а також визначенням підстав для блокування виписки податкових накладних ризиковими платниками податку на додану вартість. В умовах централізації функцій податкового адміністрування на рівні обласних управлінь фіскальних органів це призвело до погіршення взаємодії з платниками податків, їх сервісного обслуговування, розуміння специфіки їх діяльності та застосування персоналізованого підходу. Відповідно, значна кількість платників податків, які тяжіють до роботи у легітимному правовому полі, залишилася без належної підтримки з боку податкової служби, а також значна кількість суб'єктів господарювання отримала більше можливостей порушувати законодавство та перебувати поза фокусом податкового контролю. При цьому непослідовність податкової політики держави, постійні зміни законодавства у сфері оподаткування, реформування податкових органів, значна частка тіньової економіки, призводять до накопичення та неврегульованості проблем, пов'язаних з недотриманням платниками податків податкового законодавства. Відтак, сучасна практика управління податковими ризиками не забезпечує високої ефективності адміністрування податків, не сприяє раціональному використанню матеріально-технічних і людських ресурсів, суттєво не впливає на поліпшення дотримання податкового законодавства платниками податків. Зазначене вимагає переосмислення підходів до організації роботи податкового органу з метою систематизації процесів управління податковими ризиками.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Податкові ризики перебувають у центрі уваги багатьох сучасних науковців та практиків. Так, теорія та практика адміністрування податкових ризиків детально розкривається у працях зарубіжних дослідників, зокрема, І. Балабанова, Т. Вейдера, В. Глущенко, В. Хейлмана, Р. Шабаєва. В Україні наукові розробки у сфері управління податковими ризиками здійснювали В. Вітлінський, В. Гранатуров, О. Десятнюк, К. Соколова, С. Юрій та ін. Віддаючи належне високому фаховому рівню наукових досліджень зарубіжних і вітчизняних учених, низка питань теорії ризику, проблема оптимальної організації управління податковими ризиками з боку державних органів не знайшла достатнього обґрунтування та практичного вирішення в Україні. Це зумовлено складністю і динамічністю процесів управління податковими ризиками, мінливістю економічного середовища та податкового законодавства. Взагалі, наукові дослідження проблематики ефективного адміністрування податків та управління податковими ризиками виконувалися на державному рівні у багатьох розвинених країнах, міждержавних інституціях та організаціях (ОЕСР, ООН, МФВ та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значний інтерес до окреслених питань, універсального концепту для управління податковими ризиками на рівні країн не було запропоновано. Це зумовлено відмінностями їх державного устрою, територіальним поділом, правовим полем, специфікою економік та багатьма іншими факторами. Тому на сьогодні, незважаючи на ґрунтовні дослідження теорії податкового ризик-менеджменту, рекомендації міжнародних організацій та зріз зарубіжного досвіду, існує нагальна потреба у синтезі теоретичних та практичних підходів для визначення пріоритетних напрямів розбудови системи управління податковими ризиками в Україні.

Постановка завдання. У контексті зазначеного метою статті є визначення найбільш актуальних напрямів реформування Державної податкової служби України щодо створення цілісної системи управління податковими ризиками з урахуванням міжнародних тенденцій, стандартів податкового ризик-менеджменту та вітчизняної специфіки адміністрування податків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «податковий ризик» найчастіше асоціюється з ризиками недотримання платниками податків вимог податкового законодавства, що призводить до недонадходжень в бюджет податків та обов'язкових платежів. Проте часто причиною втрат бюджету є недоліки, які існують на законодавчому

рівні або у процесах адміністрування податків чи в діяльності самої податкової служби. Особливо це стає актуальним в умовах постійного коригування податкового законодавства та реформування органів податкової служби, що зумовлює накопичення фіскальних дисбалансів та зниження ефективності реалізації всіх функцій податкової системи.

Деякі ризики можуть бути найбільш ефективно усунуті на законодавчому рівні, ніж за допомогою адміністративних процедур. Опрацювання інших ризиків буде ефективніше на тактичному рівні – наприклад, при одночасному опрацюванні групи платників податків за галузевим принципом, а вирішення окремих питань може бути доцільним на оперативному рівні (прийом декларації, реєстрація податкових накладних, фактичні перевірки тощо). При цьому поряд із системами виявлення та прийняття рішень щодо впливу на ризики недотримання платниками податкових норм необхідна система управління за інституційними ризиками.

Отже, управління ризиками у податковій сфері вимагає структурованого підходу, що передбачає одночасну роботу з податковими ризиками на трьох рівнях – стратегічному, тактичному та оперативному, а також у двох площинах – інституційні ризики (ризики, пов'язані зі спроможністю податкових органів здійснювати свої функції та досягати своїх цілей) та ризики недотримання податкового законодавства.

У 2016 році МВФ презентував стратегію сприяння добровільній сплаті податків. Забезпечення дотримання податкового законодавства було визначено як першочергову мету для податкових органів. Стрижнем цієї стратегії є використання податковими органами ризик-менеджменту (CRM – Compliance risk management, управління податковими ризиками). Ця стратегія МВФ і, відповідно, побудований цикл базуються на моделі управління ризиками ОЕСР. Варто наголосити, що модель ОЕСР більш сконцентрована на операційному аспекті управління податковими ризиками, що охоплює такі етапи: ідентифікацію, аналіз, ранжирування, застосування відповідних заходів та оцінювання підсумкового результату дій податкових органів (рис. 1).

Таким чином, управління податковими ризиками визначено структурованим процесом для систематичного виявлення, оцінювання, ранжирування та поводження з ризиками недотримання податкового законодавства. Це ітеративний (багатоповторювальний) процес, який складається із чітко визначених кроків і слугує підтримкою для прийняття рішень податковими органами.

Реалізація такого циклу дає можливість:

- оцінити, наскільки дотримано податкове законодавство платниками податків;
- визначити ефективність застосовуваних дій податковими органами.

Кроки, зазначені на рис. 1, виконуються у чіткій послідовності, що формує цикл управління податковими ризиками.

В умовах існування великих систем та обмеженості ресурсів реагування на кожний ризик чи індикатор ризику є невиправданим та неефективним заходом. У зв'язку з необхідністю мінімізації витрат контролюючого органу на людські та інші ресурси, мінімізація ризиків має здійснюватися у менш затратний, але достатньо ефективний спосіб.

На сьогодні вже є усталеною світовою практикою використання податковими органами усього доступного спектра методів та інструментів для сприяння дотриманню податкових норм щодо виконання податкоплатниками чотирьох видів зобов'язань (табл. 1). Це передбачає полегшення дотримання, моніторинг дотримання і боротьбу з недотриманням зазначеного законодавства. Для полегшення дотримання передбачено такі елементи, як покращання обслуговування платників податків, надання їм чітких інструкцій, зрозумілих форм та необхідної інформації.

Рис. 1. Цикл управління податковими ризиками [1, с. 9]

Таблиця 1

Стратегічні підходи податкових органів до підвищення рівня дотримання платниками податкових норм [5, с. 29]

Методи зобов'язання	Освіта	Сервісне обслуговування	Аудит (контроль)	Розслідування
Реєстрація	+	+	+	+
Подання податкових декларацій	+	+	+	+
Звітність	+	+	+	+
Сплата податків	+	+	+	+

Аналіз кращих моделей управління податковими ризиками зарубіжних країн свідчить про те, що в них присутній диференційований підхід до застосування інструментів впливу на платників податків залежно від рівня їхньої ризиковості. Так, за стандартом ОЕСР, вибір методу мінімізації має залежати від величини ризику та місця платників податків на шкалі дотримання податкового законодавства [2, с. 38] (рис. 2).

У системі відпрацювання податкових ризиків необхідно передбачити пріоритетність, обов'язковість та спосіб вжиття контрольних заходів залежно від економічної доцільності, податкової поведінки платника податків, імовірності встановлення порушення. Насамперед потрібно опрацьовувати ризики, які встановлені на основі індикаторів, які прямо вказують на наявність правопорушень. При цьому доцільно розрізняти підвищені ризики, що потребують оперативного відпрацювання, та ризики помірного, незначного або опосередкованого рівня, які дозволяють їхній дистанційний супровід та відпрацювання, особливо якщо платник податків має позитивну податкову історію, задовільні показники фінансово-майнового стану, конструктивно взаємодіє з податковою службою з відповідних питань.

При цьому доцільно розрізняти підвищені ризики, що потребують оперативного відпрацювання, та ризики помірного, незначного або опосередкованого рівня, які дозволяють їхній дистанційний супровід та відпрацювання, особливо якщо платник податків має позитивну податкову історію, задовільні показники фінансово-майнового стану, конструктивно взаємодіє з податковою службою з відповідних питань.

Рис. 2. Взаємозалежність інструментів протидії податковим ризикам та рівня дотримання податкового законодавства платниками податків [2, с. 38]

Вважаємо, що саме такий підхід дозволяє зменшити витрати на адміністрування податків, більш раціонально використовувати наявні обмежені ресурси (час, працівників тощо), спрямовуючи їх на зони високого ризику, й водночас знижуючи навантаження на неризикових платників податків.

Застосування диференційного підходу вимагає започаткування та функціонування моніторингу податкових ризиків, визначення рівня ризиковості платників податків, а також високого рівня комунікації з платниками податків як одного із способів мінімізації недотримання податкових норм за рахунок здійснення контролюючим органом неаудиторських заходів та сервісних функцій. До основних способів реагування на ризики недотримання податкового законодавства, відповідно до міжнародної практики, можна віднести такі:

1) неаудиторські заходи:

- співбесіди, профільні інтерв'ю (опитування платників);
- листування, у т. ч. доведення змісту ризику до платника податків з метою надання можливості самостійно виправити допущені порушення;
- дослідження ризику за допомогою опрацювання баз даних та інформації державних та комерційних організацій;

2) аудиторські перевірки:

- планова перевірка;
- позапланова перевірка;
- невиїзна перевірка, камеральна перевірка, електронна перевірка;

3) спеціальні (кримінальні) розслідування [3, с. 125–126].

Стандарти податкового ризик-менеджменту передбачають визначення пріоритетності податкових ризиків для прийняття управлінських рішень щодо вибору заходів впливу на платників податків для відпрацювання/мінімізації податкових ризиків. Це можна зробити на основі співвідношення категорії ризиковості платника податків та рівня ризику в матриці ризиків (табл. 2).

Таблиця 2

Визначення способу реагування на ризики недотримання податкового законодавства [3, с.129]

Ризик недотримання Рівень ризиковості платника податків	Низький рівень ризиків або незначні ймовірні втрати	Середній рівень ризиків та ймовірних втрат	Високий рівень ризиків / значна сума ймовірних втрат
Низько-ризиковий суб'єкт	—	Моніторинг / неаудиторські заходи	Неаудиторські заходи
Суб'єкт помірного (середнього) ризику	Моніторинг, неформальні способи	Неаудиторські заходи	Перевірка / спеціальне розслідування
Суб'єкт високого ризиків	Моніторинг / неаудиторські заходи	Неаудиторські заходи / перевірка	Перевірка / спеціальне розслідування

Згідно з оцінкою експертів TADAT податкового адміністрування, процеси збору інформації та її аналітичне опрацювання в аспекті виявлення ризиків недотримання податкових норм мають недостатній характер. Так, експертами визначено недостатній рівень роботи з ризиками щодо недотримання податкових норм за двома ключовими областями результативності (далі – КОР), а саме – реєстрація в податковій системі (КОР 1) і зазначення повної та достовірної інформації в деклараціях (КОР 6). Крім того, на думку експертів, не здійснюється комплекс заходів з визначення, аналізу, ранжирування та оцінювання ризиків у податковій сфері (КОР 2) [4].

Аналіз відповідних показників оцінювання КОР [5, с. 9] дозволяє визначити пріоритетні напрями розбудови комплексної системи управління податковими ризиками з недотримання платниками податків податкового законодавства у діяльності ДФС відповідно до сучасної світової передової практики, а саме:

- напрям І: збір інформації про ризик за зовнішніми та внутрішніми джерелами;
- напрям ІІ: виявлення, оцінювання, ранжирування ризиків у розрізі категорій платників податків, основних податків та видів обов'язків (подання декларації, сплата податків, надання достовірної інформації);
- напрям ІІІ: управління ризиками за допомогою плану з поліпшення дотримання платниками податків податкових вимог, що формуються на основі ініціатив, які реалізуються залежно від обставин.

На основі теорії ризик-менеджменту можемо окреслити обов'язкові інституційні елементи системи управління податковими ризиками:

- 1) наявність структурного підрозділу у складі податкового органу, відповідального за організацію процесів виявлення та супроводу відпрацювання податкових ризиків;
- 2) реєстри податкових ризиків щодо недотримання платниками податків податкових норм та інституційних ризиків із визначенням профілів таких ризиків. Можливість оновлення реєстрів та внесення змін до профілів податкових ризиків;
- 3) наявність технічних, законодавчих та організаційних передумов і можливостей для пошуку, збору, зберігання та опрацювання інформації, необхідної для виявлення податкових ризиків;
- 4) різновекторні дослідження для виявлення податкових ризиків за результатами аналізу зовнішнього середовища, результатів перевірок, вивчення поведінки платників податків, тіньових процесів в економіці, міжнародної практики уникнення оподаткування, рівня дотримання податкового законодавства тощо;
- 5) методичне забезпечення виявлення та роботи з податковими ризиками за основними напрямками роботи податкових органів та видами податків;

- 6) системи попереднього, поточного та наступного моніторингу податкових ризиків;
- 7) інкорпоровані у загальнодержавний податковий механізм та у процеси адміністрування податків механізми реагування на податкові ризики та порядок реалізації ініціатив з удосконалення норм податкового законодавства;
- 8) аудит ефективності функціонування системи управління податковими ризиками, її елементів, підрозділів відповідальних за роботу з податковими ризиками.

Рівень та ефективність управління податковими ризиками значною мірою залежить від рівня аналітичної роботи з податковими ризиками, що передбачає підетапи з ідентифікації, аналізу, оцінювання (вимірювання) та ранжування. Одним із основних напрямів реформування ДПС є підвищення її аналітичної спроможності за рахунок налагодження ефективного та своєчасного обміну інформацією, розширення використання інформаційних рішень, методів аналізу та опрацювання масивів даних, системи аналізу та управління ризиками у процесі виконання своїх функцій. З цією метою планом реформування ДПС передбачено запровадження цілісної системи управління ризиками під час виконання її функцій (у тому числі профілів та індикаторів ризику, процедур обміну інформацією структурними підрозділами ДПС), здатної забезпечити виявлення, аналіз і оцінювання ризиків, роботу з ними [6].

Рекомендації з оцінювання TADAT [7] основними етапами роботи з інформацією про ризик визначають такі: перевірку зовнішнього середовища, аналіз даних перевірок, даних третіх осіб, поведінки платників податків, дослідження транскордонної торгівлі щодо застосування схем уникнення оподаткування, тіньової економіки. Проте, як зазначено експертами TADAT, вітчизняна практика управління податковими ризиками не виокремлює перевірку зовнішнього середовища, аналіз поведінки платників податків, даних податкових перевірок і тіньової економіки (табл. 3).

Таблиця 3

Збір інформації та дослідницька робота щодо виявлення ризиків
недотримання податкових норм (складено автором на основі [4, с. 21])

Назва елементу/етапу	Невідповідність стандартам управління ризиками	Заходи з удосконалення
Аналіз результатів перевірки зовнішнього середовища, у межах власного стратегічного планування для виявлення ризиків недотримання вимог податкового законодавства	Рекомендації та стандарти щодо перевірки зовнішнього середовища відсутні	Імплементация у вітчизняну практику управління податковими ризиками
Аналіз податкових перевірок і декларацій з метою розуміння ситуацій, коли платники податків не розуміють вимог законодавства, схильні до помилок чи схильні до порушень	Систематична робота за цим напрямом у діяльності ДФС не здійснюється	Обов'язковий періодичний аналіз результатів перевірок, а також податкових декларацій та фінансових звітів на предмет, характер і причини допущених порушень
Аналіз інформації третіх осіб (наприклад, фінансові установи, податкові агенти, органи державної реєстрації та ін.)	Широкомасштабні, автоматичні заходи з перехресної перевірки даних, отриманих від банків / фінансових установ, не здійснюються	Зміна чинного законодавства
Дослідження поведінки платників податків та їхнього ставлення до сплати податків	Не аналізуються фактори середовища, які позначаються на ставленні платників податків до сплати податків (наприклад, галузеві, соціальні, економічні та психологічні фактори)	Періодично здійснювати експертні дослідження факторів, що негативно впливають на сплату податків у розрізі категорій платників податків

Продовження табл. 3

Дослідження актуальних питань дотримання законодавчих норм у міжнародній сфері (трансфертне ціноутворення, агресивні методи оптимізації оподаткування)	Пропозиції з протидії такій практиці на законодавчому рівні не надаються на системній основі	Запровадження моніторингу та аналізу агресивної практики оптимізації оподаткування
Дослідження прихованої економічної діяльності підприємств (зареєстровані та незареєстровані підприємства, що здійснюють операції купівлі-продажу за готівку і фальсифікують бухгалтерські записи з метою ухилення від оподаткування)	Ініціативи щодо виявлення незареєстрованих платників податків є обмеженими	Запровадження практики досліджень виявлення прихованої економічної діяльності з метою розроблення та реалізації планів підвищення рівня дотримання податкового законодавства
Аналіз дотримання податкового законодавства	Періодичні дослідження стану дотримання податкового законодавства. Розроблення методик оцінювання стану дотримання податкового законодавства. Визначення втрат за конкретними сферами дотримання норм (категорії платників, види діяльності, незареєстровані підприємства, законна мінімізація, схеми ухилення, шахрайство тощо)	Розроблення методичних матеріалів, запровадження відповідного оцінювання

Окремо варто наголосити на конкретизації окремих напрямів роботи з податковими ризиками, які, вважаємо, з урахуванням експертної оцінки за методологією TADAT, потребують додаткового врегулювання та вдосконалення в діяльності вітчизняного податкового відомства (табл. 4).

Таблиця 4

Конкретизація напрямів роботи з податковими ризиками, що потребує додаткового врегулювання та вдосконалення в діяльності ДПС України (розроблено автором)

Напрямок діяльності	Примітка
Посилення аналітичної складової щодо роботи з податковими ризиками	Перехід від алгоритмів визначення ризикових платників податків до рівня ідентифікації імовірних правопорушень
Управління ризиками щодо платників податків – фізичних осіб з високим рівнем доходу та/або статків	Відсутність методик та спеціальних підрозділів для контролю за оподаткуванням та податковим супроводженням фізичних осіб з високим рівнем доходів
Податкові ризики, пов'язані з малим та середнім бізнесом	Робота з малим та середнім бізнесом часто має другорядний характер для контролюючого органу у зв'язку з необхідністю відпрацьовувати більш пріоритетні ризики
Посилення контролю за рівнем прибутковості та сплатою податків під час здійснення зовнішньоекономічних операцій	Відсутня система виявлення ризиків у міжнародних схемах діяльності платників податків
У т.ч. податкові ризики, пов'язані з виплатою доходів нерезидентам	Щорічно з України виплачуються десятки мільярдів доларів за послуги нерезидентам. Виявляти такі ризики простіше в умовах функціонування системи міжнародного автоматичного обміну податковою інформацією

Продовження табл. 4

Розвиток інформаційно-аналітичної платформи та методик для проведення перевірок платників податків	Необхідний додатковий інструментарій для підвищення ефективності аудитів платників податків та контролю працівників аудиту
Ризик-орієнтований підхід до відбору платників ПДВ для перевірок з метою встановлення правомірності заявлених до відшкодування сум ПДВ	Відповідно до рекомендацій ТАДАТ часті позапланові перевірки сумлінних платників є недоцільними
Ризик-орієнтований підхід до призначення перевірок суб'єктів господарювання, що подали заяву на припинення державної реєстрації (ліквідацію)	Неврегульованість дискреційних повноважень у прийнятті рішень щодо проведення перевірок у зв'язку з припиненням державної реєстрації платників податків
Удосконалення процедур визначення ризикових суб'єктів господарювання – платників податку на прибуток на основі зіставлення показників податкової та фінансової звітності, у тому числі таксономованої фінансової звітності	Чинний порядок відбору платників податків для плану-графіка документальних перевірок базується на застарілих критеріях ризиковості
Удосконалення системи блокування податкових накладних, автоматизація та спрощення процесу розблокування податкових накладних з ПДВ	Удосконалення критеріїв та алгоритму системи блокування податкових накладних щоб вона не була перепорою для роботи малого та середнього бізнесу

Отже, з метою підвищення ефективності адміністрування податків діяльність вітчизняного податкового відомства потребує систематизації та вдосконалення управління податковими ризиками.

Варто зазначити, що до проведення в Україні перевірки податкових органів за допомогою діагностичного інструменту TADAT (на початок 2018 року) не було стратегічного документа, який би визначав порядок управління податковими ризиками. Наказом ДФС України № 433 від 03.07.2018 р. було затверджено Концепцію організації діяльності Державної фіскальної служби України з управління ризиками у податковій сфері [8], що побудована з урахуванням зауважень та рекомендацій TADAT [4] і покликана мобілізувати зусилля для виявлення та управління податковими ризиками. Це стосується як ризиків недотримання платниками податкового законодавства, так і інституційних ризиків. Проте цей документ не виправив зазначені вище недоліки та не врахував усі аспекти для розбудови цілісної системи управління податковими ризиками.

У контексті реформування ДФС шляхом поділу на податкову та митну служби у межах утвореної в 2019 році Державної податкової служби України потрібне переформатування системи управління податковими ризиками з урахуванням теорії податкового ризик-менеджменту, сучасних тенденцій податкового адміністрування у світі, міжнародних стандартів управління ризиками та вітчизняної специфіки податкової системи.

Зазначимо, що утворення ДПС може стати каталізатором позитивних змін у систематизації діяльності з управління податковими ризиками за рахунок розроблення якісно нових нормативно-правових актів з адміністрування, формування організаційної структури відповідно до сучасних потреб, оновлення кадрів, розвитку ІТ-складової тощо. Водночас План заходів [6] щодо реалізації концептуальних напрямів реформування системи органів, які втілюють у життя державну податкову політику, не деталізує кроки для вдосконалення діяльності з управління податковими ризиками.

Висновки і перспективи подальших розробок. Відповідно, вважаємо необхідним комплекс невідкладних заходів, направлених на формування цілісної системи управління податковими ризиками в діяльності ДПС України. З цією метою, основні висновки та пропозиції, які потребують першочергового практичного впровадження, полягають у такому:

- 1) розробленні та затвердженні стратегії розвитку системи управління податковими ризиками, яка б визначала цілі, завдання та шляхи їхнього досягнення. У процесі

реалізації стратегії управління ризиками доцільно забезпечити інституційні та організаційні засади виявлення, аналізу та оцінювання податкових ризиків, у т. ч. щодо розширення повноважень контролюючих органів в отриманні інформації від третіх осіб, яка може використовуватися для контролю за повнотою дотримання платниками податків податкового законодавства;

- 2) оновленні концепції управління податковими ризиками в органах податкової служби, що має враховувати стратегію розвитку та парадигму нової моделі системи управління ризиками, зміни в організаційній структурі ДПС тощо;
- 3) організації багатовекторної роботи з податковими ризиками. Передбачені механізми виявлення, аналізу та оцінювання ризиків недотримання платниками податкових норм за основними напрямками діяльності для всіх рівнів (стратегічний, тактичний, оперативний), а також на основних стадіях адміністрування податків;
- 4) більш чіткій сегментації платників податків, формуванні податкової історії платника податків, конкретизації податкових ризиків у розрізі платників податків за рахунок збору та обробки інформації щодо діяльності платників податків, у т. ч. галузевої та регіональної специфіки;
- 5) запровадженні реєстрів ризиків, пов'язаних із недотриманням платниками податків податкових норм та інституційних ризиків, що охоплює процедури оновлення реєстрів, профілі податкових ризиків, які передбачають опис ризику, особливості його прояву, інформаційні джерела, переліки індикаторів та алгоритмів для їхнього виявлення та мінімізації;
- 6) розвитку IT-інфраструктури, формуванні потужностей для передавання, зберігання та обробки інформації в більших обсягах, ніж це потрібно податковій службі на сьогодні. Розбудова вітчизняної системи управління податковими ризиками повинна враховувати сучасні тенденції до використання цифрових технологій та обробки великих масивів інформації, пошуку релевантної інформації про платників податків в Інтернеті та обробки великих даних з метою виявлення «неочевидних» зв'язків. Також потрібно накопичувати порівнювану інформацію, яка може бути оброблена автоматично. У зв'язку з цим необхідно передбачити правові заходи та інструменти, а також забезпечити технічні засоби для її реалізації. Це дасть змогу розширити базу та точність ідентифікації ризиків;
- 7) удосконаленні нормативно-правового поля з метою розвитку системи управління податковими ризиками, імплементації стандартів для роботи з податковими ризиками та кращого світового досвіду, напрацюванні дієвих механізмів зміни норм чинного законодавства, які призводять до зловживань з боку платників податків або унеможливають ефективну протидію податковим ризикам;
- 8) створенні автоматизованої інформаційно-аналітичної платформи з метою здійснення доперевірочного аналізу та виявлення податкових ризиків для усіх видів перевірок (планових і позапланових). Інформаційно-аналітична платформа дасть змогу визначати та обґрунтовувати доцільність проведення позапланових перевірок (наприклад, у випадку ліквідації платника податків, відшкодуванням ПДВ тощо);
- 9) моніторингу та аудиті ефективності управління податковими ризиками з метою її підвищення. Створення сприятливих умов та передбачення процедур для формування структурними підрозділами ДПС ініціатив з покращання роботи з податковими ризиками;
- 10) сприянні дотриманню вимог податкового законодавства платниками податків за рахунок підвищення рівня сервісного обслуговування, інформаційної підтримки, електронних сервісів, застосування дистанційних форм контролю та обмеження фінансової відповідальності за несуттєві та ненавмисні правопорушення.

Література

1. *Compliance risk management : managing and improving tax compliance*. Centre for tax policy and administration. Organization for economic cooperation and development. URL: <https://www.oecd.org/tax/administration/33818656.pdf> (access date: 10.04.2019).

2. *Compliance risk management guide for tax administrations*. Fiscals risk management platform group. 110 p. URL: https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/resources/documents/common/publications/info_docs/taxation/risk_managt_guide_en.pdf (access date: 10.04.2019).
3. *Розвиток постмитного аудиту в Україні* : монографія / За заг. ред. С. С. Брехова. Київ : Алерта, 2018. С. 125–126.
4. *Звіт про результати діагностичної оцінки системи податкового адміністрування ДФС з використанням інструменту TADAT*. Performance Assessment Report. Травень 2018. 75 с. URL: http://sfs.gov.ua/data/material/000/259/339853/Ukraine_PAR_Ukr_TADADT_Checked_2018.pdf (дата звернення: 16.04.2019).
5. *Формування підходу до ідентифікації, аналізу та оцінки ризиків недотримання платниками податків податкових норм у діяльності ДФС* : Аналітична записка УДФСУ. Ірпінь. 2019. С. 42–47.
6. *Деякі питання реалізації концептуальних напрямів реформування системи органів, що реалізують державну податкову та митну політику* : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 542-р від 05.07.2019 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR190542.html (дата звернення: 19.04.2019).
7. *Проект практического пособия по TADAT*. Ноябрь 2015. 232 с. URL: http://www.tadat.org/files/IMF_TADAT-FieldGuide_RU.pdf (дата обращения: 25.04.2019).
8. *Концепція організації діяльності ДФС з управління ризиками у податковій сфері* : Наказ ДФС України № 433 від 03.07.2018 р. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk/download/page/2410> (дата звернення: 29.04.2019).

References

1. *Compliance risk management: managing and improving tax compliance*. Centre for tax policy and administration. Organization for economic co-operation and development, available at: <https://www.oecd.org/tax/administration/33818656.pdf>.
2. *Compliance risk management guide for tax administrations*. Fiscals risk management platform group. 110 p. URL: https://ec.europa.eu/taxation_customs/sites/taxation/files/resources/documents/common/publications/info_docs/taxation/risk_managt_guide_en.pdf.
3. *The post-clearance audit development in Ukraine: monograph* (2018). Ed. by S. S. Brekhov [Rozvytok postmytnoho audytu v Ukraini: monohrafiia; za red. S. S. Brekhova], Alerta, Kyiv, s. 125–126 [in Ukrainian]
4. *Report about the diagnostic evaluation results of the SFS tax administration system with TADAT tool using* (2018) [Zvit pro rezultaty diahnostychnoi otsinky systemy podatkovoho administruvannya DFS z vykorystanniam instrumentu TADAT], Performance Assessment Report, 75 p., available at: http://sfs.gov.ua/data/material/000/259/339853/Ukraine_PAR_Ukr_TADADT_Checked_2018.pdf [in Ukrainian]
5. *Approach forming to identification, analysis and assessment the risks of non-compliance by taxpayers' with tax standards in the SFS activity: UDFSU Analytical Note* (2019) [Formuvannia pidkhodu do identyfikatsii, analizu ta otsinky ryzykiv nedotrymannia platnykamy podatkovykh norm u diialnosti DFS: Analitychna zapyska UDFSU], Irpin, s. 42–47 [in Ukrainian]
6. *Some issues of implementation of conceptual directions for the state authority system reforming, which implementing the state tax and customs policy*: Law of Ukraine, No. 542-p, 05.07.2019 [Deiaki pytannia realizatsii kontseptualnykh napriamiv reformuvannya systemy orhaniv, shcho realizuiut derzhavnu podatkovu ta mytnu polityku: Rozporiadzhennia KMU, No. 542-p, 05.07.2019], available at: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR190542.html [in Ukrainian]
7. *The draft practical guide for TADAT* (2015) [Proekt prakticheskogo posobiya po TADAT], available at: http://www.tadat.org/files/IMF_TADAT-FieldGuide_RU.pdf [in Russian]
8. *SFS activity organization concept about risk management in the tax sphere*: Law of Ukraine, No. 433, 03.07.2018 [Kontseptsiia orhanizatsii diialnosti DFS z upravlinnia ryzykamy u podatkovii sferi: Nakaz DFS Ukrainy, No. 433, 03.07.2018], available at: <https://www.mof.gov.ua/uk/download/page/2410> [in Ukrainian]

Юлія Ігорівна КЛЮС

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку та оподаткування,
Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, Україна,
e-mail: docentklus@gmail.com, ORCID ID: <https://orsid.org/0000-0002-1841-2578>

Анжеліка Валеріївна ІЖБОЛДІНА

аспірантка кафедри обліку та оподаткування, Східноукраїнський національний
університет ім. В. Даля, Україна, e-mail: izhboldinaanzhelika1992@gmail.com,
ORCID ID: <https://orsid.org/0000-0003-3580-2305>

**ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ВНУТРІШНЬОГО
КОНТРОЛЮ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ**

Клюс, Ю. І., Іжболдіна, А. В. Теоретичне обґрунтування організації внутрішнього контролю суб'єктів господарювання. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 118–128.

Анотація. У статті систематизовано та надано визначення поняття «внутрішній контроль» (потужний механізм заходів або підходів, направлених на ефективність розробок та втілення управлінських рішень на підприємстві з метою всебічного та неупередженого контролю на певному рівні для забезпечення одержання (збільшення) доходів або поліпшення (стабілізації) фінансового стану підприємства). Узагальнено основні елементи діючої системи внутрішнього контролю (внутрішнє середовище, суб'єкти та об'єкти системи внутрішнього контролю, засоби внутрішнього контролю, функції внутрішнього контролю) та виділено такий окремий елемент як «зовнішнє середовище». Визначено низку факторів, що мають вплив на внутрішній контроль великих, середніх та малих підприємств (склад організаційної структури, обсяги діяльності, відношення керівництва підприємства до внутрішнього контролю, матеріальне положення підприємства). Систематизовано основні функції внутрішнього контролю (інформаційна, діагностична, комунікаційна, функція оцінки) та запропонована така комбінована функція внутрішнього контролю, як координаційно-коригувальна, яка дозволить здійснювати своєчасний та результативний контроль управління підприємством. Визначено ключові завдання (забезпечення законності та достовірності відображення інформації в обліку, виявлення та встановлення причин відхилень у процесі господарської діяльності, контроль за дотриманням встановленого регламентного забезпечення структурних підрозділів, проведення оцінки кінцевих результатів всього колективу, прийняття управлінських рішень щодо ефективної роботи організації), які мають вплив на ефективність управління діяльністю підприємства.

Ключові слова: система; функція; ефективність управління; механізм управління; внутрішнє середовище; підприємство; контроль; інструмент; зв'язок; стан; діяльність.

Юлия Игоревна КЛЮС

доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой учета и налогообложения,
Восточноукраинский национальный университет им. В. Даля, Украина,
e-mail: docentklus@gmail.com, ORCID ID: <https://orsid.org/0000-0002-1841-2578>

Анжелика Валерьевна ИЖБОЛДИНА

аспирантка кафедры учета и налогообложения, Восточноукраинский национальный
университет им. В. Даля, Украина, e-mail: izhboldinaanzhelika1992@gmail.com,
ORCID ID: <https://orsid.org/0000-0003-3580-2305>

**ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ОРГАНИЗАЦИИ ВНУТРЕННЕГО
КОНТРОЛЯ СУБЪЕКТОВ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ**

Клюс, Ю. И., Ижболдина, А. В. Теоретическое обоснование организации внутреннего контроля субъектов хозяйствования. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверькова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 118–128.

Аннотация. В статье систематизировано и дано определение понятия «внутренний контроль» (мощный механизм мер или подходов, направленных на эффективность разработок и внедрения управленческих решений на предприятии с целью всестороннего и беспристрастного контроля на определенном уровне для обеспечения

получения (увеличение) доходов или улучшение (стабилизацию) финансового состояния предприятия). Обобщены основные элементы действующей системы внутреннего контроля (внутренняя среда, субъекты и объекты системы внутреннего контроля, средства внутреннего контроля, функции внутреннего контроля) и выделен такой отдельный элемент как «внешняя среда». Определен ряд факторов, которые оказывают влияние на внутренний контроль крупных, средних и малых предприятий (состав организационной структуры, объем деятельности, отношение руководства предприятия к внутреннему контролю, материальное положение предприятия). Систематизированы основные функции внутреннего контроля (информационная, диагностическая, коммуникационная, функция оценки) и предложена такая комбинированная функция внутреннего контроля, как координационно-корректирующая, которая позволит осуществлять своевременный и результативный контроль управления на предприятиях. Определены ключевые задачи (обеспечение законности и достоверности отражения информации в учете, выявление и установление причин отклонений в процессе хозяйственной деятельности, контроля над соблюдением установленного регламентного обеспечения структурных подразделений, проведение оценки конечных результатов всего коллектива, принятие управленческих решений для эффективной работы организации), которые оказывают влияние на эффективность управления деятельностью предприятия.

Ключевые слова: система; функция; эффективность управления; механизм управления; внутренняя среда; предприятие; контроль; инструмент; связь; состояние; деятельность.

Yulia KLIUS

Doctor of Economics, Professor, Head of Accounting and Taxation Department,
Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Ukraine, e-mail: docentklus@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1841-2578>

Anzhelika IZHBOLDINA

Postgraduate Student of Accounting and Taxation Department, Volodymyr Dahl
East Ukrainian National University, Ukraine, e-mail: izhboldinaanzhelika1992@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3580-2305>

THEORETICAL SUBSTANTIATION OF A BUSINESS ENTITY INTERNAL CONTROL ORGANIZATION

Klius, Yu., Izhboldina, A. (2019). *Theoretical substantiation of a business entity internal control organization*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Teoretychne obhruntuvannia orhanizatsii vnutrishnoho kontroliu subiektiv hospodariuvannia; za red. M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 118–128.

Abstract. The article systematizes and provides of «internal control» concept definition (a powerful mechanism of measures or approaches aimed at the of development and implementation effectiveness of management decisions at the enterprise with the purpose of comprehensive and impartial control at a certain level to ensure receipt (increase) of income or improvement (stabilization) of enterprise's financial condition). The main elements of the current system of internal control (the internal environment, subjects and objects of internal control system, means of internal control, internal control functions) are generalized and such a separate element as an «external environment» is highlighted. A number of factors that influence on internal control of large, medium and small enterprises (the composition of organizational structure, the volume of activity, the attitude of the company's management to internal control, financial position of the enterprise) are determined. The main functions of internal control (information, diagnostic, communication, evaluation function) are systematized and a combined function of internal control, such as coordination and corrective, is proposed, which will allow for timely and efficient management control at the enterprises. Key tasks (ensuring the legality and reliability of information reflection in accounting, the reasons for deviations identifying and establishing in the process of economic activity, monitoring compliance with the established regulatory support of structural units, assessing the final results of the whole team, making managerial decisions for organization effective work) are defined, which influence at the enterprise management efficiency.

Keywords: system; function; management efficiency; management mechanism; internal environment; enterprise; control; tool; communication; state; activity.

JEL classification: M420

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.118-128](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.118-128)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Ефективна функціонуюча система внутрішнього контролю є суттєвим інструментом розвитку будь-якого підприємства

України, незалежно від форми власності. Проте на теперішній час існує багато питань та проблем, які пов'язані не тільки з відсутністю достатнього практичного досвіду, але й теоретичних і законодавчих розробок та рекомендацій щодо їх вирішення.

Як відомо, внутрішній контроль існує на кожному підприємстві чи в організації, але його ефективність не завжди відповідає необхідним вимогам. Наприклад, велике динамічно розвинене підприємство у системі свого управління визначило недостатньо ефективний інструмент управління, такий як внутрішній контроль. У свою чергу, це призводить до нестабільного функціонування підприємства, зниження рівня рентабельності та втрати його активів. Водночас невеликі підприємства, у яких відсутні глобальні обсяги матеріального забезпечення та матеріальних ресурсів, мають налагоджену систему управління, достатньо стабільно та успішно функціонують на ринку.

У зв'язку з цим постає питання: як сформувати систему ефективного, економічного, результативного та прозорого управління ресурсами та активами підприємства, керуючись теоретичними основами визначення «внутрішній контроль»?

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Відповідно до проведеної роботи з науковими джерелами визначено, що велику роль відведено вивченню системи внутрішнього контролю, його принципам та питанням ефективного функціонування. Проблема організації внутрішнього контролю приділили увагу такі науковці, як С. В. Бардаш [1], Л. В. Чижевська [2], М. Г. Білуха [3], В. Д. Понікаров [4], Н. В. Синюгіна [5], Ф. Ф. Бутинець [6], Т. В. Микитенко [7], В. А. Лушкін [8]. Одні вчені розглядали внутрішній контроль як систему спостереження і перевірки відповідності процесу функціонування об'єкта [1; 2; 3; 6; 7], інші як невід'ємну частину системи регулювання, метою якої є виявлення відхилень від прийнятих стандартів і порушень принципів законності, ефективності та економії витрачання матеріальних ресурсів на найбільш ранній стадії [4; 5; 8], проте деякі питання зазначеної теми залишаються недостатньо розробленими та потребують подальших досліджень.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У сучасному світі бізнес визначається як головний драйвер розвитку єдиного інформаційного й економічного простору та інноваційних комп'ютерних технологій. Одними з ключових показників розвиненої країни є економічна стабільність й фінансова незалежність. Відсутність теоретичного осмислення й поняття організації та ведення внутрішнього контролю обумовлює наявність низки факторів, які здійснюють вплив на адекватність та ефективність управління в цілому. Класичне управління ресурсами, кадрами, виробництвом, фінансами, інвестиціями забезпечується наявністю базових знань з теоретичних основ формування системи внутрішнього контролю. У цьому контексті актуальним залишається систематизування та формування основних теоретичних пізнань з організації системи внутрішнього контролю. Як показує дослідження праць вітчизняних науковців, наявність у організації ефективної служби внутрішнього контролю дозволяє власнику відстежувати рух активів й оперативно координувати всі етапи здійснення своєї діяльності, а також отримувати максимальний економічний ефект від діяльності при найменших проявах ризику невдач та банкрутства.

Постановка завдання. Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні сутності внутрішнього контролю на підприємстві, аналізі взаємозв'язку його складових елементів, виділенні факторів, що мають суттєвий вплив на стан внутрішнього контролю на підприємстві, систематизації основних функцій внутрішнього контролю та визначенні ключових функцій, які впливають на ефективність управління діяльністю підприємства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз існуючої економічної літератури за даною проблематикою засвідчує, що існує великий спектр різноманітних визначень поняття «внутрішній контроль». Найбільш поширеними із них є такі: внутрішній контроль як функція управління є засобом зворотного зв'язку між об'єктом управління й органом управління, який інформує про дійсний стан об'єкта і фактичне виконання управлінських рішень. Внутрішній контроль – це процес, який забезпечує відповідність функціонування

конкретного об'єкта прийнятим управлінським рішенням і спрямований на успішне досягнення поставленої мети. Внутрішній контроль за діяльністю цехів, бригад, ділянок та інших внутрішньогосподарських формувань проводиться у суб'єктах господарювання їх керівниками і спеціалістами при використанні ними своїх функціональних обов'язків, а також штатними контролерами, ревізорами та аудиторами [9].

За визначенням М. Т. Білухи, внутрішній контроль – це є система спостереження і перевірки відповідності процесу функціонування об'єкту управління прийнятим управлінським рішенням, встановлення результатів управлінського впливу на керований об'єкт виявленням відхилень, допущених у процесі виконання цих рішень [3, с.35].

Існує також таке визначення внутрішнього контролю, яке надає Л. В. Нападовська, – це процес, який забезпечує якісну розробку та ефективне досягнення цілей, накреслених організацією, шляхом організації прийнятих управлінських рішень [10, с.18].

Із вищевикладеного вбачається, що більшість авторів визначають внутрішній контроль як систему, процес, або функцію. Тобто можна дійти висновку, що відсутній єдиний погляд на визначення поняття внутрішнього контролю.

Внутрішній контроль потрібно розглядати як потужний механізм заходів або підходів направлених на ефективність розробок та втілення управлінських рішень на підприємстві з метою всебічного та неупередженого контролю на певному рівні для забезпечення одержання (збільшення) доходів або поліпшення (стабілізацію) фінансового стану підприємства.

Внутрішній контроль визначає закономірність господарських операцій та їх економічну ефективність для підприємства. Сукупність налагоджених елементів внутрішнього контролю створює передумови виникнення цілісного механізму управління або системи внутрішнього контролю.

Система внутрішнього контролю – це внутрішні правила та процедури контролю, які запроваджені для забезпечення ефективного функціонування підприємства, дотримання внутрішньої політики, збереження і раціонального використання активів, запобігання помилок та зловживань. «Система внутрішнього контролю» відповідно до МСА 315 «Розуміння суб'єкту господарювання та його середовища, та оцінка ризиків суттєвих викривлень» – це процес, який визначається і на який впливають особи, наділені повноваженнями управління з метою ефективної діяльності та дотримання законодавчих актів. Тобто це процедури (заходи внутрішнього контролю), прийняті управлінським персоналом суб'єкта господарювання для сприяння досягнення цілей управлінського персоналу щодо забезпечення правильного й ефективного ведення господарської діяльності, у тому числі дотримання політики управлінського персоналу, а також забезпечення збереження активів, запобігання шахрайству та помилкам і виявлення їх, точності й повноти облікових записів, своєчасної підготовки достовірної фінансової інформації [11].

Елементи, які створюють систему внутрішнього контролю, повинні знаходитися у тісному взаємозв'язку між собою. Проте не варто забувати, що кожен елемент системи повинен мати специфічну особливість, що сукупно дає взаємопов'язаний та взаємодіючий ефект.

Елементи системи внутрішнього контролю описані багатьма авторами. У роботах [12; 13; 14] авторами відокремлено наступні:

- система бухгалтерського обліку – визначає послідовність і зміст записів суб'єкта господарювання, за допомогою яких відображаються господарські операції. Система бухгалтерського обліку має за мету забезпечення визначення, збору, аналізу, обчислення, класифікації та систематизації інформації у первинних документах, облікових реєстрах та у фінансовій звітності суб'єктів господарювання;
- середовище контролю – визначається загальним ставленням, обізнаністю і діями управлінського персоналу щодо системи внутрішнього контролю та її важливості для вирішення завдань суб'єкта господарювання. До чинників, що визначають середовище контролю, можуть бути віднесені філософія й стиль роботи управлінського персоналу,

організаційна структура суб'єкта господарювання, розподіл повноважень і відповідальності працівників, кадрова політика тощо;

- процедури контролю – розроблені управлінським персоналом для досягнення конкретних цілей суб'єкта господарювання. До процедур контролю належать: перевірка арифметичної точності записів, перевірка і підтвердження результатів звірок, ведення і перевірка контрольних рахунків і пробних балансів, візування документів та їх контроль (дотримання графіку документообігу), порівняння внутрішніх даних із зовнішніми джерелами інформації, порівняння результатів інвентаризації з обліковими записами, обмеження прямого фізичного доступу до активів та записів, порівняння та аналіз фінансових результатів із сумами, визначеними прогнозами, контроль за прикладними програмами та середовищем комп'ютерних інформаційних систем.

Ці звичайні елементи дуже часто застосовуються для вирішення питання ефективності впровадження системи управління.

Проте, якщо зіставити вищезгадані елементи, то можна виявити відсутність такого критерію, як специфічність визначення кожного елементу.

Наприклад, середовище контролю є головним елементом системи, який визначає загальну характеристику підприємства його організаційну структуру, встановлює його цілі та політичну направленість. Водночас до організаційної структури підприємства належать працівники, які відповідають за забезпечення визначення, збору, аналізу, обчислення, класифікацію та систематизацію інформації у первинних документах, облікових реєстрах та у фінансовій звітності суб'єктів господарювання.

Тобто систему бухгалтерського обліку доцільно визначити як піделемент середовища контролю, а не виділяти окремо. Процедура контролю, у свою чергу, також дублює деякі функції інших визначених елементів.

Основними із них є: перевірка арифметичної точності записів, перевірка і підтвердження результатів звірок, ведення і перевірка контрольних рахунків та пробних балансів, порівняння результатів інвентаризації з обліковими записами, порівняння та аналіз фінансових результатів із сумами, визначеними прогнозами (функції системи бухгалтерського обліку).

Зважаючи на те, що система внутрішнього контролю це попри все, діючий механізм або «пристрій», «прилад», «конструкція», то виникає питання хто повинен керувати цим механізмом? Яка основна мета її функціонування? Які потрібні передумови та який буде процес створення? Як зробити так щоб новостворена система працювала і здійснювала визначені задачі?

Система внутрішнього контролю повинна бути представлена наступними елементами:

- внутрішнє середовище (взаємозв'язок організаційної, матеріальної, кадрової систем та інформаційно-документальної системи на підприємстві);
- суб'єкти системи внутрішнього контролю (керівництво підприємств та його структурних підрозділів, відділ бухгалтерського та фінансового забезпечення, технічні служби, або окремо існуючий відділ внутрішнього аудиту або ревізійний відділ);
- об'єкти системи внутрішнього контролю (фінансова-господарська діяльність підприємства, бухгалтерська, аналітична, податкова та інша звітність);
- засоби внутрішнього контролю (сукупність прийомів універсального (документального та фактичного) і специфічного контролю);
- визначенні функції внутрішнього контролю (визначаються керівництвом або власником підприємства залежно від змісту і специфіки його діяльності, обсягів, показників, системи керівництва).

Вважаємо за доцільне виділити такий окремий елемент як «зовнішнє середовище», який відіграє значну роль та здійснює вплив на діючу систему внутрішнього контролю на підприємстві (нестабільна економічна чи політична ситуація в країні, загальний стан економіки).

Також не варто забувати, що формування та функціонування системи внутрішнього контролю залежить від багатьох факторів.

Фактори впливу на систему контролю – це рушійні сили, які впливають на формування та функціонування системи контролю і забезпечують досягнення певного рівня ефективності цієї системи. В основу визначення класифікації факторів покладено дві ознаки [15, с.31–32]: рівень впливу (мікроекономічні фактори; макроекономічні фактори) та середовище впливу (фактори внутрішнього середовища; фактори зовнішнього середовища). Однак, у сучасній літературі недостатньо досліджено сутність та вплив певних факторів на систему контролю.

Проблема визначення факторів впливу на систему контролю знаходить певне відображення у праці Т. О. Каменської [16]. Зокрема, автором розглядаються такі фактори впливу на організацію системи внутрішнього контролю [16, с.383]:

- відношення керівництва до внутрішнього контролю;
- зовнішні умови функціонування підприємства, його розміри, оргструктура, масштаби та види діяльності;
- кількість і регіональна неоднорідність розташування відособлених підрозділів або дочірніх підприємств;
- стратегічні установки, мета та завдання;
- ступінь механізації та комп'ютерної забезпеченості діяльності;
- ресурсне забезпечення, рівень компетентності кадрів.

У зарубіжній літературі фактори впливу на систему контролю частково висвітлені у праці Р. Ентоні та В. Говіндараяна [17]. Ці науковці визначають фактори у контексті їх здатності впливати на свідомість працівників та відповідність їх цілей цілям організації. Р. Ентоні та В. Говіндараян виділяють неформальні та формальні фактори впливу на систему контролю. При цьому, значний акцент робиться саме на неформальних факторах впливу – зовнішніх та внутрішніх, які на думку вказаних науковців, відіграють дуже важливу роль.

Зокрема, виділено такі неформальні фактори [17]:

- норми бажаної поведінки, що існують у суспільстві («етика роботи»);
- організаційна культура;
- стилі управління (стилі керівництва);
- неформальні організаційні структури;
- сприйняття інформації, комунікації.

Система контролю тісно пов'язана з системою управління. Саме тому, як керівництво підприємства, незалежно від форми власності чи обсягу виготовленої продукції, грамотно та правильно сформує цю систему, так ефективно буде здійснювати свої функції система внутрішнього контролю.

Основні фактори, що мають вплив на внутрішній контроль підприємства знаходяться всередині самого підприємства. Зважаючи на різні особливості ведення фінансово-господарської діяльності, були відокремлені фактори впливу на великі, середні та малі підприємства, які представлені в табл. 1:

Таблиця 1

Фактори, що мають вплив на внутрішній контроль підприємства (розроблено авторами)

Фактори	Великі або середні підприємства	Малі підприємства
Вид та цілі діяльності	різноманітні види діяльності; у цілому кінцевий результат контролю на підприємстві встановлюється на довгостроковий або середньостроковий період	загалом орієнтованість на один вид діяльності; в цілому кінцевий результат контролю на підприємстві встановлюється на короткостроковий період

Продовження табл. 1

Склад організаційної структури	функціональна, лінійно-функціональна	лінійна
Обсяги діяльності	крупні або середні	незначні
Відношення керівництва підприємства до внутрішнього контролю	взаємозв'язок зі спеціально-створеним відділом внутрішнього аудиту або внутрішнього контролю	безпосереднє відношення на систему контролю

На сучасному етапі розвитку економіки в Україні необхідність вдосконалення функцій управління зростає. Контроль не тільки дає інформацію для аналізу ступеня досягнення цілей, але й виступає обов'язковою умовою виникнення нового циклу управління. Маючи тісний взаємозв'язок з іншими функціями управління, контроль є основним джерелом інформації для розробки й прийняття оптимальних управлінських рішень, і, як наслідок, посідає головне місце в системі управління діяльністю підприємства. Також контроль є засобом організації зворотних зв'язків. Завдяки йому суб'єкт управління отримує інформацію щодо стану керованого об'єкта та перебігу виконання ухвалених рішень. Усе це дає змогу швидко зреагувати на відхилення, що відбулися, та провести відповідні коректуючі заходи.

Дослідження функцій внутрішнього контролю проводилося багатьма вченими. Традиційно фахівці відокремлюють такі функції контролю: оперативна, захисна, регулятивна, превентивна. Науковець В. Бурцев до перерахованих функцій додає ще комунікаційну та інформаційну [18, с.17]. Схожої думки дотримується вчений І. Стефанік, який серед функцій контролю називає: інформаційну, профілактичну, мобілізуючу [19, с.135]. В. Ф. Максимова серед функцій внутрішнього контролю визначає: перевірочну, інформаційну, комунікаційну, діагностичну, орієнтуючу та захисну [20, с.73]. М. В. Борисенко вважає, що функції внутрішнього контролю забезпечують його реалізацію у практичній діяльності підприємств та виокремлює захисну, інформаційну, проникаючу, превентивну, оціночну, коригувальну функції [21]. О. Б. Акентьєва наголошує на тому, що основним елементом при визначенні функцій внутрішнього контролю є мета системи. Функції внутрішнього контролю повинні формуватися залежно від специфіки підприємства, серед основних функцій внутрішнього контролю можна відокремити інформаційну, коригувальну, діагностичну, комунікаційну, координаційну та функцію оцінки, вони представлені на рис. 1.

Підсумовуючи вищесказане, можна зазначити, що для ефективності використання ресурсів організації з точки зору досягнення її кінцевої мети, функції внутрішнього контролю між собою мають бути у тісному взаємодоповнюючому, як у прямому так і зворотному зв'язку. Необхідність у координації, що існує завжди, стає нагальною потребою, коли робота чітко ділиться і по горизонталі, і по вертикалі, як це має місце у великих сучасних організаціях. І чим вище ступінь поділу праці та тісніше взаємозалежність підрозділів, тим більше необхідність у координації контролю. Координаційно-коригувальна функція дозволить здійснювати своєчасний та результативний контроль на кожному етапі, починаючи від отримання інформації щодо процесів, які відбуваються у суб'єкта господарювання до надання оцінки щодо реального стану справ у організації. Водночас діагностична функція контролю коригує діяльність суб'єкта господарювання або окремих його підрозділів з метою уникнення факторів, які мають негативний вплив на діяльність підприємства в цілому. Потрібно відмітити, що функція оцінки дає можливість установити, які саме служби і підрозділи підприємства, а також напрями його діяльності сприяють досягненню поставленої мети і підвищенню результативності діяльності підприємства.

Функції внутрішньогосподарського контролю полягають у сприянні діяльності підприємств різних форм власності за допомогою економічних важелів і стимулів. Таким

чином, внутрішній контроль надає практичні рекомендації щодо ефективного досягнення цілей підприємства шляхом реалізації управлінських рішень.

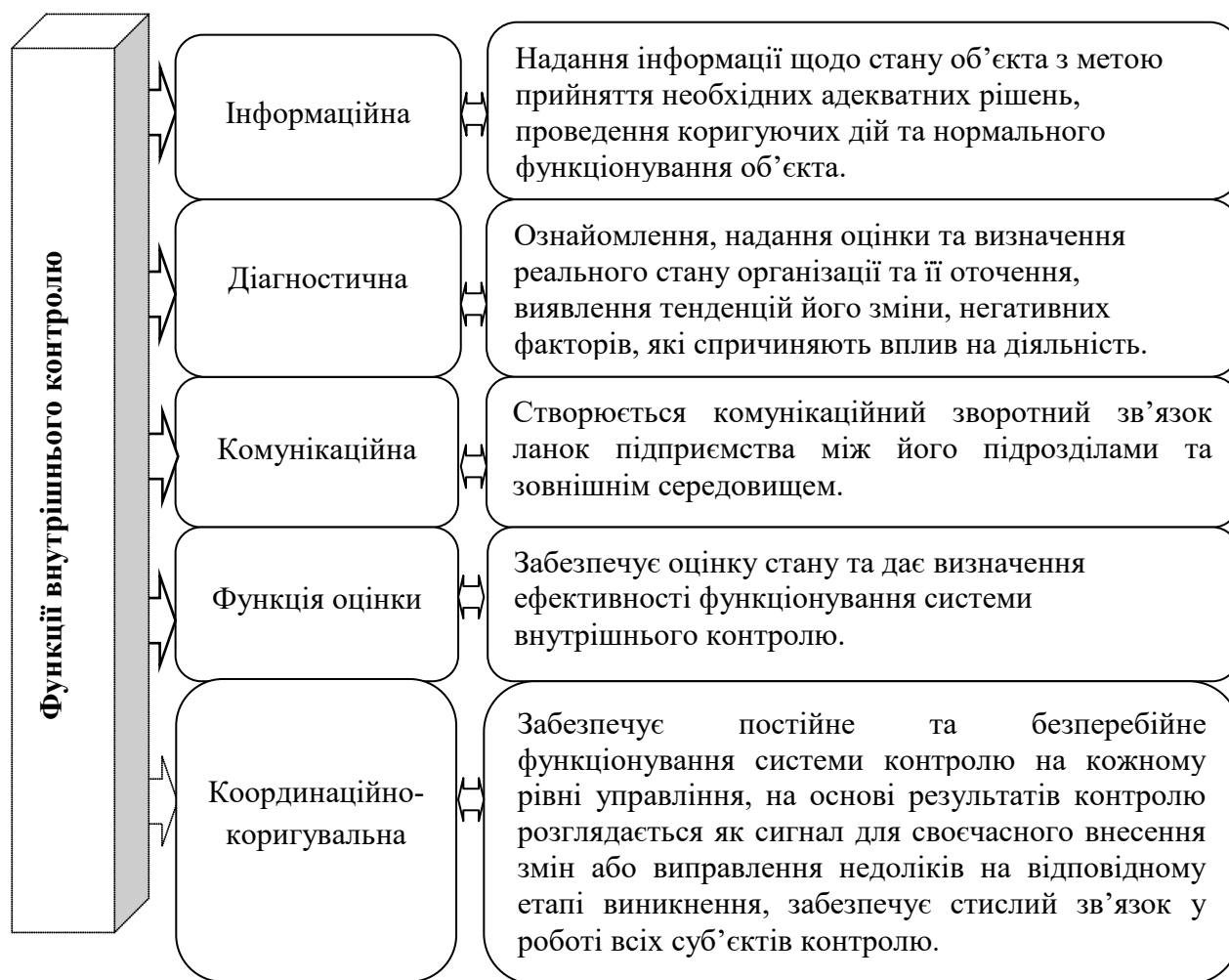

Рис. 1. Основні функції внутрішнього контролю
(розроблено авторами на основі [22; 23])

Функції внутрішнього контролю визначають ефективність управління діяльністю підприємства та дають змогу реалізовувати наступні завдання:

- забезпечення законності, доцільності здійснення господарських операцій, виконання управлінських рішень та послідовності виконання прийнятої стратегії підприємства;
- дослідження достовірності, повноти та своєчасності відображення інформації в обліку та правильності в оформленні первинних документів;
- виявлення відхилень у процесі господарської діяльності від передбачених норм, нормативів, стандартів, правил, планів, договірних зобов'язань, як наслідок мінімізуються фінансові та комерційні ризики в управлінні діяльністю підприємства та зберігаються й раціонально використовуються ресурси підприємства;
- встановлення причин відхилень, що виникли, та доведення відповідальності причетних осіб за їх наслідки;
- упередження зривів, простоїв у роботі структурних підрозділів, дотримання встановленого регламентного забезпечення (посадових інструкцій, планів документообігів, наказу про облікову політику тощо);
- персоніфікована оцінка кінцевих результатів працівника, трудового колективу, оцінка дисципліни праці, ступеня дотримання всіх вимог, що ставляться працівнику (колективу) у процесі господарської діяльності, оцінка їх ініціативності та повноти виконання;

– вживання коригуючих заходів і встановлення результатів управлінських впливів на діяльність підприємства.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, у статті систематизовано та надано визначення поняттю «внутрішній контроль», який впливає на економічну ефективність підприємства. Сукупність елементів діючої системи управління призводить до виникнення цілісного механізму управління, що узагальнено у статті. Виділено такий окремий елемент системи внутрішнього контролю, як «зовнішнє середовище».

Визначено низку факторів, що мають вплив на внутрішній контроль великих, середніх та малих підприємств. Систематизовані та чітко визначені функції контролю сприяють ефективній діяльності підприємства та дозволяють надати практичні рекомендації щодо ефективного досягнення поставлених цілей. Запропонована комбінована функція внутрішнього контролю для різних форм власності – координаційно-коригувальна, дозволяє здійснювати своєчасний та результативний контроль управління підприємством. Визначено ключові завдання, які мають вплив на ефективність управління діяльністю підприємства на кожному етапі. Водночас функції внутрішнього контролю сприяють реалізації ключових завдань, які були визначені у статті.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що підвищення рівня функціонування внутрішнього контролю безпосередньо залежить від ефективної системи управління на підприємстві. Сформована система контролю в даний час, у зв'язку з розширенням завдань управління, виявляється недостатньою, а тому важливим завданням менеджменту є поєднання складових елементів внутрішнього контролю та комплексного аналізу поточної господарської діяльності. Для підвищення оперативності контролю на підприємствах важливе значення мають правильна організація обліку цінностей, раціональне здійснення операцій під час надходження і реалізації продукції, ефективне та цільове використання коштів. Для підвищення ефективності контролю необхідно не тільки забезпечувати його своєчасність, але й повноту всіх операцій і процесів, а також розробити індивідуальні внутрішні стандарти контролю, що можна визначити у якості перспектив для подальших досліджень.

Література

1. Бардаш С. В. *Предмет і об'єкт контролю як галузі наукових знань і практичної діяльності*. Бухгалтерський облік і аудит. 2008. № 6. С. 55–62.
2. Чижевська Л. В. Лозинський Д. Л. *Словник економічних термінів : економічна теорія, бухгалтерський облік*. Житомир : ЖДТУ, 2011. 132 с.
3. Білуха М. Т. *Теорія фінансово-господарського контролю і аудиту* : навч. посіб. Київ : ПП «Влад і Влада», 1996. 320 с.
4. Понікаров В. Д. *Облік, аналіз і аудит* : навч. посіб. Харків : Інжек, 2003. 380 с.
5. Синюгіна Н. В. *Теоретичні узагальнення змісту принципів державного фінансового контролю в Україні*. Економіка : реалії часу. 2013. № 3 (8). С. 106–111. URL: <https://economics.opu.ua/files/archive/2013/No3/106-111.pdf> (дата звернення: 26.03.2019).
6. Бутинець Ф. Ф. *Бухгалтерський фінансовий облік* : навч. посіб. Житомир : Рута, 2009. 912 с.
7. Микитенко Т. В., Білуха М. Т. *Фінансовий контроль : теорія, ревізія, аудит* : навч. посіб. Київ : Українська академія оригінальних ідей, 2006. 888 с.
8. Лушкін В. А. Ачкасов А. Є. *Контроль і ревізія підприємств* : навч. посіб. Житомир, 2000. 368 с.
9. Кулаковська Л. П., Піча Ю. В. *Організація і методика аудиту* : навч. посіб. Київ : Каравелла, 2014. 568 с.
10. Нападовська Л. В. *Внутрішньогосподарський контроль в ринковій економіці* : монографія. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2000. 224 с.
11. Пухальська Г. В., Пухальський В. В. *Аудит за міжнародними стандартами*. Хмельницький : ХНУ, 2007. 124 с.
12. Будицький О. В. *Облік і аудит*. Кам'янське : ДДТУ. 2016. 126 с.
13. Рядська В. В., Петраков Я. В. *Аудит* : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 416 с.

14. Бардина И. В. *Формирование системы внутреннего контроля хозяйствующих субъектов и ее контроль при аудите*. Научный вестник Государственного университета управления. 2013. № 14. С. 109–116.
15. Кузьмін О. Є. *Теоретичні та прикладні засади менеджменту* : навч. посіб. Львів : Інтеллект-Захід, 2003. 352 с.
16. Каменська Т. О. *Внутрішній аудит. Сучасний погляд* : монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. Агентство», 2010. 499 с.
17. Долішня Т. І., Делінкевич Х. Є. *Чинники впливу на систему внутрішнього контролю підприємств нафтогазової промисловості* : матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. «Теорія і практика стратегічного управління розвитком галузевих і регіональних суспільних систем» (м. Івано-Франківськ, 11–13 жовтня 2017 р.). Івано-Франківськ. 2017. С. 174–177.
18. Бурцев В. В. *Организация системы внутреннего контроля коммерческой организации* : науч. пособ. Москва : Экзамен, 2000. 320 с.
19. Стефаник І. Б. *Державний фінансовий контроль : ревізія та аудит* : навч. посіб. Київ : НВП «АВТ», 2004. 424 с.
20. Максимова В. Ф. *Внутрішній контроль економічної діяльності промислового підприємства – системний підхід до розвитку* : навч. посіб. Київ : Авріо. 2005. 264 с.
21. Борисенко М. В. *Організація і методика внутрішнього контролю на підприємствах* : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.09 «Бухгалтерський облік, аналіз та аудит». Київ : КНТЕУ, 2008. 21 с.
22. Гуцаленко Л. В., Коцупатрий М. М., Марчук У. О. *Внутрішньогосподарський контроль* : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 496 с.
23. Дорошенко Г. О. *Менеджмент* : навч. посіб. Харків : ВСВ-Принт, 2015. 300 с.

References

1. Bardash, S. V. (2008). *Subject and object of control as a field of scientific knowledge and practice*. Accounting and auditing [Predmet i ob'ekt kontroliu yak haluzi naukovykh znan i praktychnoi diialnosti], Bukhhalterskyi oblik i audyt, No. 6, s. 55–62 [In Ukrainian]
2. Chyzhevska, L. V., Lozynskyi, D. L. (2011). *Dictionary of economic terms: economic theory, accounting* [Slovnyk ekonomichnykh terminiv: ekonomichna teoriya, bukhalterskyi oblik], ZhDTU, Zhytomyr, 132 s. [in Ukrainian]
3. Bilukha, M. T. (1996). *Theory of financial and economic control and audit* [Teoriia finansovo-hospodarskoho kontroliu i audytu], PP «Vlad i Vlada», Kyiv, 320 s. [in Ukrainian]
4. Ponikarov, V. D. (2003). *Accounting, analysis and audit* [Oblik, analiz i audyt], Inzhnek, Kharkiv, 380 s. [in Ukrainian]
5. Syniuhina, N. V. (2013). *Theoretical generalizations of principles content of the state financial control in Ukraine* [Teoretychni uzahalnennia zmistu pryntsyviv derzhavnoho finansovoho kontroliu v Ukraini], Ekonomika: realii chasu, No. 3 (8), s. 106–111, available at: <https://economics.opu.ua/files/archive/2013/No3/106-111.pdf> [in Ukrainian]
6. Butynets, F. F. (2009). *Financial accounting* [Bukhhalterskyi finansovy oblik], Ruta, Zhytomyr, 912 s. [in Ukrainian]
7. Mykytenko, T. V., Bilukha, M. T. (2006). *Financial control: theory, revision, audit* [Finansovy kontrol: teoriia, reviziia, audyt], Ukrainska akademiia oryhinalnykh idei, Kyiv, 888 s. [in Ukrainian]
8. Lushkin, V. A., Achkasov, A. Ye. (2000). *Control and revision of enterprises* [Kontrol i reviziia pidpriemstv], Zhytomyr, 368 s. [in Ukrainian]
9. Kulakovska, L. P., Picha, Yu. V. (2014). *Organization and methodology of audit* [Orhanizatsiia i metodyka audytu], Karavella, Kyiv, 568 s. [in Ukrainian]
10. Napadovskaya, L. V. (2000). *Internal control in a market economy: monograph* [Vnutrishnoshpodarskyi control v rynkovii ekonomitsi: monohrafiia], Nauka i osvita, Dnipropetrovsk, 224 s. [in Ukrainian]
11. Pukhalska, H. V., Pukhalskyi, V. V. (2007). *Audit on international standards* [Audyт za mizhnarodnymy standartamy], KhNU, Khmelnytskyi, 124 s. [in Ukrainian]
12. Budko, O. V. (2016). *Accounting and auditing* [Oblik i audyt], DTTU, Kamianske, 126 s. [in Ukrainian]
13. Ryadska, V. V., Petrakov, Ya. V. (2008). *Audit* [Audyт], Tsentr uchbovoi literatury, Kyiv, 416 s. [in Ukrainian]
14. Bardina, I. V. (2013). *Formation of internal control system of economic entities and its control during an audit* [Formirovanie sistemy vnutrennego kontrolya nad khozyaystvuyushchimi subyektami i ee kontrol]

- pri provedenii audita], Nauchnyy vestnik Gosudarstvennogo universiteta upravleniya, No. 14, s. 109–116 [in Russian]
15. Kuzmin, O. Ye. (2003). *Theoretical and applied fundamentals of management* [Teoretychni ta prykladni zasady menedzhmentu], Intelkt-Zakhid, Lviv, 352 s. [in Ukrainian]
 16. Kamenska, T. O. (2010). *Internal audit. Contemporary view: monograph* [Vnutrishnii audyt. Suchasnyi pohliad: monohrafiia], DP Inform.-analit. ahentstvo, Kyiv, 499 s. [in Ukrainian]
 17. Dolishnia, T. I., Delinkevich, Kh. Ye. (2017). *Factors of influence on the internal control system of oil and gas industry enterprises: Proceedings of VI International Scientific and Practice Conf. «Theory and practice of strategic management development of sectoral and regional social systems»* [Chynnyky vplyvu na systemu vnutrishnoho kontroliu pidpriemstv naftohazovoi promyslovosti: materialy VI Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Teoriia i praktyka stratehichnoho upravlinnia rozvytkom haluzevykh i rehionalnykh suspilnykh system»], Ivano-Frankivsk, s. 174–177 [in Ukrainian]
 18. Burtsev, V. V. (2000). *Internal control system organization of a commercial firm* [Organizatsiya systemy vnutrennego kontrolya kommercheskoy organizatsii], Ekzamen, Moskva, 320 s. [in Russian]
 19. Stefanyk, I. B. (2004). *State financial control: revision and audit* [Derzhavnyi finansovyi kontrol: reviziia ta audyt], NVP «AVT», Kyiv, 424 s. [in Ukrainian]
 20. Maksimova, V. F. (2005). *Internal control of economic activity of an industrial enterprise – systematic approach to development* [Vnutrishnii kontrol ekonomichnoi diialnosti promyslovoho pidpriemstva – systemnyi pidkhid do rozvytku], AVRIO, Kyiv, 264 s. [in Ukrainian]
 21. Borysenko, M. V. (2008). *Organization and methodology of internal control at the enterprises: dissertation abstract* [Orhanizatsiia i metodyka vnutrishnioho kontroliu na pidpriemstvakh: autoref. dis. kand. econom. nauk], Kyiv, 21 s. [in Ukrainian]
 22. Gutsalenko, L. V., Kotsupatriy, M. M., Marchuk, U. O. (2014). *Internal control* [Vnutrishnohospodarskyi kontrol], Tsentr uchbovoi literatury, Kyiv, 496 s. [in Ukrainian]
 23. Doroshenko, G. O. (2015). *Management* [Menedzhment], VSV-Prynt, Kharkiv, 300 s. [in Ukrainian]

***ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА
ТА СТРАХУВАННЯ***

Галина Володимирівна ВДОВІНА

Голова Комітету з митних питань Громадської ради при Міністерстві фінансів України,
Голова Громадської організації «Всеукраїнський митний форум»,
Україна, e-mail: customsforum@ukr.net

МИТНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Вдовіна, Г. В. *Митна політика України в умовах глобалізації*. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверякова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 130–144.

Анотація. У статті викладено результати дослідження митної політики України в умовах впливу глобалізаційних процесів. На основі проведених наукових розвідок виявлено, що для українських реалій іманентна відсутність системного підходу як до визначення змісту, так і до процесу формування та реалізації митної політики, стратегії й тактики розвитку митної служби. Відзначено необхідність науково-теоретичного обґрунтування заходів щодо удосконалення митної політики України, яка формується і реалізується під впливом глобальних трендів інституційних змін та, водночас, має значну національну специфіку. Виявлено, що митній політиці України притаманна наявність низки недоліків, які полягають в площині діяльності митниць ДФС. Обґрунтовано необхідність розробки заходів щодо удосконалення митної політики з урахуванням викликів глобалізації та посилення темпів цифровізації економік. Окремий наголос зроблено на необхідності урахування національних інтересів, дотримання балансу інтересів бізнес-спільноти й держави. Обґрунтовано висновок щодо доцільності застосування системного, комплексного й науково обґрунтованого підходу до реалізації митної політики та створення сприятливих інституційних умов як для представників бізнесу, так і для держави з питань забезпечення безперебійних та адекватних обсягам зовнішньоекономічної діяльності митних надходжень до бюджету. Доведено недостатню дієвість митної політики і виявлено чинники, які спричинили таке становище. Зроблено висновок про необхідність суттєвого перегляду організаційно-інституційного забезпечення митної політики. Запропоновано заходи щодо удосконалення митної політики України, які дозволять підвищити її дієвість у реаліях сьогодення та адаптивність до глобалізаційних викликів.

Ключові слова: мито; митна політика; глобалізація; митне регулювання; національний інтерес; митний інтерес.

Галина Владимировна ВДОВИНА

Председатель Комитета по таможенным вопросам Общественного совета при Министерстве финансов Украины, Председатель Общественной организации «Всеукраинский таможенный форум», Украина, e-mail: customsforum@ukr.net

ТАМОЖЕННАЯ ПОЛИТИКА УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Вдовина, Г. В. *Таможенная политика Украины в условиях глобализации*. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверякова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 130–144.

Аннотация. В статье изложены результаты исследования таможенной политики Украины в условиях влияния глобализационных процессов. На основе проведенных научных исследований выявлено, что для украинских реалий имманентно отсутствие системного подхода, как к определению содержания, так и к процессу формирования и реализации таможенной политики, стратегии и тактики развития таможенной службы. Отмечена необходимость научно-теоретического обоснования мероприятий по совершенствованию таможенной политики Украины, которая формируется и реализуется под влиянием глобальных трендов институциональных изменений и одновременно имеет значительную национальную специфику. Выявлено, что таможенной политике Украины присуще наличие ряда недостатков, которые лежат в плоскости деятельности таможен ГФС. Обоснована необходимость разработки мероприятий по совершенствованию таможенной политики с учетом вызовов глобализации и усиления темпов цифровизации экономик. Отдельный акцент сделан на необходимости учета национальных интересов, соблюдении баланса интересов бизнес-сообщества и государства. Обоснован вывод о целесообразности применения системного, комплексного и научно обоснованного подходов к реализации таможенной политики и созданию благоприятных институциональных условий, как для представителей бизнеса, так и для государства по вопросам обеспечения бесперебойных и адекватных объемам внешнеэкономической деятельности таможенных поступлений в бюджет. Доказана недостаточная действенность таможенной политики и выявлены факторы, которые вызвали такое состояние. Сделан вывод о необходимости существенного пересмотра организационно-институционального обеспечения таможенной

политики. Предложены меры по совершенствованию таможенной политики Украины, которые позволят повысить ее действенность в современных реалиях и адаптивность к глобализационным вызовам.

Ключевые слова: пошлина; таможенная политика; глобализация; таможенное регулирование; национальный интерес; таможенный интерес.

Galina VDOVINA

Chairman of the Customs Committee of the Public Council at the Ministry of Finance of Ukraine, Chairman of the Public organization «All-Ukrainian Customs Forum», Ukraine, e-mail: customsforum@ukr.net

CUSTOMS POLICY OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Vdovina, G. (2019). *Customs policy of Ukraine in the conditions of globalization*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Mytna polityka Ukrainy v umovakh hlobalizatsii; za red. M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 130–144.

Abstract. The article presents the research results of customs policy of Ukraine under the influence of globalization processes. Based on the conducted scientific research, it was revealed that for Ukrainian realities there is an immanent lack of a systematic approach both to the definition of content and to the formation and implementation process of customs policy, strategy and tactics of the customs service development. The necessity of scientific and theoretical substantiation of measures to improve the customs policy of Ukraine, which is formed and implemented under the influence of global trends of institutional changes and at the same time has significant national specificity, is noted. It was revealed that the customs policy of Ukraine is characterized by a number of shortcomings that lie in the plane of the SFS customs activity. The necessity of measures developing to improve customs policy, taking into account of globalization challenges and enhancing the pace of economies digitalization, is substantiated. Particular emphasis is placed on the need to take into account of national interests, a balance maintaining of the business community and the state interests. The conclusion is substantiated about appropriateness of applying a systematic, integrated and evidence-based approaches to the customs policy implementation and favorable institutional conditions creation both for business representatives and for the state on issues of ensuring uninterrupted and adequate volumes of foreign economic activity, customs revenues to the budget. The insufficient effectiveness of the customs policy is proved and the factors that caused such a decrease are identified. It is concluded that there is a need for a significant review of organizational and institutional support of customs policy. Measures are proposed to improve the customs policy of Ukraine, which will increase its effectiveness in modern realities and adaptability to globalization challenges.

Keywords: duty; customs policy; globalization; customs regulation; national interest; customs interest.

JEL classification: F650; F420; H300; O230

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.130-144](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.130-144)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Динамічний розвиток ринкових відносин та активізація експортно-імпорتنих операцій, посилення міжнародного економічного співробітництва та поглиблення фінансової глобалізації супроводжуються загостренням економічної конкуренції на внутрішньому ринку, що актуалізує необхідність реалізації дієвої митної політики й ефективного функціонування її складових. Вплив глобалізаційних процесів на національну економіку проявляється у відкритті нових привабливих можливостей та перспектив для розвитку України як незалежного суб'єкта міжнародних економічних відносин, серед яких вбачаються можливості для економічного зростання, припливу інвестицій, зростання зайнятості та рівня добробуту населення тощо.

Внаслідок посилення зовнішніх загроз та фінансової нестабільності у більшості розвинених країн світу постала необхідність розробки і реалізації дієвої митної політики, яка б враховувала як інтереси суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності щодо спрощення митних процедур та сприяння товарообігу в сфері зовнішньоекономічної діяльності, так і національні інтереси щодо забезпечення національної економічної безпеки (у тому числі бюджетної, податкової, митної) та дотримання балансу регуляторного контролю й надання спрощень у системі митного регулювання. Це вимагає зваженого і науково обґрунтованого підходу до реалізації митної політики та викликає необхідність створення сприятливих інституційних умов як для представників бізнесу, так і для держави, з питань забезпечення безперервних, адекватних обсягам зовнішньоекономічної діяльності митних надходжень до бюджету.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Проблематика формування і реалізації митної політики України досліджувалася в працях українських науковців-економістів, фінансистів, де розглядалася низка аспектів у фінансній сфері. Так, Д. В. Приймаченко [1, с.18–290] розкриває теоретико-методологічні засади формування митної політики держави та її реалізації митними органами. І. С. Войтенко, О. О. Мазурець [2, с. 68–73] досліджують особливості реформування митної політики та безпеки в Україні в умовах євроінтеграції. Тоді як І. Приходько та Ю. Приходько [3, с.244–252] характеризують особливості митної політики України в умовах євроінтеграції та обґрунтовують необхідність адаптації, гармонізації та уніфікації митного законодавства до вимог ЄС. Натомість Г. О. Герасименко [4] досліджує та аналізує особливості й проблеми регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні на макро- та макрорівні, а П. В. Пашко [5, с.5–16] та А. Стельмахук [6, с.279–286] акцентують увагу на дослідженні митних інтересів. На митних інтересах робить акцент і С. В. Шевчук [7, с.45–51], який досліджує роль митної політики у забезпеченні митних інтересів держави. Водночас Ю. І. Турянський здійснює систематизацію теоретичних підходів до визначення механізмів митно-тарифного регулювання та визначає взаємозв'язок регулювання і податкової політики [8, с.152–156]. Тоді як О. Г. Мельник, М. Є. Адамів та А. В. Тодощук [9, с.4–9] здійснюють аналіз історії розвитку національної митної системи з моменту проголошення суверенності України задля визначення ключових проблем і здобутків, які визначають сучасний стан митної сфери та перспективи її розвитку в умовах європейської інтеграції. А. Д. Войцешук [10, с.363], у своїй фундаментальній праці розкриває теоретико-методологічні засади і прикладні аспекти формування митного простору України.

Однак, з огляду на посилення глобалізаційних викликів та необхідність структурно-функціональної перебудови у цій сфері, актуалізується необхідність подальших досліджень у цьому напрямку з розробкою пропозицій щодо заходів з удосконалення митної політики.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на існування значної кількості наукових праць з проблематики митної політики, авторами яких є представники, як зарубіжних так і української наукових шкіл, варто визнати, що й дотепер не відбулося формування узагальнених підходів до визначення напрямів її удосконалення. Осмислення системних змін фінансово-економічного середовища, у межах якого розвивається об'єктивно обумовлений тренд щодо відповідності митної політики вимогам сучасності, поки що не знайшло належного відображення у дослідженнях процесів формування і реалізації митної політики та заходів з її удосконалення в Україні. Наявні публікації практичного спрямування надають багатий емпіричний матеріал, проте, не просуваються у напрямку теоретичного осмислення цього феномену. Удосконалення митної політики в умовах глобалізації потребує науково-теоретичного обґрунтування, що вимагає оцінки та врахування її системних наслідків, які можуть містити як мультиплікативний для митної реформи потенціал, так і значні ризики. У зв'язку з цим комплексне дослідження фінансово-економічних проблем у обраній сфері є актуальним завданням сучасності, вирішення якого має істотне значення не лише для теорії, але й для практики формування і реалізації митної політики в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є науково-теоретичне обґрунтування заходів щодо удосконалення митної політики України, яка формується і реалізується під впливом глобалізаційних процесів, глобальних трендів інституційних змін та, водночас, має значну національну специфіку, тому повинна враховувати національні інтереси (забезпечувати баланс інтересів бізнес-спільноти та держави).

Виклад основного матеріалу дослідження. Глобалізація чинить суттєвий вплив на сучасний розвиток світового простору і митних систем зокрема. Її вплив посилюється із нарощенням темпів цифровізації економік, що спонукає країни до формування і реалізації митної політики, яка б відповідала вимогам сучасності. Останнє вимагає підвищення дієвості та адаптивності митної політики та застосування раціональних механізмів регулювання, удосконалення нормативно-правової бази й організаційно-інституційної структури.

З цього приводу А. Д. Войцешук зазначає, що «митна складова глобального економічного простору набуває значущості з огляду на зростання відкритості країн до взаємодії. Відповідно, для митного простору характерні взаємопроникнення і взаємодія з іншими підпросторами; анізотропність, яка посилюється під дією зовнішніх чинників; неоднорідність простору як у часовому, так і територіальному та функціональному вимірах; зональна та секторальна відмінності; динамічність» [10, с.363].

Під глобалізацією, з позиції процесного підходу, варто розуміти всеосяжний процес всесвітньої економічної, політичної й культурної інтеграції та уніфікації. Водночас під митною політикою розуміють комплекс заходів держави (політика вільної торгівлі та заходи політики протекціонізму) для отримання абсолютних та порівняльних переваг на світовому ринку, захисту національного товаровиробника та реалізації політико-економічних цілей держави у результаті участі у світогосподарських процесах [3]. Натомість у Європейському Союзі митну політику визначають як «складову частину внутрішньої та зовнішньої політики держави, що здійснюють у рамках відповідних закріплених законом інституцій» [11]. Її завданнями є забезпечення ефективного використання інструментів митного контролю та регулювання товарообміну на митній території та участі в реалізації торгово-політичних завдань щодо захисту внутрішнього ринку й стимулювання розвитку національної економіки. Однак, розкриваючи сутність митної політики доцільно зазначити, що її стратегія та тактика мають вибудовуватися з урахуванням національних та митних інтересів.

Саме з акцентом на митних інтересах надано визначення державної митної політики у Митному кодексі України, а саме: «державна митна політика – це система принципів та напрямів діяльності держави у сфері захисту митних інтересів та забезпечення митної безпеки України, регулювання зовнішньої торгівлі, захисту внутрішнього ринку, розвитку економіки України та її інтеграції до світової економіки» [12]. І це закономірно, адже митна служба України як складова системи виконавчої влади «відіграє дедалі відчутнішу роль у забезпеченні національних інтересів, економічної безпеки держави та суспільства» [10, с.363].

З цього приводу автор зазначає, що «Перебуваючи в полі дії внутрішніх ризиків та глобальних викликів, країни обирають ту модель зовнішньоторговельної політики, яка буде найрезультативнішою щодо захисту національних інтересів і глобальної інтеграції простору» [10, с.363]. Варто зазначити, що формування і реалізація митної політики в умовах глобалізації має відбуватися з урахуванням національних інтересів, дотриманням балансу інтересів бізнес-спільноти та держави. Зміст і природа поняття «інтерес» зводиться до таких характеристик, як суб'єктивність та об'єктивність. Суб'єктивність інтересів зумовлена наявністю власного носія – суб'єкта інтересу – і їх прояв є суб'єктивним, оскільки усвідомлений інтерес може перетворитися на стимул до господарської діяльності, яка спрямована на задоволення потреб. Об'єктивність інтересів полягає в тому, що вони виражають соціально-економічні відносини, які склалися у суспільстві. Можна констатувати, що інтерес базується на матеріальній основі (потребах) та соціальній (економічних відносинах сформованих на відповідному етапі суспільного розвитку) [13]. Дотримання балансу інтересів у митній сфері дозволить досягти низки позитивних ефектів: підвищити добробут населення; забезпечити економічне зростання; підвищити інвестиційну привабливість тощо.

Утім, для українських реалій іманентна відсутність системного підходу як до визначення змісту, так і до процесу формування та реалізації митної політики, а також стратегії та тактики розвитку митної служби. Крім того, організаційно-правові механізми митної сфери не діють на належному рівні та не створено науково обґрунтованої моделі реалізації митної політики, а також її адаптації до глобалізаційних викликів. Розглядаючи цю проблематику з точки зору організації та діяльності митних органів України, можна констатувати, що ці чинники мають деструктивний вплив і знижують ефективність та результативність митної політики. Останнє стає тригером негативного впливу на вирішення завдань соціально-економічного розвитку країни.

З точки зору П. В. Пашко щодо головної мети реалізації митних інтересів, що передбачає підтримання такого стану економічної сфери держави, який характеризується

стійкістю до негативних зовнішніх загроз, здатністю цієї сфери забезпечувати ефективне функціонування економіки держави й економічне зростання [5, с.11]. Окрім того «захищеність митних інтересів дає змогу, незалежно від будь-яких внутрішніх і зовнішніх загроз, здійснювати митну справу» [6, с.282].

Митна політика є невід'ємною складовою державної політики. Її місце і роль у системі загальнодержавної політики визначається низкою чинників екзогенного та ендегенного характеру, що мають місце через вплив інших складових державної політики (податкової, фінансової, інвестиційної тощо). Вона тісно взаємопов'язана з ними і знаходиться у прямій чи опосередкованій залежності від них й сама чинить на них суттєвий вплив.

Виступаючи складовою внутрішньої та зовнішньої державної політики, митна політика, формується та запроваджується, спираючись на об'єктивний аналіз і з урахуванням ендегенних та екзогенних чинників. У цьому сенсі вона акумулює інтереси держави у внутрішньоекономічній, зовнішньоекономічній, фінансовій, податковій, валютній, кредитній та інших сферах. У такій якості «митна політика є не тільки каталізатором політики держави, але й свого роду заручником її прорахунків. З іншого боку, митна політика має суб'єктивний характер, бо її принципи, мета, функції визначаються умовами розвитку конкретної держави в певний історичний період її існування, станом світової загальної та економічної ситуації» [1, с.285]. Крім того, на неї суттєво впливає політика окремих політичних сил, які мають реальну владу в державі. Серед них державні, громадські та бізнесові інституції як всередині держави, так і поза її межами, одні з яких є суб'єктами, а інші об'єктами митної політики.

Ефективна реалізація митної політики та її адаптивність до швидкоплинних умов часу є запорукою митної безпеки. На думку І. С. Войтенко ефективність реалізації митної безпеки України полягає у: «затвердженні митної політики в галузі митного формування безпеки; формуванні системи митного регулювання у взаємозв'язку з економічними інтересами й цілями держави, які впливають на визначення орієнтирів митного регулювання; застосуванні обраних заходів щодо методів регулювання та контролю до товарів, які переміщуються через кордон; моніторингу системи митного регулювання» [2, с.70].

У фінансовій та економічній літературі відсутній єдиний підхід до визначення та методів митної політики. Це стає перешкодою для створення дієвого механізму митного регулювання в умовах глобалізаційних викликів. Держава, реалізуючи митну політику, має за мету виконання завдань, які лежать у макро- і мікроекономічній площинах. З макроекономічної точки зору внаслідок її реалізації можна досягти: внутрішньої економічної рівноваги, яка тісно пов'язана з політикою зайнятості та зовнішньої економічної рівноваги, яка пов'язується з політикою щодо платіжного балансу. При цьому рівновага платіжного балансу забезпечується не за допомогою золотовалютних резервів, а через рівновагу торговельного балансу.

У даному контексті митне регулювання є проявом митної політики на практиці й використовуючи та оптимально поєднуючи його важелі, держава має забезпечувати: захист національних та фінансово-економічних інтересів України, законних інтересів суб'єктів ЗЕД та захист внутрішнього ринку, що спирається на загальноприйняті міжнародні норми і правила; створення рівних можливостей для суб'єктів ЗЕД розвивати усі види підприємницької діяльності незалежно від форм власності та всі напрями використання доходів зі здійснення інвестицій; заохочення конкуренції та ліквідацію монополізму в сфері ЗЕД; покращення доступу українських товарів на зовнішні ринки.

Кожна держава створює власну особливу митну політику, митну систему та механізм регулювання вітчизняного бізнесу у висококонкурентному міжнародному середовищі.

На думку Г. О. Герасименко до головних завдань митної політики на національному рівні є сенс віднести: «вдосконалення механізмів податкового регулювання експортно-імпорتنих операцій, систем квотування та ліцензування, нормативного й організаційного забезпечення з урахуванням інтересів національних виробників і вимог міжнародних організацій; надання регіонам ширших повноважень у сфері ЗЕД, покладення на органи місцевої влади функцій координації ЗЕД, врахування позицій місцевих експортерів і

рекомендацій органів місцевої влади під час складання загальнодержавних програм і стратегій розвитку; підвищення конкурентоспроможності основних товарів українського експорту на основі вдосконалення систем якості, адаптації вітчизняної системи сертифікації та стандартизації до міжнародних аналогічних систем» [4].

Проблеми сучасної митної політики визначають стратегію розвитку митної діяльності як сьогодення, так і майбутнього, що пов'язано з низкою чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру. З одного боку, формування й реалізація митної політики України об'єктивно спричинена закономірностями і тенденціями розвитку міжнародних зв'язків та відносин, а, з іншого, умовами, закономірностями і тенденціями соціально-економічного розвитку світової спільноти. Водночас існування суб'єктивних чинників, наприклад, політика конкретної держави у конкретний історичний період її існування та чинники, які діють у конкретній митній службі держави, може суттєво вплинути на перебіг та результат цього процесу.

Реалізація митної політики України відбувається через митну систему, яка відображає реальність економічного розвитку, позицію в глобальному економічному просторі та внутрішні протиріччя і зовнішні вектори співробітництва, тоді як митні органи виступають специфічним суб'єктом митних відносин. Перебуваючи під управлінським впливом держави, митниці Державної фіскальної служби (далі ДФС) України проводять заходи митної політики від її імені. Протягом останніх семи років організаційно-інституційна архітектура митної політики України зазнавала перманентних змін та структурних трансформацій. Наприклад, у 2012 році було створено Міністерство доходів і зборів України шляхом об'єднання Державної податкової служби України і Державної митної служби України. У 2014 р. його реорганізовано у Державну фіскальну службу України та підпорядковано Міністерству фінансів України. Однак, у результаті такого об'єднання відбулася організаційна, структурна та функціональна «абсорбція» митної складової, що спричинило низку негативних ефектів у митній сфері.

Мельник О. Г. та Адамів М. Є. стверджують, що «цей період став своєрідним поштовхом до початку занепаду митної сфери за різними напрямками, а особливо негативний вплив зумовило фактичне припинення міжнародного митного співробітництва» [9]. Крім того, до особливостей цього періоду можна віднести переважання фіскальної функції митних органів над іншими, відсутність належного рівня аналітичної роботи та пост-контролю, недостатній обмін інформацією та низький рівень міжнародного співробітництва, зниження рівня організаційного та кадрового забезпечення процедур митного контролю та митного оформлення, проблеми з обслуговуванням імпортерів та експортерів, які завозять товари в Україну чи везуть українську продукцію закордон. У результаті відбулося значне зниження ефективності комплексної та системної протидії проявам контрабанди та митним правопорушенням, а функції митних органів щодо контролю застосування заходів нетарифного регулювання, організації та контролю здійснення транзитних перевезень, захисту прав інтелектуальної власності, експортного контролю, класифікаційної роботи, знаходяться у стані стагнації. Більше того, за цей період зупинився розвиток інфраструктури, незадовільним залишилося матеріально-технічне забезпечення діяльності митних органів (з урахуванням специфіки виконання функцій в пунктах пропуску на державному кордоні). Водночас, не вжито дієвих заходів щодо вдосконалення взаємодії між відповідними органами, введення у дію модулів «фільтр пункту пропуску», організації спільного з митними органами суміжних держав контролю на кордоні України, а керівництво ДФС не приділяло необхідної уваги системі та механізму моніторингу й аналізу стану здійснення процедур митного контролю, митного оформлення, механізму реагування на проблеми в діяльності митниць. Тоді як кадрова нестабільність і відчуття тимчасовості перебування на посаді не сприяли підвищенню ефективності діяльності митних органів.

Наразі організаційна структура митниць ДФС є типовою й окрім допоміжних підрозділів та митних постів включає управління, на які покладено завдання щодо організації митного контролю, адміністрування митних платежів та протидії митним правопорушенням.

Утім, через слабкість інституційного базису, глобалізаційні процеси розбалансують фінансово-економічну систему, що вимагає суттєвої модернізації організаційно-інституційного забезпечення митної політики України та перегляду її стратегії й тактики.

Окрім іманентних, у митній політиці України є перманентні трансформації організаційної структури. Для неї залишається притаманним наявність низки недоліків, які лежать безпосередньо у площині діяльності митниць ДФС. Серед них доцільно назвати: недостатній розвиток матеріально-технічної бази, неефективність процесів управління, неналежна уніфікація митних процедур, недосконалість системи інформаційного, аналітичного забезпечення оперативно-службової діяльності, недостатній рівень співпраці з суб'єктами господарювання, свідоме завищення митної вартості товарів та застарілість технічного оснащення, у тому числі комп'ютерного обладнання та програмного забезпечення, зниження темпів подальшої автоматизації та інформатизації процесів митного контролю й митного оформлення й розробки програмно-інформаційних комплексів; корупція; невідповідність існуючої системи митного контролю сучасним стандартам пропускну здатності тощо. Навіть супроводження окремих інформаційних баз даних, у тому числі на міжнародному рівні, було недостатньо ефективним.

З огляду на це, серед тактичних заходів митної політики має бути відновлення чіткої, повноцінної, функціональної та ефективної управлінської вертикалі, належного кадрового, технічного та інформаційного забезпечення, аналітичної роботи.

Будучи невід'ємною складовою економічної політики, митна політика України довгий час залишалася фіскально спрямованою й наразі має яскраво виражений фіскальний характер. Це стримує розвиток міжнародних торговельних зв'язків та створює додаткові бар'єри для підвищення конкурентоспроможності українських товаровиробників. Одним з головних завдань митниць ДФС, які реалізують митну політику, залишається збільшення надходжень до державного бюджету. Такі пріоритети обумовлені проблемою дефіциту бюджетних коштів, що загострюється наявністю ухилень від сплати податкових платежів, значним зовнішнім боргом та станом забезпечення соціальних гарантій населення держави.

За даними звіту Державної фіскальної служби у 2018 році митницями ДФС забезпечено надходження митних платежів у сумі 369,5 млрд. грн, що складає 42% всіх податкових надходжень Державного бюджету [14]. Отже фіскальна спрямованість митної політики домінує й дотепер.

У світі застосовується значна кількість міжнародних рейтингів та індексів, які на основі різних визначень і методик оцінюють обтяжливість правових норм та стан регулювання ЗЕД на національному рівні. Найбільш часто застосовуються такі [15; 16; 17]:

- індекс сприяння торгівлі (The Global Enabling Trade Index), який визначається методикою Всесвітнього економічного форуму та оцінює 132 економіки;
- індекс легкості ведення бізнесу (Ease of Doing Business Index), який визначається Міжнародною фінансовою корпорацією Світового банку та оцінює здійснення підприємницької діяльності у 190 країнах (має 10 підіндикаторів);
- індекс ефективності логістики (Logistic Performance Index), який визначається Департаментом міжнародної торгівлі Світового банку та оцінює 160 країн.

Крім того, дослідження часу випуску ВМО (Time release study), який визначається Всесвітньою митною організацією, дозволяє вимірювати реальну ефективність і результативність роботи митної служби.

Індекс сприяння торгівлі (The Global Enabling Trade Index) є міжнародним показником, який дає можливість аналізувати політику держав та ефективність роботи її установ у сфері ведення міжнародної торгівлі та розвитку економічного співробітництва [15]. Він дає можливість порівняти легкість ведення міжнародної торгівлі, оцінюючи бар'єри, що виникають у ланцюзі постачання товарів. У 2016 р. Україна посіла 95-е місце в цьому рейтингу, що є найнижчим показником серед таких країн як Білорусь, Польща, Молдова. Цей індекс містить 7 складових, а саме: наявність і використання інформаційно-комунікаційних технологій; доступ на внутрішні ринки; доступ на зовнішні ринки; доступність і якість

транспортної інфраструктури; доступність і якість транспортних послуг; ефективність та прозорість адміністрування на кордоні. І якщо за позицією доступ на внутрішні ринки має місце високий результат – 24 місце, то за рештою підіндикаторів порівняно низький. Для майбутнього покращання необхідно спростити доступ на зовнішні ринки (110 місце), покращити адміністративне регулювання бізнесу (125 місце), а також підвищити прозорість та ефективність адміністрування на кордоні шляхом спрощення митних процедур.

Зі слабкими позиціями України у сфері спрощення процедур торгівлі є складові регуляторного середовища, наявність незаконних виплат та хабарів, складність митних процедур, низька прозорість митної служби, низька ефективність процесу митного оформлення.

Наступним та одним з найбільш розповсюджених міжнародних рейтингів є Індекс легкості ведення бізнесу. Це пояснюється тісним взаємозв'язком між економічним зростанням та покращенням правил ведення бізнесу. Митна торгівля є однією зі складових цього індексу, що дозволяє порівняти часові та фінансові витрати (за винятком мита) при проходженні трьох етапів, необхідних при експорті або імпорті партії товарів, а саме: на дотримання вимог до оформлення документів, на дотримання вимог прикордонного і митного контролю, а також на транспортування товарів всередині країни (табл. 1). Саме цей підіндикатор останні 5 років зменшує загальний рейтинг України у Doing Business (у 2017 році Україна посіла 80 місце) (табл. 1).

Таблиця 1

Підіндикатор «Міжнародна торгівля» в Україні та деяких країнах ближнього зарубіжжя за рейтингом Doing Business [16]

Країна / Рейтинг		Білорусь	Польща	Молдова	Україна
Doing Business 2016	Місце у рейтингу	30	1	34	110
	Значення індексу	93,7	100,0	92,39	65,15
Doing Business 2017	Місце у рейтингу	30	1	34	115
	Значення індексу	93,7	100,0	92,32	64,26

Порівняння даних таблиці дає підстави констатувати, що у 2016 році Україна посіла 110 місце у світі за індикатором «Міжнародна торгівля», а у 2017 році за цим показником вона опустилася на 5 позицій. Це, у першу чергу, пов'язано зі значними витратами коштів та часу на переміщення товарів через кордон та доводить неефективність діяльності органів державної влади у сфері сприяння торгівлі (табл. 2). Серед причин значного відставання України від сусідніх країн за підіндикатором «Міжнародна торгівля» можна назвати ще й значні витрати часу на оформлення документів та прикордонний і митний контроль. В Україні, порівняно з іншими країнами, економічні оператори мають значно вищі витрати часу на оформлення та подання документів. Однією з причин такої ситуації є відсутність міжвідомчої співпраці державних контролюючих органів у процесі документообігу.

Таблиця 2

Підіндикатор «Міжнародна торгівля» у 2017 році [17]

Країна/ Індикатор	Час на експорт		Вартість експорту		Час на імпорт		Вартість імпорту	
	прикордонний і митний контроль (год.)	оформлення документів (год.)	прикордонний і митний контроль (дол. США)	оформлення документів (дол. США)	прикордонний і митний контроль (год.)	оформлення документів (год.)	прикордонний і митний контроль (дол. США)	оформлення документів (дол. США)
ОЕСР	12	3	150	36	9	4	115	26

Продовження табл. 2

Європа та центральна Азія	28	27	195	111	26	26	202	91
Україна	26	96	75	292	72	168	100	212

Ще одним міжнародним індексом, який дозволяє виявити проблеми та можливості країн у сфері сприяння міжнародній торгівлі є Індекс ефективності логістики (Logistic Performance Index). Він оцінюється кожні 2 роки, визначає легкість руху товарів і розвиток торгової логістики на національному та міжнародному рівнях й вимірює ефективність функціонування усіх ланцюгів постачання у міжнародній торгівлі. Цей індекс містить наступні підіндикатори: митне оформлення; можливість відстеження товару впродовж всього ланцюга постачання; дотримання термінів постачання товарів; розвиток інфраструктури; простота організації міжнародного постачання товарів; логістична компетенція.

За цим індексом у 2016 році Україна посіла 80 місце (табл. 3). За 9 років динаміка індексу ефективності логістики мала такі особливості: найменший показник країна продемонструвала у 2010 р. (102-е місце, 2,57 бали), а найвищий у 2014 р. (61-е місце, 2,98 бали)) [17]. Найгірший показник серед усіх оцінюваних наша країна демонструвала за підіндикатором «Митне оформлення» вантажів. У 2016 р. найкращі показники були у сфері дотримання термінів постачання товарів, а найгірші – з митним оформленням.

Таблиця 3

Індекс ефективності логістики України та деяких країн ближнього зарубіжжя у 2016 році (побудовано автором за даними [17])

Індекс та його складові	Місце країни у рейтингу			
	Білорусь	Польща	Молдова	Україна
Індекс ефективності логістики	120	33	93	80
митне оформлення	136	33	99	116
інфраструктура	135	45	100	84
організація міжнародного постачання товарів	92	33	94	95
якість та компетенція логістики	125	31	103	95
відстеження вантажів	134	37	85	61
дотримання термінів постачання товарів	96	37	86	54

За показником, що характеризує можливість дотримання термінів постачання товарів, а саме забезпечення вчасної доставки товарів з відповідним документальним супроводом, Україна посіла 54 місце, набравши 3,51 бала. Тоді як логістичне охоплення і відстеження вантажів – 61 місце і 2,96 бала, виглядає досить непогано. Що ж до простоти організації міжнародного постачання товарів (2,59 бала) та логістичної компетенції (2,55 бала), то Україна посіла 95 місце. Тоді як за рівнем розвитку інфраструктури оцінка України близька до її загального положення у рейтингу за 2016 рік, а саме 84 місце. Натомість у сфері митного оформлення Україна посіла 116 місце, що є найнижчим показником України за індексом ефективності логістики у 2016 р. Це доводить наявність значних перепон для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності під час митного оформлення товарів. Утім, порівнюючи показники України та інших країн ближнього зарубіжжя (окрім Польщі), очевидно, що Україна має значно кращі результати майже за усіма підіндикаторами. Тоді як порівняно з Польщею відмічається значне відставання.

Загалом проведений аналіз щодо позиції України у міжнародних індексах свідчить про низькі загальні рейтинги України (рис. 1).

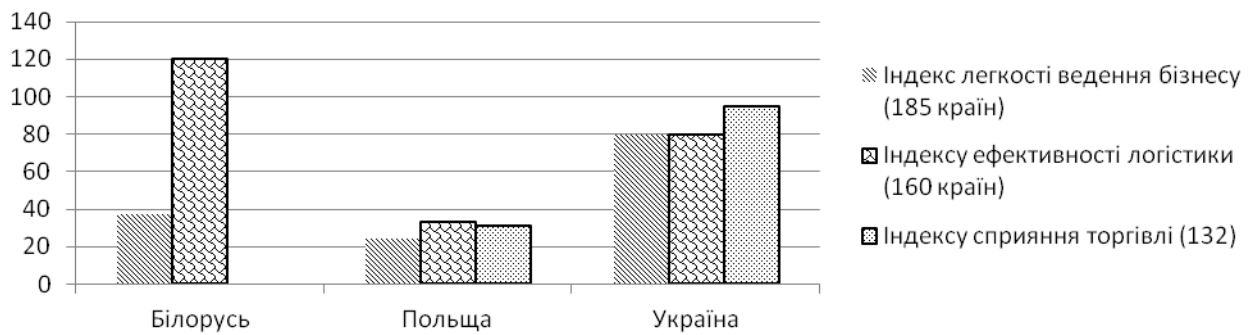

Рис. 1. Порівняння значень міжнародних індексів України та деяких країн ближнього зарубіжжя (побудовано автором за даними [17])

Проведений аналіз складових індексів дозволив визначити проблеми в Україні у сфері регулювання міжнародної торгівлі, що спричинено значною бюрократизацією, відсутністю належного рівня внутрішнього та міжвідомчого співробітництва та адміністративної завантаженості митних формальностей. Результатом таких деструкцій є те, що в Україні не сформовано дієвого механізму довіри між державними органами та бізнесом.

З метою визначення дієвості митної політики України та відповідності поставлених цілей і отриманих результатів є сенс провести порівняльний аналіз цільових кількісних показників, яких передбачалося досягнути до кінця 2017 року та у середньостроковій перспективі, відповідно до затвердженого «Середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року» [18] та фактично отриманих. Середньостроковим планом передбачено, що середній час митного оформлення товарів у 2017 році у митних режимах імпорту має становити 75 хвилин, експорту – 30 хвилин, транзиту – 15 хвилин. У середньостроковій перспективі цей час має зменшитися до 60 хвилин для митного режиму імпорту, 20 хвилин – експорту та 10 хвилин – транзиту. Порівнюючи проаналізовані вище значення міжнародних індексів доходимо висновків про те, що цільових кількісних показників не було досягнуто у досліджуваному періоді. Крім того, залишилися не усунутими такі ключові проблеми митної політики, які передбачалися середньостроковим планом дій уряду, а саме: «складність, надмірна забюрократизованість та вразливість для корупції процедур здійснення митного контролю та оформлення, а також дозвільної системи, яка передбачає необхідність отримання великої кількості погоджень і дозволів; необхідність забезпечення належного балансу між безпековими вимогами та простотою митних процедур» [18].

Прерогативи та реформи у митній сфері щодо поліпшення якості та підвищення ефективності роботи митниці, її інституціональної спроможності та прискорення експорту й імпорту товарів, здебільшого, мають декларативний характер. Наявний стан справ потребує низки виважених управлінських рішень підкріплених політичною волею та економічною доцільністю, і що головне, не тільки у сфері митної політики.

З метою усунення висвітлених вище недоліків та пошуку оптимальних шляхів їх вирішення на практиці необхідно залучати до розробки заходів у митній сфері представників спеціалізованих навчальних закладів, що готують фінансистів, податківців та митників, а також забезпечувати більш активну участь підприємницької громадськості у виробленні рішень щодо регуляторної політики у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Таким чином, подальший розвиток митної справи пов'язаний зі спрощенням митних процедур на кордоні та перенесенням детальної перевірки виконання вимог законодавства у галузі митної справи на пізніший термін, вже після безпосереднього ввезення товару, під час здійснення пост-аудиту спеціальними підрозділами митних органів.

Протягом останніх років відзначається тенденція до поглиблення двосторонніх торговельних відносин між Україною та Європейським Союзом, тому серед нагальних завдань регуляторної політики держави є створення умов для:

- розширення можливостей доступу української продукції до наявних потенційних ринків ЄС;

- розвитку конструктивної співпраці сторін щодо використання інструментів торговельного захисту та забезпечення неупередженої позиції Європейської сторони щодо відповідної практики з боку Європейської Комісії;
- надання Європейською стороною сприяння для доступу вітчизняних компаній до ринків послуг країн – членів ЄС та нарощування з боку України експортного потенціалу через розширення відповідного спектру послуг, зокрема комп'ютерних та консалтингових;
- сприяння регіональній кооперації у виробництві продукції з високою доданою вартістю в контексті науково-виробничо-інноваційного співробітництва, зокрема у галузі будівництва транспортних засобів, продукції машинобудування, ракетно-космічної та хімічної галузі [19, с.119–120];
- стимулювання співробітництва в інвестиційній сфері, зокрема шляхом збільшення обсягів прямих іноземних інвестицій з країн – членів ЄС за умови забезпечення сприятливого інвестиційного клімату;
- забезпечення ефективного використання європейських інвестицій, технічної допомоги, спільної інноваційної діяльності, виробничої, галузевої та функціональної кооперації як інструментів ефективного та взаємовигідного торговельно-економічного двостороннього співробітництва між Україною та ЄС [20];
- налагодження обміну інформацією щодо експортно-імпортних операцій між Україною та країнами ЄС.

Формулюючи пріоритетні напрями для всебічного співробітництва у торговельно-економічній сфері, наголошуємо на необхідності внутрішнього реформування митниць. Це зумовлено тим, що протягом останніх 7 років, з моменту створення Міндоходів (з 2014 року і дотепер – ДФС) шляхом поглинання митниці податковою службою та по теперішній час, з різною інтенсивністю йде поступове інституціональне руйнування митниці, яке, у тому числі має всі ознаки втрати професійної самоідентифікації.

Ефективне реформування митниці може відбутися тільки за умови «пакетного», по суті та часу, прийняття й набрання чинності нормативного підґрунтя для створення Державної митної служби України шляхом видання Кабінетом Міністрів України постанови про затвердження Положення про ДМСУ, яке повинно супроводжуватися обов'язковим синхронізованим та координованим за часом і по суті процесом розробки та затвердження на відповідному законодавчому рівні низки положень про: порядок проходження служби, включаючи ефективний механізм призначення на керівні посади у митних органах та, запровадження контрактної форми проходження служби у митних органах; ефективну стимулюючу систему гідної оплати праці посадових осіб митних органів; відповідний пакет соціального захисту посадових осіб митних органів, державного страхування та відповідного пенсійного забезпечення; спеціальні звання із визначенням посадових осіб митних органів, а не посадових осіб органів доходів і зборів; порядок забезпечення службовим житлом посадових осіб митних органів з урахуванням специфіки проходження служби у цих органах та необхідності системи постійної ротації особового складу митних органів, у першу чергу, – керівного складу митних органів; зразки та порядок носіння спеціального форменого одягу посадовими особами митних органів; забезпечення митних органів спеціальними транспортними засобами у достатній для виконання функцій кількості.

Тільки у такий спосіб можна забезпечити належний рівень організаційного, матеріально-технічного та фінансового забезпечення діяльності Держмитслужби на центральному та територіальному рівнях, що виконує унікальні за змістом функції з реалізації митної політики та забезпечення митної безпеки держави. Для створення ефективної моделі української митниці необхідно створити Держмитслужбу як повноцінний центральний орган виконавчої влади з ознаками центрального органу виконавчої влади (далі ЦОВВ) зі спеціальним статусом. Ця пропозиція ґрунтується та тому, що положення Митного кодексу України щодо покладених завдань та особливостей функціонування митних органів відповідають ознакам, притаманним ЦОВВ зі спеціальним статусом. Більш того, за оцінкою,

у тому числі й міжнародних експертів, максимально ефективною митниця була у період, коли вона де-юре та де-факто була ЦОВВ зі спеціальним статусом, відповідними правами і повноваженнями, фінансовим та матеріально-технічним забезпеченням, мала ефективний фінансовий та соціальний механізм стимулювання для проходження служби.

Таке бачення базується на митних прототипах ЄС «CUSTOMS BLUEPRINTS», які є орієнтиром для модернізації української митниці та на зобов'язаннях України щодо повноцінної, а не формальної імплементації до національного законодавства положень Митного кодексу Європейського Союзу, передбачених Угодою про асоціацію між Україною та ЄС. Окрім того воно засновується на досвіді діяльності Держмитслужби України, яка за оцінкою фахівців Всесвітньої митної організації та Європейської Комісії на момент створення Міністерства доходів і зборів України входила до топ-трійки центральних органів виконавчої влади, що демонстрували найкращу динаміку розвитку та системного удосконалення.

Крім того, варто зазначити, що «трансформація митних органів України у фіскальні зменшує можливості реалізації їх інших функцій, створює бар'єри для міжнародної співпраці та ефективної боротьби з митними правопорушеннями» [21, с.95]. Як наслідок, збільшуються обсяги ухилення від сплати податків, послаблюється конкурентоспроможність вітчизняного товаровиробника, не приділяється належної уваги розвитку співпраці на міжнародній арені тощо.

В умовах глобалізації митна політика України, перш за все, має переслідувати національні інтереси та забезпечувати митну безпеку. З огляду на це, одним з її головних завдань є захист національних та митних інтересів держави й відстоювання позицій країни на міжнародній арені. Реалізація таких завдань, з огляду на виклики глобалізації й розвиток глобальних комунікаційних та інформаційних технологій, які набули поширення у фіскальній сфері (електронні сервіси, «єдине вікно»), потребує системності й динамічності та реалізації заходів, які б дозволили митній політиці відповідати вимогам сучасності.

Висновки і перспективи подальших розробок. На сучасному етапі більшої уваги у сфері митної політики необхідно приділяти побудові якісної системи української митниці, спрощенню та вдосконаленню процедур митного проходження і контролю із застосуванням інформаційних технологій, підвищенню рівня кваліфікації митників та забезпеченню ефективної боротьби з митними правопорушеннями, зокрема протидії контрабанді тощо.

З метою реалізації дієвої митної політики, яка б відповідала вимогам сучасності та враховувала виклики глобалізації вбачається за необхідне виконання наступних завдань:

- Відокремлення Державної митної служби зі створенням нової юридичної особи (припинення діяльності ДФС) та повноцінний запуск її роботи з правами й повноваженнями, у тому числі щодо кадрової сфери.
- Координація взаємодії митних органів та інших правоохоронних органів з метою протидії проявам контрабанди та митним правопорушенням.
- Відновлення діяльності моніторингового центру з питань здійснення митної справи (у тому числі моніторингових центрів на територіальному рівні).
- Покращення адміністрування митних процедур і боротьба з контрабандою та іншими правопорушеннями.
- Скорочення часу на опрацювання документів та зменшення черг на кордоні, підвищення зручності переміщення та оформлення товарів. Підвищення ефективності роботи митниці шляхом підвищення її інституціональної спроможності та прискорення експорту та імпорту товарів.
- Уніфікація митних процедур, введення у дію директиви про спільний транзит, запуск електронної системи для забезпечення транзиту та контролю доставки тощо.
- Удосконалення організаційної структури Державної митної служби шляхом створення повноцінних підрозділів, повноваженнями яких є забезпечення організації та контролю здійснення митної справи. Ці підрозділи мають здійснювати реалізацію митної політики, наприклад, за такими напрямками як напрям митного постаудит-контролю, митної

статистики та проведення аналітичної роботи, класифікації товарів, визначення країни походження товарів, застосування заходів нетарифного регулювання; підрозділів із розвитку інформаційних технологій, захисту прав інтелектуальної власності, контролю за міжнародними передаваннями товарів військового та подвійного призначення, організації та контролю за здійсненням транзитних перевезень, міжнародного митного співробітництва; підрозділів з кадрового забезпечення, розвитку митної інфраструктури із збільшенням кількості особового складу, проведення організаційних змін на митницях.

- Організація і проведення прозорих конкурсів щодо зайняття посад (призначення керівників профільних підрозділів центрального апарату ДМС та митниць).
- Конструювання чіткої системи підпорядкування у питаннях організації та контролю реалізації митної справи.
- Підвищення прозорості та відкритості роботи митниць.
- Удосконалення митного та податкового законодавства.
- Залучення наукової спільноти (представників науково-дослідних центрів та науковців профільних вищих навчальних закладів) і громадських рад, профільних бізнесових асоціацій та інших профільних інститутів громадянського суспільства до процесу протидії митним правопорушенням та мінімізації незаконних схем ввезення товарів (шляхом підписання меморандумів, проведення спільних робочих та селекторних нарад).

Запропоновані напрями перебудови організаційної структури ДМС дозволять забезпечити побудову управлінської вертикалі за функціональними напрямками на рівні центрального апарату, а також територіальних органів. Крім того, реалізація вище окреслених завдань дозволить підвищити дієвість митної політики зі збереженням балансу інтересів та вивести економіку країни на значно вищий рівень розвитку. Водночас висвітлені вище завдання потребують поглибленої конкретизації й деталізації інструментарію та механізму реалізації зазначених заходів, що є перспективами подальших розробок.

Література

1. Приймаченко Д. В. *Митна політика держави та її реалізація митними органами* : монографія. Дніпропетровськ : Академія митної служби України, 2006. 332 с.
2. Войтенко І. С., Мазурець О. О. *Реформування митної політики та безпеки в Україні в умовах євроінтеграції*. Міжнародний юридичний вісник : актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). 2018. Вип. 1-2 (10-11). С. 68–73.
3. Приходько І., Приходько Ю. *Митна політика України в контексті угоди про асоціацію з Європейським Союзом*. Вісник Львівського університету. Серія : Міжнародні відносини. 2016. Вип. 39. С. 244–252. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/intrel/article/view/430> (дата звернення: 05.02.2019).
4. Герасименко Г. О. *Проблеми та перспективні напрями економічного регулювання зовнішньоекономічної діяльності підприємств України*. Вісник КНУТД. 2014. № 3. URL: <https://knutd.edu.ua/publications/pdf/Visnyk/2014-3/5.pdf> (дата звернення: 05.02.2019).
5. Пашко П. В. *Умови та чинники забезпечення митної безпеки*. Митна справа. 2010. № 1 (67). С. 5–16.
6. Стельмашук А. *Підвищення ролі митної політики в системі захисту внутрішнього ринку*. Інноваційна економіка. 2011. № 6. С. 279–286.
7. Шевчук С. В., Мискін Ю. І. *Митна політика як важлива складова забезпечення митних інтересів держави*. Формування ринкових відносин в Україні. 2018. № 7–8 (206–207). С. 45–51.
8. Турянський Ю. І. *Мито в системі фіскально-економічних важелів регулювання зовнішньоекономічної діяльності*. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. 2014. Вип. 7. Ч. 1. С. 152–156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdh_en_2014_7%281%29_42 (дата звернення: 07.02.2019).
9. Мельник О. Г., Адамів М. Є., Тодошук А. В. *Історія розвитку митної системи України : ключові проблеми та здобутки в умовах європейської інтеграції*. Економіка та держава. 2018. № 10. С. 4–9. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/10_2018/3.pdf (дата звернення: 08.02.2019).
10. Войцешук А. Д. *Митний простір України : глобальні виклики та ризики* : монографія. Тернопіль : ТНЕУ. 2018. 438 с.

11. *Договір про заснування Європейської Спільноти* : Договір, Міжнародний документ № 994_017 від 25.03.1957 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_017 (дата звернення: 11.02.2019).
12. *Митний кодекс України* : Закон, Кодекс № 4495-VI від 13.03.2012 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> (дата звернення: 11.02.2019).
13. Поровская А. Я. *Интересы государства и бизнеса в рамках частно-государственного партнерства*. 2009. URL: <http://sun.tsu.ru/mmminfo/000063105/328/image/328-131.pdf> (дата звернення: 12.02.2019)
14. *Звіт Державної фіскальної служби України за 2018 рік*. Київ : Державна фіскальна служба України. URL: <http://sfs.gov.ua> (дата звернення: 14.02.2019).
15. *The Global Enabling Trade Index (ETI)*. 2016. 158 p. URL: <http://reports.weforum.org/global-enabling-trade-report-2016/economyprofiles/#economy=UKR> (access date: 18.02.2019).
16. *A World Bank Group Flagship Report International Bank for Reconstruction and Development «Doing Business 2017»*. Comparing Business Regulation for Domestic Firms in 190 Economies. The World Bank. 356 p. URL: <https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB17-Report.pdf> (access date: 18.02.2019).
17. Arvis J-F., Saslavsky D. *The Logistics Performance Index and Its Indicators*. The International Bank for Reconstruction and Development. The World Bank, Washington, DC 20433. 2016. 76 p.
18. *План пріоритетних дій Уряду до 2020 року* : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 275-р від 03.04.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D1%80#n10> (дата звернення: 20.02.2019).
19. Тимошенко О. *Особливості вступу України до Європейського Союзу*. Зовнішня торгівля : право та економіка. 2006. № 4 (27). С. 117–121.
20. Sakalosh O. *The implementation of the EU standards to the Ukrainian Customs Legislation*. URL: <http://www.law.muni.cz> (access date: 22.02.2019).
21. Любима Ю. *Місце та роль фіскальної функції серед інших функцій митних органів*. Вісник АМСУ. 2009. № 1. С. 94–97.

References

1. Prymachenko, D. V. (2006). *State customs policy and its implementation by customs authorities monograph* [Mytna polityka derzhavy ta yii realizatsiia mytnymy orhanamy: monohrafiia], Akademiia mytnoi sluzhby Ukrainy, Dnipropetrovsk, 332 s. [in Ukrainian]
2. Voitenko, I. S., Mazurets, O. O. (2018). *Customs policy and security reforming in Ukraine in the context of European integration* [Reformuvannia mytnoi polityky ta bezpeky v Ukraini v umovakh yevrointehratsii], Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk: aktualni problemy suchasnosti (teoriia ta praktyka), Vyp. 1-2 (10-11), s. 68–73 [in Ukrainian]
3. Prykhodko, I., Prykhodko, Yu. (2016). *Customs policy of Ukraine in the context of the association agreement with an European Union* [Mytna polityka Ukrainy v konteksti uhody pro asotsiatsiiu z Yevropeiskym Soiuzom], Visnyk Lvivskoho universytetu, Serii: Mizhnarodni vidnosyny, Vyp. 39, s. 244–252, available at: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/intrel/article/view/430> [in Ukrainian]
4. Herasymenko, H. O. (2014). *Problems and perspective directions of economic regulation of foreign economic activity of Ukrainian enterprises* [Problemy ta perspektyvni napriamy ekonomichnoho rehuliuвання zovnishnoekonomichnoi diialnosti pidpriemstv Ukrainy], Visnyk KNUTD, No. 3, available at: <https://knutd.edu.ua/publications/pdf/Visnyk/2014-3/5.pdf> [in Ukrainian]
5. Pashko, P. V. (2010). *Customs security conditions and factors* [Umovy ta chynnyky zabezpechennia mytnoi bezpeky], Mytna sprava, No. 1 (67), s. 5–16 [in Ukrainian]
6. Stelmashchuk, A. (2011). *Increasing the role of customs policy in internal market protection system* [Pidvyshchennia roli mytnoi polityky v systemi zakhystu vnutrishnoho rynku], Innovatsiina ekonomika, No. 6, s. 279–286 [in Ukrainian]
7. Shevchuk, S. V., Myskin, Yu. I. (2018). *Customs policy as an important component of the state customs interests securing* [Mytna polityka yak vazhlyva skladova zabezpechennia mytnykh interesiv derzhavy], Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini, No. 7–8 (206–207), s. 45–51 [in Ukrainian]
8. Turianskyi, Yu. I. (2014). *Duty in the system of fiscal and economic levers of the foreign economic activity regulation* [Myto v systemi fiskalno-ekonomichnykh vazheliv rehuliuвання zovnishnoekonomichnoi diialnosti], Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu, Serii: Ekonomichni nauky, Vyp. 7, Ch. 1, s. 152–156, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_en_2014_7%281%29_42 [in Ukrainian]

9. Melnyk, O. H., Adamiv, M. Ye., Todoshchuk, A. V. (2018). *History of the customs system development of Ukraine: key problems and achievements in the context of European integration* [Istoriia rozvytku mytnoi systemy Ukrainy: kliuchovi problemy ta zdobutky v umovakh yevropeiskoi intehratsii], *Ekonomika ta derzhava*, No. 10, s. 4–9, available at: http://www.economy.in.ua/pdf/10_2018/3.pdf [in Ukrainian]
10. Voitseshchuk, A. D. (2018). *Ukraine's customs space: global challenges and risks: monograph* [Mytnyi prostir Ukrainy: hlobalni vyklyky ta ryzyky: monohrafiia], TNEU, Ternopil, 438 s. [in Ukrainian]
11. *Treaty establishing the European Community*, No. 994_017, 25.03.1957 [Dohovir pro zasnuvannia Yevropeiskoi Spilnoty, No. 994_017, 25.03.1957], available at: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_017 [in Ukrainian]
12. *Customs Code of Ukraine: Law of Ukraine*, No. 4495-VI, 13.03.2012 [Mytnyi kodeks Ukrainy, No. 4495-VI, 13.03.2012], available at: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> [in Ukrainian]
13. Porovskaya, A. Ya. (2009). *The state and business interests in the framework of public-private partnership* [Interesy gosudarstva i biznesa v ramkakh chastno-gosudarstvennogo partnerstva], available at: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/328/image/328-131.pdf> [in Russian]
14. *Report of the State Fiscal Service of Ukraine for 2018* [Zvit Derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy za 2018 rik], Derzhavna fiskalna sluzhba Ukrainy, Kyiv, available at: <http://sfs.gov.ua/> [in Ukrainian]
15. *The Global Enabling Trade Index (ETI)* (2016). 158 p., available at: <http://reports.weforum.org/global-enabling-trade-report-2016/economyprofiles/#economy=UKR>.
16. *A World Bank Group Flagship Report International Bank for Reconstruction and Development «Doing Business 2017»*, Comparing Business Regulation for Domestic Firms in 190 Economies, The World Bank, 356 p., available at: <https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Annual-Reports/English/DB17-Report.pdf>.
17. Arvis, J-F., Saslavsky, D. (2016). *The Logistics Performance Index and Its Indicators*. The International Bank for Reconstruction and Development, The World Bank, Washington, DC 20433, 76 p.
18. *Plan of Priority Projects Until 2020: Law of Ukraine*, No. 275-p, 03.04.2017 [Plan prioritytetnykh dii Uriadu do 2020 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy, No. 275-p, 03.04.2017], available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D1%80#n10> [in Ukrainian]
19. Tymoshenko, O. (2006). *Peculiarities of Ukraine's accession to the European Union* [Osoblyvosti vstupu Ukrainy do Yevropeiskoho Soiuzu], *Zovnishnia torhivlia: pravo ta ekonomika*, No. 4 (27), s. 117–121 [in Ukrainian]
20. Sakalosh, O. *The implementation of the EU standards to the Ukrainian Customs Legislation*, available at: <http://www.law.muni.cz>.
21. Liubyva, Yu. (2009). *Place and role of fiscal function among other functions of customs authorities* [Mistse ta rol fiskalnoi funktsii sered inshykh funktsii mytnykh orhaniv], *Visnyk AMSU*, No. 1, s. 94–97 [in Ukrainian]

УДК: 336.76 (477)

Іван Іванович ЖИГАЛО

кандидат економічних наук, старший викладач кафедри менеджменту організацій,
Національний університет «Львівська політехніка», Україна, e-mail: ivan.i.zhyhalo@lpnu.ua,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7176-599X>

СТАТИСТИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВИХ КОМПАНІЙ В УКРАЇНІ

Жигало, І. І. Статистичне оцінювання розвитку фінансових компаній в Україні. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 145–156.

Анотація. У статті на основі офіційних статистичних даних, зібраних Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, оцінено та проаналізовано основні тенденції розвитку фінансових компаній України як небанківських фінансових посередників за період 2012–2018 рр. Акцентовано увагу на відсутності нормативно-правових актів, які б регулювали діяльність фінансових компаній України та визначали ті специфічні характеристики, які відрізняють їх від інших небанківських фінансових установ. Систематизовано підходи до класифікації фінансових компаній, представлених у наукових джерелах. Обґрунтовано вагомий роль фінансових компаній на ринку фінансових послуг шляхом оцінювання та порівняльного аналізу основних показників діяльності небанківських фінансових установ, внесених до Державного реєстру фінансових установ України, зокрема, фінансових та страхових компаній, кредитних спілок, недержавних пенсійних фондів та ломбардів. Для статистичного аналізу обрано такі показники діяльності небанківських фінансових установ, як кількість зареєстрованих установ, обсяг їхніх активів та обсяг наданих установами фінансових послуг. Проаналізовано статистичну інформацію щодо обсягів фінансових послуг за видами, наданих фінансовими компаніями, яка оприлюднюється Нацкомфінпослуг за період 2012–2019 рр., а саме: кредитування, фінансування будівництва житла, гарантування (поручительство), факторингова діяльність та робота із заборгованістю. Проведено порівняльний статистичний аналіз діяльності фінансових компаній у напрямі фінансового лізингу та юридичних осіб – лізингодавців, які не є фінансовими установами, але мають визначену законами та нормативно-правовими актами можливість надавати послуги з фінансового лізингу. Виявлено низку проблем, які стримують та перешкоджають подальшому розвитку фінансових установ, у тому числі фінансових компаній, та визначено тенденції у розвитку фінансових компаній України.

Ключові слова: фінансова установа; фінансова компанія; небанківський фінансовий посередник; фінансова послуга; фінансовий ринок; лізинг; факторинг; кредитування.

Иван Иванович ЖЫГАЛО

кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры менеджмента организаций,
Национальный университет «Львовская политехника», Украина, e-mail: ivan.i.zhyhalo@lpnu.ua,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7176-599X>

СТАТИСТИЧЕСКОЕ ОЦЕНИВАНИЕ РАЗВИТИЯ ФИНАНСОВЫХ КОМПАНИЙ В УКРАИНЕ

Жыгало, И. И. Статистическое оценивание развития финансовых компаний в Украине. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверькова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 145–156.

Аннотация. В статье на основе официальных статистических данных, собранных Национальной комиссией, осуществляющей государственное регулирование в сфере рынков финансовых услуг, оценены и проанализированы основные тенденции развития финансовых компаний Украины как небанковских финансовых посредников за период 2012–2018 гг. Акцентируется внимание на отсутствии нормативно-правовых актов, регулирующих деятельность финансовых компаний Украины и определяющих те специфические характеристики, которые отличают их от других небанковских финансовых учреждений. Систематизированы подходы к классификации финансовых компаний, представленные в научных источниках. Обоснована весомая роль финансовых компаний на рынке финансовых услуг путем оценки и сравнительного анализа основных показателей деятельности небанковских финансовых учреждений, внесенных в Государственный реестр финансовых учреждений Украины, в том числе финансовых и страховых компаний, кредитных союзов, негосударственных пенсионных фондов и ломбардов. Для статистического анализа

выбраны такие показатели деятельности небанковских финансовых учреждений, как количество зарегистрированных учреждений, объем их активов и объем предоставленных учреждениями финансовых услуг. Проанализирована статистическая информация об объемах финансовых услуг по видам, предоставленных финансовыми компаниями, которая публикуется Нацкомфинуслуг за период 2012–2019 гг., а именно: кредитование, финансирование строительства жилья, обеспечение (поручительство), факторинговая деятельность и работа с задолженностью. Проведен сравнительный статистический анализ деятельности финансовых компаний в направлении финансового лизинга и юридических лиц – лизингодателей, которые не являются финансовыми учреждениями, но имеют определенную законами и нормативно-правовыми актами возможность предоставлять услуги по финансовому лизингу. Выявлено ряд проблем, которые сдерживают и препятствуют дальнейшему развитию финансовых учреждений, в том числе финансовых компаний, и определены тенденции в развитии финансовых компаний Украины.

Ключевые слова: финансовое учреждение; финансовая компания; небанковский финансовый посредник; финансовая услуга; финансовый рынок; лизинг; факторинг; кредитование.

Ivan ZHYGALO

PhD in Economics, Senior Lecturer, Department of Management of Organizations,
Lviv Polytechnic National University, Ukraine, e-mail: ivan.i.zhyhalo@lpnu.ua,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7176-599X>

STATISTICAL EVALUATION OF THE FINANCIAL COMPANIES DEVELOPMENT IN UKRAINE

Zhygalo, I. (2019). *Statistical evaluation of the financial companies development in Ukraine*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Statystychne otsiniuvannia rozvytku finansovykh kompanii v Ukraini; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 145–156.

Abstract. The article assesses and analyzes the main trends of financial companies development in Ukraine as non-bank financial intermediaries for the period 2012–2018, based on official statistics collected by the National Commission for State Regulation of Financial Services Markets. Attention is focused on the absence of regulatory legal acts, which regulate of the financial companies activity in Ukraine and define those specific characteristics that distinguish them from other non-bank financial institutions. Approaches to the financial companies classification, which presented in scientific sources are systematized. The significant role of financial companies in the financial services market is substantiated by evaluating and comparative analysis of the main performance indicators of non-banking financial institutions listed in the State Register of Financial Institutions of Ukraine, including financial and insurance companies, credit unions, non-government pension funds and pawnshops. For statistical analysis, such indicators of non-banking financial institutions as a number of registered institutions, the volume of their assets and the volume of financial services provided by institutions were selected. Statistical information on the volumes of financial services by types provided by financial companies, which is published by the National Financial Services Commission for the period 2012–2019, is analyzed, namely: lending, housing construction financing, guarantee (surety), factoring and debt management. A comparative statistical analysis of the financial companies activity in the field of financial leasing and legal entities – lessors, which are not financial institutions, but have an ability to provide financial leasing services, determined by laws and regulations. A number of problems that hinder and impede the further development of financial institutions, including financial companies, are identified, and trends in the financial companies development in Ukraine are identified.

Keywords: financial institution; financial company; non-bank financial intermediary; financial service; financial market; leasing; factoring; lending.

JEL classification: E440; G200; O160

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.145-156](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.145-156)

Постановка проблеми у загальному вигляді. В умовах активізації співпраці між суб'єктами господарювання реального сектору економіки та фінансовою системою країни значну роль поряд з банківськими установами відіграють парабанківські фінансові установи як стимулятори економічного розвитку країни, зокрема фінансові компанії. Фінансовий ринок України знаходиться на етапі становлення і одне з головних місць належить фінансовим компаніям. Фінансові компанії є альтернативою банкам, ефективно працюючи у тих сегментах, у яких банківські установи не зацікавлені розвиватися, підвищуючи таким

чином рентабельність своєї діяльності та збільшуючи кількість потенційних клієнтів. Зростання уваги до фінансових послуг, які надаються фінансовими компаніями, зумовлює актуальність подальшого вивчення сучасного стану й основних тенденцій їхнього розвитку як небанківських посередників на фінансовому ринку України.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Серед наукових джерел більшість праць присвячено вивченню питань особливостей функціонування та розвитку банків, менше – у частині небанківських фінансових установ, зокрема фінансових компаній. Серед вчених, які досліджували поточний стан та перспективи розвитку фінансових компаній варто згадати таких, як: Н. М. Внукова [1], М. М. Воротинцев [1], Я. Ю. Горна [2], М. В. Дубина [2], О. М. Калівошко [3], М. А. Кучеренко [4], С. Ю. Кучеренко [4], Л. Ю. Леваєва [4], К. В. Нітченко [2], О. О. Тарасенко [2] та ін.

Окремі аспекти функціонування фінансових компаній висвітлили у своїх працях С. М. Плетенецька та Д. В. Свертока [5], які дослідили особливості обліку, контролю та аналізу доходів діяльності фінансових компаній. Л. М. Акімова [6–7] окреслила основні чинники, які негативно впливають на діяльність фінансових компаній, що у свою чергу знижує фінансово-економічну безпеку України.

Також варто згадати науковців, які досліджували окремі аспекти надання фінансових послуг фінансовими компаніями в Україні, зокрема, Ю. О. Гармашова [8] розглянула основні підходи до регулювання ринку фінансових послуг в Україні; І. Я. Кулиняк та Ю. М. Дзюрах [9] проаналізували динаміку та виявили перспективи розвитку ринку фінансового лізингу в Україні; І. В. Фарінович [10] розкрила сутність економічного механізму управління факторингом як ефективним інструментом фінансування торговельних підприємств; О. М. Юркевич [11] провів дослідження діючих ринкових способів фінансування житлового будівництва фінансовими компаніями.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Перспективність розвитку фінансових компаній та їхня привабливість порівняно з іншими фінансовими установами свідчить про зростання потреби у подальшому їхньому функціонуванні на фінансовому ринку України. Враховуючи значну роль фінансових компаній у розвитку фінансового ринку, розгляд особливостей їхньої діяльності залишається недостатньо вивченим, а наявні публікації мають поодинокий характер та не відображають комплексно аналіз предмету дослідження і, певною мірою, відображають результати аналізу на основі застарілих статистичних даних, що й потребує подальшого дослідження особливостей розвитку фінансових компаній в Україні як фінансових небанківських посередників.

Постановка завдання. Метою статті є оцінювання на основі офіційних статистичних даних основних тенденцій розвитку фінансових компаній України як небанківських фінансових посередників за період 2012–2018 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні відсутній окремий законодавчий акт, який би регулював діяльність фінансових компаній. У Розпорядженні Держфінпослуг № 41 від 28.08.2003 р. «Про затвердження Положення про Державний реєстр фінансових установ» [12] фінансова компанія трактується як фінансова установа, яка надає фінансові послуги, державне регулювання яких відповідно до законодавства віднесено до компетенції Нацкомфінпослуг, не є страховиком, фінансовою установою, яка надає послуги з накопичувального пенсійного забезпечення, фінансовою установою – юридичною особою публічного права, а також кредитною установою, у тому числі кредитною спілкою та ломбардом. Тобто, поряд з фінансовою компанією, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (далі – Нацкомфінпослуг), до Державного реєстру фінансових установ України [13] відносить такі типи фінансових установ, як: адміністратор недержавних пенсійних фондів, довірче товариство, кредитна спілка, ломбард, недержавний пенсійний фонд та страхова компанія. Зазначимо, що тільки у цьому Розпорядженні надається визначення поняття «фінансова компанія» на законодавчому рівні, а в інших нормативно-правових актах, якими керуються у своїй діяльності фінансові компанії, таких як Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків

фінансових послуг» [14], Розпорядження «Про затвердження Положення про встановлення обмежень на суміщення діяльності фінансових установ з надання певних видів фінансових послуг» [15], згадується тільки узагальнене поняття «фінансова установа». Зростання ролі фінансових компаній на ринку фінансових послуг потребує прийняття додаткових нормативно-правових актів, які б регулювали їхню діяльність та визначали ті специфічні характеристики, які відрізняють їх від інших небанківських фінансових установ.

У джерелі [2, с.296] наводяться такі види фінансових компаній:

- фінансові компанії, що надають спеціалізовані форми кредиту фірмам, купуючи дебіторську заборгованість зі знижкою. Таку форму надання кредиту називають факторинг, або факторні операції. Крім факторингу, такі фінансові компанії також спеціалізуються на лізингу устаткування;
- фінансові компанії, що надають позики споживачам для купівлі товарів у дрібних торговців чи виробників;
- фінансові компанії, що надають позики для купівлі окремих товарів, таких як меблі чи побутові прилади для ремонту житла, або для рефінансування окремих боргів. Такі фінансові компанії є окремими корпораціями або належать банкам і проводять операції у загальнонаціональному масштабі.

Науковець Л. М. Акімова наводить класифікацію фінансових компаній відповідно до напрямів їхньої роботи таких, як: робота з цінними паперами, торгівля, споживче кредитування і сфера бізнесу [6, с.51]. Фінансові компанії, які працюють з цінними паперами, формують та сприяють стабільному функціонуванню ринку, а також допомагають здійснити мобілізацію фінансів, що зумовлюватимуть подальші інвестиції. Фінансова компанія, яка здійснює торгівельну діяльність, зумовлює продаж товару. Фінансові компанії швидше нададуть споживчі кредити, навіть у тих випадках, коли це не у змозі зробити банки. У такому випадку фінансові компанії здійснюють купівлю зобов'язань споживача у інших компаній зі знижкою, при цьому не «видаючи їх на руки». У сфері бізнесу фінансові компанії надають факторингові послуги, тобто купують платіжні зобов'язання зі знижкою, забезпечують позиками; надають бізнес-компаніям у лізинг обладнання та інше майно.

Важливість дослідження фінансових компаній та їхню вагому роль на ринку фінансових послуг як небанківського фінансового посередника відображають основні показники діяльності небанківських фінансових установ, внесених до Державного реєстру фінансових установ України (табл. 1) та структурні діаграми (рис. 1–3).

Таблиця 1

Динаміка показників діяльності небанківських фінансових установ України
(складено автором за даними [16–17])

Показники	Значення показників станом на кінець року			Темп приросту, %	
	2016	2017	2018	2017/ 2016	2018/ 2017
Показники діяльності фінансових компаній					
Кількість зареєстрованих фінансових компаній	809	818	940	1,1	14,9
Кількість зареєстрованих юридичних осіб – лізингодавців	202	183	167	-9,4	-8,7
Активи фінансових компаній, млн. грн.	97332	107533,9	125322,3	10,5	16,5
Власний капітал, млн. грн.	22754,5	26260,1	23863,6	15,4	-9,1
Обсяг наданих фінансових послуг фінансовими компаніями, млн. грн.	50449,1	90594,4	119029,8	79,6	31,4

Продовження табл. 1

Показники діяльності страхових компаній					
Кількість страхових компаній	310	294	281	-5,2	-4,4
Активи страхових компаній, млн. грн.	56075,6	57381	63493,3	2,3	10,7
Валові страхові премії, млн. грн.	35170,3	43431,8	49367,5	23,5	13,7
Показники діяльності кредитних спілок					
Кількість кредитних спілок	462	378	358	-18,2	-5,3
Активи кредитних спілок, млн. грн.	2032,5	2169,8	2218,4	6,8	2,2
Кредити, надані членам КС, млн. грн.	1799,5	1902,3	2018,0	5,7	6,1
Показники діяльності недержавних пенсійних фондів					
Кількість недержавних пенсійних фондів	64	64	62	0,0	-3,1
Кількість адміністраторів недержавних пенсійних фондів	22	22	22	0,0	0,0
Активи недержавних пенсійних фондів, млн. грн.	2138,7	2465,6	2745,2	15,3	11,3
Пенсійні внески, млн. грн.	1895,2	1897,3	2000,5	0,1	5,4
Показники діяльності ломбардів					
Кількість ломбардів	456	415	359	-9,0	-13,5
Активи ломбардів, млн. грн.	3317,7	3763,7	3721,3	13,4	-1,1
Сума наданих фінансових кредитів під заставу, млн. грн.	16718	16389	16442,3	-2,0	0,3

Як показують статистичні дані, кількість зареєстрованих фінансових компаній зростає (табл. 1). Станом на 30.09.2019 р. кількість зареєстрованих фінансових компаній становила 975 од., що на 264 компанії чи 37,1 в.п. більше, ніж було зареєстровано станом на кінець 2015 р. Зростання кількості зареєстрованих фінансових компаній свідчить про посилення інтересу до такої організаційно-правової форми надання фінансових послуг, активізацію розвитку фінансового ринку, покращення доступності кредитних ресурсів, зростання популярності альтернативних послуг щодо фінансування купівлі товарів чи будівництва небанківськими установами, що пояснюється їхньою кращою доступністю та гнучкістю при врахуванні специфічних побажань клієнтів.

Протягом 2017–2018 рр. відбулося збільшення активів фінансових компаній України на 10,5% (10201,9 млн. грн.) у 2017 р. та 16,5% (17 788,4 млн. грн.) у 2018 р. Власний капітал фінансових компаній України у 2017 р. порівняно з відповідним періодом минулого року зменшився на 9,1% (2 396,5 млн. грн.).

Обсяг наданих фінансових послуг фінансовими компаніями України протягом 2018 р. збільшився на 31,4% (28 435,4 млн. грн.) порівняно з попереднім 2017 р. У 2017 р. ця зміна порівняно з відповідним періодом минулого року була більшою і становила 79,6% (40 145,3 млн. грн.) [17]. За 9 місяців 2019 р. також спостерігається збільшення обсягу наданих фінансових послуг фінансовими компаніями України порівняно з відповідним періодом минулого року на 29,6% (22 635,3 млн. грн.) [18].

Структурний аналіз показує значну перевагу фінансових компаній:

- 38–46% – відносна структура кількості фінансових компаній, що майже вдвічі більше кількості зареєстрованих на фінансовому ринку кредитних спілок та ломбардів. Найменше за кількістю недержавних пенсійних фондів (3%) та адміністраторів недержавних пенсійних фондів (1%);
- 61–64% – відносна структура фінансових компаній за обсягами активів, що майже вдвічі перевищує обсяги активів страхових компаній. На усі інші небанківські фінансові установи приходить незначна частка обсягів активів (1–2%);

- 47–63% – відносна структура фінансових компаній за обсягами фінансових надходжень за надані фінансові послуги, що майже вдвічі перевищує надходження валових страхових премій страхових компаній, 9–16% складають надані фінансові кредити ломбардів під заставу, а найнижчий показник складають обсяги пенсійних внесків недержавних пенсійних фондів (1–2%) та обсяги кредитів, наданих членам кредитних спілок (1–2%).

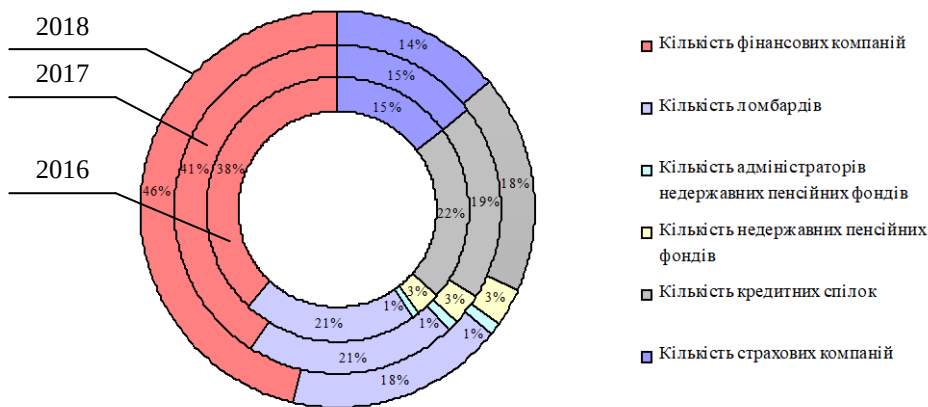

Рис. 1. Структура кількості небанківських фінансових установ (складено автором за даними [16–17])

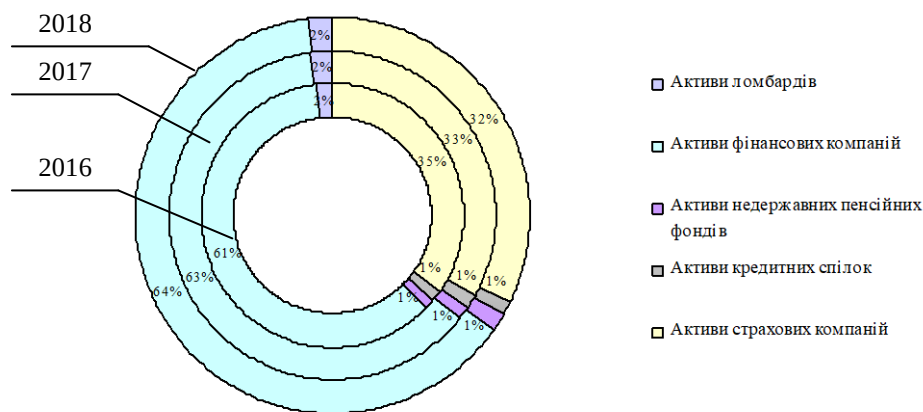

Рис. 2. Структура активів небанківських фінансових установ (складено автором за даними [16–17])

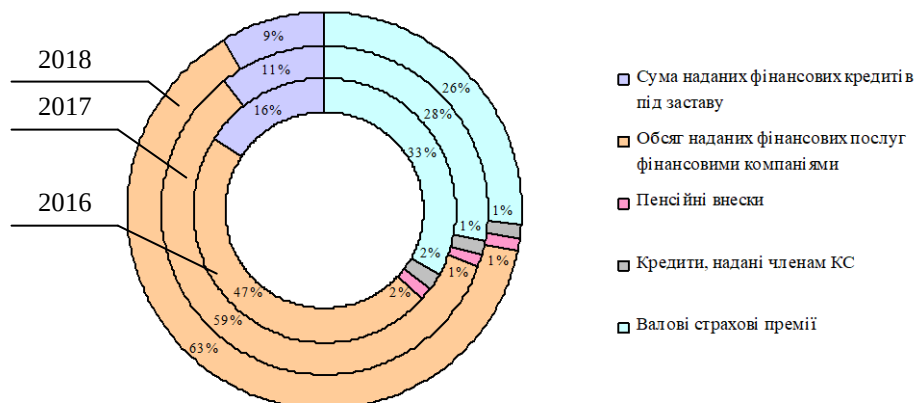

Рис. 3. Структура надходжень небанківських фінансових установ (складено автором за даними [16–17])

У Розпорядженні [19] Нацкомфінпослуг зазначений поділ фінансових компаній на фінансові компанії – управителі, фінансові компанії – адміністратори, фінансові компанії групи А і групи Б.

Фінансова компанія – адміністратор – фінансова компанія, яка надає фінансову послугу з адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах та отримала в установленому порядку ліцензію на провадження діяльності з адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах.

Фінансова компанія – управитель – фінансова компанія, яка від свого імені діє в інтересах установників управління майном і здійснює управління залученими коштами згідно із законодавством, правилами фонду та отримала в установленому порядку ліцензію на провадження господарської діяльності з надання фінансових послуг, а саме на управління майном для фінансування об'єктів будівництва та/або операцій з нерухомістю відповідно до Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю».

Фінансова компанія групи А – фінансова компанія, яка провадить діяльність з надання послуг з фінансового лізингу, надання коштів у позику, в тому числі на умовах фінансового кредиту, надання послуг факторингу та довірчого управління фінансовими активами та здійснює діяльність виключно за рахунок власного капіталу та/або субординованого боргу, залученого від власника істотної участі у фінансовій компанії.

Фінансова компанія групи Б – фінансова компанія, яка провадить діяльність за рахунок коштів, отриманих на інших підставах, ніж фінансова компанія групи А, зокрема за рахунок кредитів, отриманих від іншої фінансової установи, та/або має ліцензію на провадження господарської діяльності з надання фінансових послуг (крім професійної діяльності на ринку цінних паперів), а саме на надання гарантій та поручительств.

Серед основних функцій фінансових компаній у джерелі [2, с.297–298] виокремлено такі:

- посередництво у кредиті;
- посередництво на ринку будівництва;
- гарантування (поручительство);
- факторингова діяльність;
- робота із заборгованістю.

Проаналізувавши статистичну інформацію про обсяги фінансових послуг, наданих фінансовими компаніями за видами, яка оприлюднюється Нацкомфінпослуг станом на кінець 2012 р. – III квартал 2019 р. (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка обсягів фінансових послуг, наданих фінансовими компаніями за звітний період, млн. грн. (складено автором за даними [16–17])

Вид фінансової послуги		2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	III кв. 2019 р.
Надання фінансових кредитів за рахунок власних коштів, позик		3592,9	7018,1	6984,5	7370,7	5783,1	26940,6	47856,9	51149,4
Надання порук (поручительств) і гарантій		779,0	539,0	461,7	226,8	1961,5	5455,0	9474,9	1623,4
Вартість укладених договорів фінансового лізингу	фінансовими компаніями	1,7	16,5	257,4	20,2	67,3	153,4	673,8	985,9
	юридичними особами	9634,4	31536,6	7181,0	6241,4	9754,4	12814,2	21519,3	18045,0
Факторинг		11702,9	10039,5	23525,7	16555,9	16887,5	31363,4	48105,0	37738,7
Залучення фінансових активів юридичних осіб із зобов'язанням щодо наступного їх повернення		550,3	247,7	644,9	1649,3	2551,9	705,7	50,5	1076,7

Продовження табл. 2

Залучення коштів установників управління майном з метою фінансування будівництва житла	2777,8	5127,7	8464,1	9737,1	12008,0	25046,6	12610,0	6288,0
Адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах	266,6	622,2	422,5	678,3	420,8	487,7	258,7	354,3

Як видно із табл. 2, за усіма видами фінансових послуг, які надавалися фінансовими компаніями протягом 2012–2018 рр., крім залучення фінансових активів юридичних осіб із зобов'язанням щодо наступного їх повернення та послуг з адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах, спостерігаємо зростання, що спричинено поживавленням розвитку фінансового ринку. Найбільший ріст у 2018 р. порівняно з 2017 р. спостерігаємо у посередництві фінансових компаній з надання кредитів та позик (+78%, +20916,3 млн. грн.) та гарантування і поручительства (+74%, +4019,9 млн. грн.).

Також можна зробити висновок, що фінансові компанії значно поступаються юридичним особам – лізингодавцям, які професійно працюють у напрямі фінансового лізингу: частка вартості укладених фінансовими компаніями договорів фінансового лізингу не перевищує 4% у загальній сумі, тільки за даними трьох кварталів 2019 р. цей показник досяг рівня 5,2%, хоча (табл. 1), кількість зареєстрованих юридичних осіб – лізингодавців менша кількості зареєстрованих фінансових компаній (приблизно у 4 рази станом на кінець 2016–2017 рр. та у 5,5 рази станом на кінець 2018 р.).

Згідно з дослідженнями науковців, український ринок факторингу характеризується дисбалансом як з точки зору пропорції факторингових операцій, так і з точки зору джерел їх фінансування [20, с.801]. Проте аналіз динаміки надання фінансовими компаніями України послуг факторингу свідчить про розширення як попиту на факторингові послуги з боку клієнтів, так і пропозиції на них з боку фінансових компаній [20, с.797]. За даними Нацкомфінпослуг (табл. 2), обсяг наданих факторингових операцій фінансовими компаніями України протягом 2018 р. збільшився порівняно з відповідним періодом минулого року на 53,4% (16741,6 млн. грн.).

Станом на 31.12.2018 р. 56 фінансових компаній мали діючі ліцензії на провадження господарської діяльності з надання фінансових послуг, а саме на управління майном для фінансування об'єктів будівництва та/або здійснення операцій з нерухомістю відповідно до Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю». Загальна кількість установників управління майном, які уклали договори з фінансовими компаніями-управителями щодо участі у фонді фінансування будівництва (ФФБ), станом на 31.12.2018 р. становить 27 365 осіб, із яких 27 184 – фізичних та 181 – юридичних [17].

Протягом останніх років спостерігається поступове збільшення кількості установників управління майном ФФБ та надходжень їх внесків до ФФБ. Порівняно з аналогічним періодом 2017 року станом на 31.12.2018 р. кількість установників управління майном ФФБ збільшилася на 6,2% (1 596 осіб). Обсяг внесків установників управління майном до ФФБ станом на 31.12.2018 р. становить 40 195,6 млн. грн., що на 16,9% (5 801,3 млн. грн.) більше порівняно з аналогічною датою минулого року [17].

Станом на 30.09.2019 р. дозвіл, який надає право здійснювати емісію сертифікатів фондів операцій з нерухомістю (далі – сертифікати ФОН), має 1 фінансова компанія [18].

Протягом 2018 року фінансові компанії уклали 842 договори адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах на загальну суму 258,7 млн. грн., виконали 662 договори. Станом на 31.12.2018 р. найбільше діючих груп, створених фінансовими компаніями, за такою категорією товарів, як: автомобілі – 100% від загальної кількості створених груп, що на 4,1% (станом на 31.12.2016 р. – 98,1%) більше порівняно з цим показником аналогічного періоду 2017 року [17].

Варто відзначити активну залученість фінансових компаній до фінансування проєктів FinTech-компаній, які здобули досить широкого розвитку на фінансовому ринку України, надаючи нові рішення у сфері процесингу, ідентифікації клієнта, здійснення різних транзакцій тощо.

Висновки і перспективи подальших розробок. Сьогодні ринок фінансових послуг показує позитивні аспекти динаміки розвитку та знаходиться на етапі відновлення після впливу світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. та військових дій на Сході України у 2014–2015 рр. внаслідок російської збройної агресії. Проте, існує низка проблем, які стримують та перешкоджають подальшому розвитку фінансових установ, у тому числі фінансових компаній, зокрема:

- недосконале законодавче забезпечення та відсутність нормативно-правових актів, які б регулювали діяльність фінансових компаній і визначали ті специфічні характеристики, які відрізняли їх від інших небанківських фінансових установ;
- недосконале державне регулювання діяльності фінансових установ, відсутність належної фінансової підтримки з боку як держави, так і найбільших інвесторів;
- низький рівень захисту прав споживачів фінансових послуг та, як наслідок, низький рівень довіри до фінансових компаній;
- низька платоспроможність населення, високі відсоткові ставки, нестабільність валютного курсу, наявність значних ризиків фінансування будівництва житла, економічна та політична нестабільність тощо.

Проте, незважаючи на наявні проблеми та перешкоди, можемо виокремити такі тенденції у розвитку фінансових компаній України:

- фінансові компанії охоплюють значну частку на ринку серед інших небанківських фінансових установ. Фінансові компанії за кількістю вдвічі перевищують кількість зареєстрованих на фінансовому ринку кредитних спілок та ломбардів; за обсягами активів вдвічі перевищують обсяги активів страхових компаній; за надходженнями від наданих фінансових послуг вдвічі перевищують надходження валових страхових премій страхових компаній та у 4–5 раз перевищують надані фінансові кредити ломбардів під заставу;
- спостерігається тенденція до зростання кількості фінансових компаній, що свідчить про зростання попиту на фінансові послуги як з боку клієнтів, так і пропозиції на них з боку фінансових компаній. Також спостерігається тенденція до зростання майже за всіма видами фінансових послуг, які надавалися фінансовими компаніями протягом 2012–2018 рр.;
- спостерігається зменшення обсягів залучення фінансових активів юридичних осіб із зобов'язанням щодо наступного їх повернення та послуг з адміністрування фінансових активів для придбання товарів у групах, проте у 2019 р. відновлюється зростаюча тенденція;
- у сфері надання лізингових послуг фінансові компанії значно поступаються юридичним особам – лізингодавцям, які професійно працюють у цьому напрямі, не зважаючи на те, що кількість зареєстрованих юридичних осіб – лізингодавців приблизно у 4–5,5 рази менша кількості зареєстрованих фінансових компаній.

Подальшим напрямом дослідження буде розроблення науково-методичного підходу до формування організаційно-економічного механізму розвитку фінансових компаній на фінансовому ринку України.

Література

1. Внукова Н. М., Воротинцев М. М. *Аналіз інтегральних показників рівня кредитоспроможності фінансових компаній і кредитних спілок*. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія : економічна. 2014. Вип. 2. С. 254–266.
2. Дубина М. В., Тарасенко О. О., Горна Я. Ю., Нітченко К. В. *Особливості функціонування фінансових компаній на ринку фінансових послуг України*. Проблеми і перспективи економіки та управління. 2015. № 4. С. 293–301.

3. Калівошко О. М. *Аналіз діяльності фінансових компаній як елементів інфраструктури фінансово-кредитного ринку України*. Економічний вісник університету. 2019. Вип. 41. С. 179–188. DOI: <https://doi.org/10.31470/2306-546X-2019-41-179-188>.
4. Леваєва Л. Ю., Кучеренко С. Ю., Кучеренко М. А. *Аналіз діяльності фінансових та лізингових компаній в Україні*. Економічний вісник університету. 2016. Вип. 30 (1). С. 178–189.
5. Плетенецька С. М., Свертока Д. В. *Доходи від діяльності фінансової компанії : аналіз та облік*. Вчені записки університету «КРОК». Серія : Економіка. 2017. Вип. 48. С. 93–100.
6. Акімова Л. М. *Аналіз та ідентифікація основних чинників впливу діяльності фінансових компаній на економічну безпеку держави*. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Державне управління. 2018. Т. 29 (68). № 5. С. 49–53.
7. Акімова Л. М. *Вплив фінансових компаній на фінансово-економічну безпеку держави : міжнародний досвід*. Інвестиції : практика та досвід. 2018. № 21. С. 95–100. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2018.21.95>.
8. Гармашова Ю. О. *Особливості регулювання ринку фінансових послуг в Україні*. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент. 2015. Вип. 14. С. 57–61.
9. Кулиняк І. Я., Дзюрах Ю. М. *Тенденції та перспективи розвитку ринку фінансового лізингу в Україні*. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць. 2019. № 1 (69). С. 48–57. DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.1\(69\).2019.48-57](https://doi.org/10.33987/vsed.1(69).2019.48-57).
10. Фарінович І. В. *Факторинг як ефективний інструмент фінансування торговельних підприємств*. Економіка і фінанси. 2015. № 8–9. С. 42–48.
11. Юркевич О. М. *Розвиток форм фінансування житлового будівництва в Україні*. Інвестиції : практика та досвід. 2017. № 21. С. 30–34.
12. *Про затвердження Положення про Державний реєстр фінансових установ* : Розпорядження Держфінпослуг № 41 від 28.08.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0797-03> (дата звернення: 11.04.2019).
13. *Перелік фінансових установ, унесених до Державного реєстру фінансових установ* : сайт. URL: <https://www.nfp.gov.ua/ua/Derzhavnyi-reiestr-finansovykh-ustanov.html> (дата звернення: 20.12.2019).
14. *Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг* : Закон України № 2664-III від 12.07.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14> (дата звернення: 13.04.2019).
15. *Про затвердження Положення про встановлення обмежень на суміщення діяльності фінансових установ з надання певних видів фінансових послуг* : Розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг № 1515 від 08.07.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0933-04> (дата звернення: 15.04.2019).
16. *Огляд ринків фінансових послуг* : сайт. URL: <https://www.nfp.gov.ua/ua/Ohliad-rynkv.html> (дата звернення: 18.04.2019).
17. *Підсумки діяльності фінансових компаній та юридичних осіб (лізингодавців) за 2018 рік*. URL: https://www.nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/FK/FK_IV%20kv_2018.pdf (дата звернення: 20.04.2019).
18. *Підсумки діяльності фінансових компаній та юридичних осіб (лізингодавців) за 9 місяців 2019 року*. URL: https://www.nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/FK/FK_III%20kv_2019.pdf (дата звернення: 21.04.2019).
19. *Про затвердження Порядку надання звітності фінансовими компаніями, фінансовими установами – юридичними особами публічного права, довірчими товариствами, а також юридичними особами – суб'єктами господарювання, які за своїм правовим статусом не є фінансовими установами, але мають визначену законами та нормативно-правовими актами Держфінпослуг або Нацкомфінпослуг можливість надавати послуги з фінансового лізингу* : Розпорядження Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг № 3840 від 26.09.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1294-17> (дата звернення: 21.04.2019).
20. Гізатулліна О. М., Масєвська Н. В. *Тенденції розвитку факторингових компаній як сегменту ринку фінансових послуг України*. Глобальні та національні проблеми економіки. 2017. № 20. С. 796–801.

References

1. Vnukova, N. M., Vorotyntsev, M. M. (2014). *Analysis of integral indicators of the creditworthiness level of financial companies and credit unions* [Analiz intehralnykh pokaznykh rivnia kredytopromozhnosti

- finansovykh kompanii i kredytnykh spilok], Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav. Serii: ekonomichna, Vyp. 2, s. 254–266 [in Ukrainian]
2. Dubyna, M. V., Tarasenko, O. O., Horna, Ya. Yu., Nitchenko, K. V. (2015). *Features of financial companies functioning in the market of financial services in Ukraine* [Osoblyvosti funktsionuvannya finansovykh kompanii na rynku finansovykh posluh Ukrainy], Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia, No. 4, s. 293–301 [in Ukrainian]
 3. Kalivoshko, O. M. (2019). *Analysis of financial companies activity as an elements of financial and credit market infrastructure of Ukraine* [Analiz diialnosti finansovykh kompanii yak elementiv infrastruktury finansovo-kredytnoho rynku Ukrainy], Ekonomichnyi visnyk universytetu, Vyp. 41, s. 179–188. DOI: <https://doi.org/10.31470/2306-546X-2019-41-179-188> [in Ukrainian]
 4. Levaieva, L. Yu., Kucherenko, S. Yu., Kucherenko, M. A. (2016). *Analysis of financial and leasing companies activity in Ukraine* [Analiz diialnosti finansovykh ta lizynhovykh kompanii v Ukraini], Ekonomichnyi visnyk universytetu, Vyp. 30 (1), s. 178–189 [in Ukrainian]
 5. Pletenetska, S. M., Svertoka, D. V. (2017). *Revenues from the financial company activity: analysis and accounting* [Dokhody vid diialnosti finansovoi kompanii: analiz ta oblik], Vcheni zapysky universytetu «KROK», Serii: Ekonomika, Vyp. 48, s. 93–100 [in Ukrainian]
 6. Akimova, L. M. (2018). *Analysis and identification of the main factors of influence of the financial companies activity on the state economic security* [Analiz ta identyfikatsiia osnovnykh chynnykiv vplyvu diialnosti finansovykh kompanii na ekonomichnu bezpeku derzhavy], Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnogo universytetu imeni V. I. Vernadskoho, Serii: Derzhavne upravlinnia, Vol. 29 (68), No. 5, s. 49–53 [in Ukrainian]
 7. Akimova, L. M. (2018). *The influence of financial companies on the state financial and economic security: international experience* [Vplyv finansovykh kompanii na finansovo-ekonomichnu bezpeku derzhavy: mizhnarodnyi dosvid], Investysii: praktyka ta dosvid, No. 21, s. 95–100. DOI: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2018.21.95> [in Ukrainian]
 8. Harmashova, Yu. O. (2015). *Features of the financial services market regulation in Ukraine* [Osoblyvosti rehuliuвання rynku finansovykh posluh v Ukraini], Naukovyi visnyk Mizhnarodnogo humanitarnogo universytetu, Serii: Ekonomika i menedzhment, Vyp. 14, s. 57–61 [in Ukrainian]
 9. Kulyniak, I. Ya., Dziurakh, Yu. M. (2019). *Trends and prospects of financial leasing market development in Ukraine* [Tendentsii ta perspektyvy rozvytku rynku finansovoho lizynhu v Ukraini], Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen', No. 1 (69), s. 48–57. DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.1\(69\).2019.48-57](https://doi.org/10.33987/vsed.1(69).2019.48-57) [in Ukrainian]
 10. Farynovych, I. V. (2015). *Factoring as an effective tool for trade enterprises financing* [Faktorynh yak efektyvnyi instrument finansuvannya torhovelnykh pidpriemstv], Ekonomika i finansy, No. 8–9, s. 42–48 [in Ukrainian]
 11. Yurkevych, O. M. (2017). *Development of housing construction financing forms in Ukraine* [Rozvytok form finansuvannya zhytloвого budivnytstva v Ukraini], Investysii: praktyka ta dosvid, No. 21, s. 30–34 [in Ukrainian]
 12. *On approval of the Regulations on the State Register of Financial Institutions*: Law of Ukraine, No. 41, 28.08.2003 [Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnyi reiestr finansovykh ustanov: Rozporiadzhennia Derzhfinposluh, No. 41, 28.08.2003], available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0797-03> [in Ukrainian]
 13. *List of financial institutions included in the State Register of Financial Institutions* : website [Perelik finansovykh ustanov, unesenykh do Derzhavnogo reiestru finansovykh ustanov: sait], available at: <https://www.nfp.gov.ua/ua/Derzhavnyi-reiestr-finansovykh-ustanov.html> [in Ukrainian]
 14. *On financial services and state regulation of financial services markets*: Law of Ukraine, No. 2664-III, 12.07.2001 [Pro finansovi posluhy ta derzhavne rehuliuвання rynkiv finansovykh posluh: Zakon Ukrainy, No. 2664-III, 12.07.2001], available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2664-14> [in Ukrainian]
 15. *On approval of the Regulation establishing restrictions on the reconciliation of financial institutions activity for the provision of certain types of financial services*: Law of Ukraine, No. 1515, 08.07.2004 [Pro zatverdzhennia Polozhennia pro vstanovlennia obmezhen na sumishchennia diialnosti finansovykh ustanov z nadannia pevnnykh vydiv finansovykh posluh: Rozporiadzhennia Derzhavnoi komisii z rehuliuвання rynkiv finansovykh posluh, No. 1515, 08.07.2004], available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0933-04> [in Ukrainian]

16. *Review of financial services markets: website* [Ohliad rynkiv finansovykh posluh: sait], available at: <https://www.nfp.gov.ua/ua/Ohliad-rynkiv.html> [in Ukrainian]
17. *Results of financial companies and legal entities (lessors) activities for 2018* [Pidsumky diialnosti finansovykh kompanii ta yurydychnykh osib (lizynhodavtsiv) za 2018 rik], available at: https://www.nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/FK/FK_IV%20kv_2018.pdf [in Ukrainian]
18. *Results of financial companies and legal entities (lessors) activities for 9 months of 2019* [Pidsumky diialnosti finansovykh kompanii ta yurydychnykh osib (lizynhodavtsiv) za 9 misiatsiv 2019 roku], available at: https://www.nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/FK/FK_III%20kv_2019.pdf [in Ukrainian]
19. *On approval of the procedure for reporting to financial companies, financial institutions – public legal entities, trust companies, and legal entities – business entities that are not financial institutions by their legal status, but have an opportunity provide financial leasing services that defined by laws and regulatory acts of the State Financial Services Commission or National Financial Services Commission: Law of Ukraine, No. 3840, 26.09.2017* [Pro zatverdzhennia Poriadku nadannia zvitnosti finansovymy kompaniiamy, finansovymy ustanovamy – yurydychnymy osobamy publichnoho prava, dovirchymy tovarystvamy, a takozh yurydychnymy osobamy – subiektamy hospodariuvannia, yaki za svoim pravovym statusom ne ye finansovymy ustanovamy, ale maiut vyznachenu zakonamy ta normatyvno-pravovymy aktamy Derzhfinposluh abo Natskomfinposluh mozhlyvist nadavaty posluhy z finansovoho lizynhu: Rozporiadzhennia Natsionalnoi komisii, shcho zdiisniuie derzhavne rehuliuivannia u sferi rynkiv finansovykh posluh, No. 3840, 26.09.2017], available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1294-17> [in Ukrainian]
20. Hizatullina, O. M., Maievska, N. V. (2017). *Trends of factoring companies development as a segment of the financial services market of Ukraine* [Tendentsii rozvytku faktorynhovykh kompanii yak sehmentu rynku finansovykh posluh Ukrainy], *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky*, No. 20, s. 796–801 [in Ukrainian]

Вікторія Володимирівна КОВАЛЕНКО

доктор економічних наук, професор кафедри банківської справи, Одеський національний економічний університет, Україна, e-mail: kovalenko-6868@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2783-186X>

КОМПЛЕКСНЕ ОЦІНЮВАННЯ ФАКТОРУ-РИЗИКУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ РОЗВИТКУ БАНКІВСЬКОГО БІЗНЕСУ

Коваленко, В. В. *Комплексне оцінювання фактору-ризик у сучасних умовах розвитку банківського бізнесу*. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 157–169.

Анотація. У статті запропоновано теоретико-методичний підхід щодо оцінювання інтегрального показника фактору ризику в діяльності банків. Визначено, що сучасний розвиток банківського бізнесу пов'язаний із значною кількістю ризиків, які з урахуванням глобалізаційних процесів, політичних, економічних проблем в Україні та світі, розвитку технологічних та інформаційних систем, мають тенденцію до трансформації. Встановлено, що успішна діяльність банку значною мірою залежить від обраної концепції управління ризиками. Доведено, що система ризик-менеджменту повинна базуватися на науково обґрунтованій, предметно адаптованій до реалій банківської діяльності методології, передових технологіях та світовому досвіді управління ризиками. Необхідність у розробці інтегрованого показника ризику у банках пов'язана із прийняттям Базельським комітетом з банківського нагляду глобальної реформи світової банківської системи, введення якої базується на нових нормах вимог до структури активів і капіталу банків. Методологія розрахунку інтегрального показника ризику функціонування банків передбачає такі етапи: діагностика і моніторинг індикаторів фінансової стійкості банків; розрахунок бета-коефіцієнту; оцінка фінансової стійкості банків з урахуванням фактора ризику; прийняття рішення про управління ризиком. Запропоновано проведення оцінки отриманих результатів, а також вибір оптимальних управлінських рішень за допомогою матриці стратегій управління ризиком. Обґрунтовано, що у системі оцінки та управління ризиками банківської діяльності доцільно приділяти увагу організації ефективної системи внутрішнього контролю. Визначено основні цілі та напрями організації внутрішнього контролю в банках. Система управління ризиками є складовою внутрішнього контролю. Доведено, що визначення основних ризиків, пов'язаних з діяльністю банків, а також методів управління ними, повинно відбуватися на підставі Концепції управління банківськими ризиками, яка базується на рекомендаціях Базельського комітету з банківського нагляду та відповідних законодавчих актах.

Ключові слова: банк; банківський бізнес; банківські ризики; ризик-менеджмент; внутрішній контроль.

Виктория Владимировна КОВАЛЕНКО

доктор экономических наук, профессор кафедры банковского дела, Одесский национальный экономический университет, Украина, e-mail: kovalenko-6868@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2783-186X>

КОМПЛЕКСНАЯ ОЦЕНКА ФАКТОРА-РИСКА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОГО БИЗНЕСА

Коваленко, В. В. *Комплексная оценка фактора-риска в современных условиях развития банковского бизнеса*. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверькова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 157–169.

Аннотация. В статье предложен теоретико-методический подход к оценке интегрального показателя фактора риска в деятельности банков. Определено, что современное развитие банковского бизнеса связано с большим количеством рисков, с учетом глобализационных процессов, политических, экономических проблем в Украине и мире, развития технологических и информационных систем, имеющих тенденцию к трансформации. Установлено, что успешная деятельность банка в значительной степени зависит от выбранной концепции управления рисками. Доказано, что система риск-менеджмента должна базироваться на научно обоснованной, предметно адаптированной к реалиям банковской деятельности методологии, передовых технологиях и мировом опыте управления рисками. Потребность в разработке интегрированного показателя риска в банках связана с принятием Базельским комитетом по банковскому надзору глобальной реформы мировой банковской системы, введение которой базируется на новых нормах требований к структуре активов и капитала банков. Методология расчета интегрального показателя риска

функционирования банков включает такие этапы: диагностика и мониторинг индикаторов финансовой устойчивости банков; расчет бета-коэффициента; оценка финансовой устойчивости банков с учетом фактора риска; принятие решения об управлении риском. Предложено проведение оценки полученных результатов, а также выбор оптимальных управленческих решений с помощью матрицы стратегий управления риском. Обосновано, что в системе оценки и управления рисками банковской деятельности целесообразно уделять внимание организации эффективной системы внутреннего контроля. Определены основные цели и направления организации внутреннего контроля в банках. Система управления рисками является составляющей внутреннего контроля. Доказано, что определение основных рисков, связанных с деятельностью банков, а также методов управления ими, должно происходить на основании Концепции управления банковскими рисками, основанной на рекомендациях Базельского комитета по банковскому надзору и соответствующих законодательных актах.

Ключевые слова: банк; банковский бизнес; банковские риски; риск-менеджмент; внутренний контроль.

Victoria KOVALENKO

Doctor of Economics, Professor of Banking Department, Odessa National Economic University, Ukraine,
e-mail: kovalenko-6868@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2783-186X>

COMPREHENSIVE ASSESSMENT OF RISK-FACTOR IN THE MODERN CONDITIONS OF BANKING BUSINESS DEVELOPMENT

Kovalenko, V. (2019). *Comprehensive assessment of risk-factor in the modern conditions of banking business development*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Kompleksne otsiniuvannia faktorov-ryzkyu v suchasnykh umovakh rozvytku bankivskoho biznesu; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin, *Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen'* (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 157–169.

Abstract. The article proposes a theoretical and methodological approach to the estimation of the risk factor integral indicator in the banks activity. It is determined that the modern banking business development is associated with a considerable number of risks, which given the globalization processes, political, economic problems in Ukraine and world, technological and information systems development, which tend to transformation. It is established that the successful of bank activity depends largely on the chosen concept of risk management. It is proved that the risk management system should be based on scientifically grounded, substantially adapted to the realities of banking activity methodology, advanced technologies and world experience of risk management. The need an integrated risk indicator developing in banks is associated with the adoption by the Basel Committee on Banking Supervision of a global reform of the world banking system, which based on new standards of requirements for the structure of banks' assets and capital. The methodology for calculating the integral risk indicator of banks' functioning includes the following stages: diagnostics and monitoring of banks' financial stability indicators; beta coefficient calculation; the banks' financial stability assessment taking into account the risk factor; making risk management decisions. It is proposed to evaluate the obtained results as well as the selection of optimal management decisions with using a matrix of risk management strategies. It is substantiated that in the system of risk assessment and management of banking activity it is advisable to pay attention of an effective internal control system organization. The main goals and directions of internal control organization in banks are determined. The risk management system is an integral part of internal control. It is proved that the definition of main risks associated with the banks activity, as well as the methods for managing them, should be made on the basis of the Banking Risk Management Concept, which is based on the recommendations of the Basel Committee on Banking Supervision and relevant legislation.

Keywords: bank; banking business; banking risks; risk management; internal control.

JEL classification: C600; G210

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.157-169](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.157-169)

Постановка проблеми у загальному вигляді. В останні роки спостерігається чітка тенденція до збільшення економічної та політичної нестабільності на національному, регіональному та глобальному рівнях. Банківські системи, які акумулюють політичні, макроекономічні та інституціональні ризики, в умовах зростаючої нестабільності опиняються в найбільш несприятливому становищі. При цьому виникнення нестабільності безпосередньо у банківському секторі економіки призводить до негативних наслідків розвитку економіки в цілому, а в деяких випадках провокує соціально-політичну кризу. Вітчизняні банки проходять серйозну перевірку часом в умовах постійних економічних

трансформацій. Швидка зміна умов функціонування, вплив зовнішнього середовища, необхідність внутрішніх перетворень зумовлюють постійне удосконалення банківської системи.

Банківська система України виступає головним сегментом фінансового ринку і єдиним джерелом зовнішнього фінансування для низки важливих секторів економіки. Кризові ситуації в банківському секторі особливо загострилися у 2008–2010 рр. і стали уроками для попередження криз у майбутньому або принаймні їх пом'якшення. Кризова ситуація на рівні окремого банку може виникати раптово або назрівати поступово. З часу розгортання кризи в Україні, у 2016 році вітчизняна банківська система зазнала найбільших збитків, які склали 158,4 млрд. грн. [1, с. 5].

Сучасний розвиток банківського бізнесу пов'язаний із значною кількістю ризиків, які з урахуванням глобалізаційних процесів, політичних, економічних проблем в Україні та світі, розвитку технологічних та інформаційних систем, мають тенденцію до трансформації, можна сказати «мутації», внаслідок чого їх дуже складно ідентифікувати та застосовувати превентивні заходи щодо їх нівелювання. З огляду на зазначене, доцільним є удосконалення систем ідентифікації та оцінки ризиків в банках для забезпечення їх фінансової стійкості та підвищення конкурентоспроможності на фінансовому ринку.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Проблема розробки методичного інструментарію щодо ідентифікації та оцінки ризиків, пов'язаних із банківським бізнесом, присвячені наукові праці Л. Жердецької [1], Л. Бойківської [2], Н. Кузнецової [3], Н. Демчук [4], В. Бобиля [5], О. Пернарівського [6], І. Домінової [7] та багатьох інших.

У монографіях [1; 5] розкриваються теоретичні та практичні основи управління фінансовими ризиками банків в умовах кризи; систематизовано вітчизняний та зарубіжний досвід банківського ризик-менеджменту, виявлено проблемні питання та сучасні тенденції розвитку управління кредитним, валютним, процентним, ринковим ризиками та ризиком ліквідності.

Н. Кузнецова, на основі аналізу існуючих міжнародних підходів до менеджменту ризику запропонувала системну методологію аналізу та менеджменту ризиків, яка ґрунтується на основних принципах та методах системного аналізу; у ній враховано основні закономірності й особливості розвитку фінансових процесів, а також враховано міжнародну практику та включено нові комбіновані методи мінімізації фінансових ризиків [3, с. 126–131].

Н. Демчук, Л. Бойківська та О. Пернарівський розглядають методи ідентифікації та оцінки ризиків банківської діяльності; розглянуто поняття «управління банківськими ризиками», «банківський ризик» та проблеми оптимального співвідношення ризику й доходу, які є одними з ключових у фінансовій і виробничій діяльності суб'єктів ринкових відносин [2; 4; 6].

Достатньо цікавим з наукової точки зору є дослідження І. Домінової, яка доповнила моделі «Три лінії захисту» четвертою лінією, що дозволяє підвищити довіру населення до банків внаслідок вдосконалення ризик-менеджменту банку та посилення фінансової стабільності банків; оцінила перспективи побудови ефективної системи управління ризиками та ризик-орієнтованого внутрішнього контролю у вітчизняних банках [7, с. 121].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблемним питанням на сьогодні є те, що не існує єдиного теоретико-методичного підходу щодо оцінювання загального рівня ризиковості діяльності банків. В загальному вигляді практичні напрацювання націлені на визначення, ідентифікацію та мінімізацію окремих видів банківських ризиків.

Постановка завдання. Метою статті є розробка теоретико-методичного підходу щодо оцінювання інтегрального показника фактору ризику в діяльності банків; обґрунтування основних положень внутрішнього контролю банку за ризиками.

Виклад основного матеріалу дослідження. Банківський бізнес характеризується вищим ступенем ризикованості, порівняно з іншими сферами економічної діяльності. Ця особливість зумовлена специфікою тих функцій, які виконує кожний банк. Банки мають

багато партнерів, клієнтів, позичальників, фінансовий стан яких безпосередньо впливає на їхнє становище.

Банківський ризик – це потенційна можливість недоотримання доходів або зменшення ринкової вартості капіталу банку внаслідок несприятливого впливу зовнішніх або внутрішніх факторів. Такі збитки можуть бути прямими (втрата доходів або капіталу) чи непрямими (накладення обмежень на здатність банку досягати своїх бізнес-цілей) [8, с. 5].

Успішна діяльність банку в цілому значною мірою залежить від обраної концепції управління ризиками, керуючись такими правилами: усі види ризиків взаємопов'язані; рівень ризику постійно змінюється під впливом динамічного оточення; ризики, на які наражаються банки, безпосередньо пов'язані з ризиками їх клієнтів; банкіри повинні намагатися уникнути ризиків навіть більше, ніж інші підприємці, оскільки вони працюють не із власними, а з чужими грошима [4, с. 117].

З наукової точки зору, система ризик-менеджменту повинна базуватися на науково обґрунтованій, предметно адаптованій до реалій банківської діяльності методології, передових технологіях та світовому досвіді управління ризиками. В умовах глобалізації та інтеграції банківського бізнесу посилення конкурентної боротьби та збільшення загроз кредитної безпеки постають завдання підвищення власної фінансової стійкості, оптимізація співвідношення конкуруючих характеристик – ризику та доходності [9, с.33–34].

Варто зазначити, що будь-яка система, повинна містити визначені завдання, принципи, функції, об'єкти та суб'єкти управління, методи та інструменти досягнення поставленої цілі. Виходячи з цього, структурно-логічна схема системи ризик-менеджменту в банку представлена автором на рис. 1.

Таким чином, кожен банк створює комплексну, адекватну та ефективну систему ризик-менеджменту з урахуванням особливостей своєї діяльності, характеру, обсягів операцій банку, профілю ризиків та системної важливості банку, яка відповідає таким принципам:

- ефективність – процес управління, що забезпечує об'єктивну оцінку розміру ризиків банку та повноту заходів щодо управління ризиками з оптимальним використанням фінансових ресурсів, персоналу та інформаційних систем банку;
- своєчасність – процес управління ризиками, що забезпечує своєчасне (на ранній стадії) виявлення, вимірювання, моніторинг, контроль, звітування та пом'якшення усіх видів ризиків на всіх організаційних рівнях;
- структурованість – система управління ризиками, що передбачає чіткий розподіл функцій, обов'язків і повноважень з управління ризиками між усіма структурними підрозділами та працівниками банку, та їх відповідальність згідно з таким розподілом;
- розподіл обов'язків (відокремлення функції контролю від здійснення операцій банку) – забезпечення уникнення ситуації, за якої одна особа здійснює повний контроль над функцією чи видом діяльності банку;
- усебічність та комплексність – охоплення всіх видів діяльності банку на всіх організаційних рівнях та у всіх його структурних підрозділах, оцінка взаємного впливу ризиків;
- пропорційність – створення ефективної системи управління ризиками, що відповідає бізнес-моделі банку, його системі системної важливості, а також рівню складності операцій, що здійснюються банком;
- незалежність – свобода від обставин, що становлять загрозу для неупередженого виконання підрозділом з управління ризиками та підрозділом контролю за дотриманням норм (комплаєнс) своїх функцій. Незалежність передбачає недопущення ситуації, коли винагорода працівників підрозділу з управління ризиками та підрозділу контролю за дотриманням норм (комплаєнс), у тому числі їх керівників, пов'язана з фінансовими результатами бізнес-підрозділів;
- конфіденційність – недопущення отримання інформації, що не підлягає оприлюдненню, особами, у яких немає повноважень на її отримання;

- прозорість – оприлюднення банком інформації щодо системи управління ризиками та профілю ризику [1, с. 18–19].

Рис. 1. Структурно-логічна схема системи ризик-менеджменту в банку (складено автором)

Сьогодні основні підходи до менеджменту ризиків у світі формуються такими організаціями та стандартами:

FERMA (Federation of European Risk Management Association) – Європейська федерація асоціації ризик-менеджменту – в її документах запропоновано модель ідентифікації подій.

ERM COSO (Enterprise Risk Management – Integrated Framework Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission) – принципи ризик-менеджменту, розроблені Комітетом спонсорських організацій Комісії Тредвея разом з компанією Price Waterhouse Coopers.

ISO/IEC Guide 73 – стандарт, розроблений Міжнародною організацією зі стандартизації (International Organization of Standardization), у якому описано системний підхід до оцінювання й управління ризиками.

PMBoK (Project Management Body of Knowledge) – стандарт управління проектами, сформований Американським інститутом управління проектами (Project Management Institute, PMI). Описує всі стадії життєвого циклу проекту, включаючи елементи проектного ризик-менеджменту.

Basel II, Basel III – Угода комітету з банківського нагляду; містить збірник нормативів з поліпшення техніки оцінювання кредитних ризиків і управління ними [3, с. 126–127].

До нормативно-правової бази, що регламентує організацію систем ризик-менеджменту в Україні, належать:

1. Методичні рекомендації щодо організації та функціонування систем ризик-менеджменту в банках України, затверджені постановою Правління НБУ № 361 від 02.08.2004 р.
2. Положення «Про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських, групах», затверджене постановою Правління НБУ № 64 від 11.06.2018 р.
3. Методичні вказівки з інспектування банків «Система оцінки ризиків», затверджені постановою Правління НБУ № 104 від 15.03.2004 р.

Варто відмітити, що необхідність розробки інтегрованого показника ризику у банках, перш за все пов'язана із прийняттям Базельським комітетом з банківського нагляду глобальної реформи світової банківської системи, введення якої базується на нових нормах вимог до структури активів і капіталу банків.

Методологія розрахунку інтегрального показника ризику функціонування банків повинна базуватися на виділенні певних етапів та формуванні алгоритму, який представлено на рис. 2.

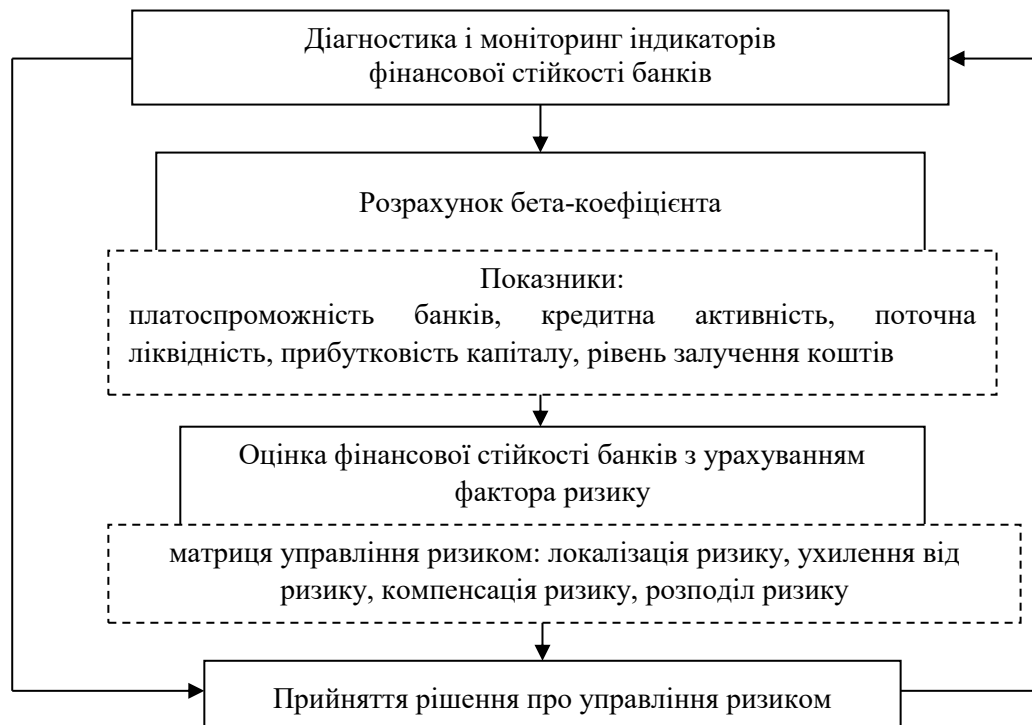

Рис. 2. Алгоритм розрахунку інтегрального показника ризику (складено автором)

Об'єктами дослідження було обрано банки з вітчизняним капіталом, які функціонують на ринку банківських послуг з 2014 року.

Для проведення зазначених розрахунків необхідно визначити: середні значення індикаторів для кожної банківської установи і по ринку в цілому; розрахувати варіацію середніх по ринку значень індикаторів; розрахувати коваріації середніх значень індикаторів по банках і середніх значень індикаторів по ринку в цілому; розрахунок бета-коефіцієнта.

Вихідними даними є чистий прибуток, власний капітал, обсяг активів, обсяг кредитів, обсяг залучених коштів банків.

Методику розрахунку індивідуальних бет представимо на основі показника прибутковості капіталу. Послідовність розрахунків наступна:

- 1) розраховуємо показник прибутковості капіталу банків як відношення чистого прибутку до власного капіталу кожного банку (R_{ij}) (табл. 1);
- 2) визначається середнє значення прибутковості капіталу за увесь період дослідження за кожним банком шляхом використання середньоарифметичної величини (R_{ci});
- 3) за кожним періодом визначається середнє по ринку значення прибутковості капіталу (табл. 2) за наступною формулою:

$$Rm_j = \sum_{i=1}^k (R_{ij} \times a_{ij}), \quad (1)$$

де Rm_j – середнє по ринку значення прибутковості капіталу банків;

R_{ij} – прибутковість капіталу банківських установ;

a_{ij} – вагові характеристики активів банківських установ.

Таблиця 1

Показники рентабельності капіталу банків за період 2014–2019 рр.
(розраховано автором за даними НБУ [10])

Назва банків	Станом на 01.01.:						R_{ci}
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
АТ «ПУМБ»	0,0956	0,0113	-0,4779	0,0907	0,1613	0,3179	0,0331
АБ «Південний»	0,0338	0,0239	0,0260	0,0330	0,0358	0,1093	0,0436
АТ «ТАСКОМБАНК»	0,1167	0,0369	0,0029	0,0097	0,1639	0,1895	0,0866
АТ «Банк Кредит Дніпро»	-0,0399	-0,1491	8,8889	-0,2478	-0,4728	-0,2210	1,2931
АТ «Мега банк»	0,0297	0,0504	0,0290	-0,1173	0,0719	0,1312	0,0325
АТ «Універсал банк»	0,0080	-0,7953	-3,0412	0,0987	0,1071	0,1016	-0,5868
АТ «МІБ»	0,0975	0,1129	0,1585	0,2048	0,2669	0,1838	0,1707
ПАТ Банк Восток»	0,0349	0,1001	0,1164	0,1824	0,1357	0,1719	0,1235
АТ «А – БАНК»	0,0550	0,0508	0,1891	0,2972	0,4341	0,6036	0,2716
ПАТ «МТБ Банк»	0,0016	-0,2124	-0,2905	-0,0140	0,1617	0,0302	-0,0539
Усього	0,0592	-0,0464	-0,3847	0,0511	0,0981	0,2084	-0,0024

Таблиця 2

Визначення середніх по ринку показників прибутковості капіталу за період 2014–2019 рр.
(розраховано автором за даними НБУ [10])

Назва банків	$R_{mi} = \sum R_{ij} \cdot a_{ij}$						RM
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
АТ «ПУМБ»	0,0426	0,0047	-0,1766	0,0345	0,0573	0,1112	
АБ «Південний»	0,0051	0,0041	0,0050	0,0058	0,0063	0,0172	
АТ «Таскомбанк»	0,0042	0,0013	0,0001	0,0007	0,0156	0,0210	
АТ «Банк Кредит Дніпро»	-0,0032	-0,0130	0,6576	-0,0175	-0,0370	-0,0170	
АТ «Мега банк»	0,0022	0,0040	0,0025	-0,0090	0,0045	0,0081	
АТ «Універсал банк»	0,0007	-0,0576	-0,1732	0,0043	0,0051	0,0063	
АТ «МІБ»	0,0023	0,0042	0,0086	0,0120	0,0163	0,0110	
ПАТ Банк Восток»	0,0014	0,0052	0,0075	0,0121	0,0077	0,0098	
АТ «А – БАНК»	0,0016	0,0013	0,0062	0,0083	0,0154	0,0206	
ПАТ «МТБ Банк»	0,0001	-0,0064	-0,0089	-0,0004	0,0049	0,0009	
Rm_j	0,0570	-0,0524	0,3287	0,0507	0,0963	0,1891	0,1116
σ^2	0,0030	0,0269	0,0471	0,0037	0,0002	0,0060	0,0145

4) визначається середнє (RM) за усі періоди спостереження значення Rm_j . Формула для розрахунку має наступний вигляд:

$$RM = \frac{\sum_{j=1}^n Rm_j}{n} = -0,0147; \quad (2)$$

5) розраховується середньоквадратичне відхилення:

$$\delta^2 = \frac{\sum_{j=1}^n (Rm_j - RM)^2}{n}, \quad (3)$$

6) розраховується коваріація ($Cov(R_{ij}, Rm_j)$) за кожним банком за формулою:

$$Cov(R_{ij}, Rm_j) = \frac{\sum_{i=1}^n (Rm_j - RM)(R_{ij} - Rc_i)}{n}. \quad (4)$$

7) розраховується бета прибутку (β_p) для кожного банку за формулою (табл. 3):

$$\beta_p = \frac{Cov(R_{ij}, Rm_j)}{\delta^2}. \quad (5)$$

Таблиця 3

Розрахунок показника індивідуальної бети прибутковості капіталу за період 2014–2019 рр. (розраховано автором)

Назва банку	Роки						cov	β
	(R _{m_j} -R _M)(R _{ij} -R _{Ci})							
	2014	2015	2016	2017	2018	2019		
АТ «ПУМБ»	-0,0034	0,0036	0,0838	-0,0009	-0,0020	0,0221	0,0172	1,19
АБ «Південний»	0,0005	0,0032	0,0029	0,0006	0,0001	0,0051	0,0021	0,14
АТ «Таскомбанк»	-0,0016	0,0082	0,0137	0,0047	-0,0012	0,0080	0,0053	0,36
АТ «Банк Кредит Дніпро»	0,0728	0,2364	-1,2453	0,0938	0,0270	-0,1174	-0,1555	-10,73
АТ «Мега банк»	0,0001	-0,0029	0,0006	0,0091	-0,0006	0,0077	0,0023	0,16
АТ «Універсал банк»	-0,0325	0,0342	0,4024	-0,0417	-0,0106	0,0534	0,0675	4,66
АТ «МІБ»	0,0040	0,0095	0,0020	-0,0021	-0,0015	0,0010	0,0022	0,15
ПАТ Банк Восток»	0,0048	0,0038	0,0012	-0,0036	-0,0002	0,0037	0,0016	0,11
АТ «А – БАНК»	0,0118	0,0362	0,0135	-0,0016	-0,0025	0,0257	0,0139	0,96
ПАТ «МТБ Банк»	-0,0030	0,0260	0,0388	-0,0024	-0,0033	0,0065	0,0104	0,72

Виходячи з того, що коефіцієнт бета визначається як нахил кута, доцільно знайти вагові коефіцієнти індивідуальних бет прибутковості капіталу, платоспроможності, кредитної активності, рівня залучення коштів та поточної ліквідності. З цією метою, вважаємо за доцільне використовувати метод побудови функції належності з використанням теорії нечіткої множини (метод Т. Сааті) [11, с. 57–69].

Інформацією для побудови функції належності є експертні парні порівняння. Для кожної пари елементів універсальної множини експерт оцінює перевагу одного елемента над іншим по відношенню до властивості нечіткої множини. Парні порівняння подаються у вигляді такої матриці В (6):

$$B = \begin{matrix} & \beta_r & \beta_z & \beta_{sk} & \beta_v & \beta_d \\ \begin{matrix} \beta_r \\ \beta_z \\ \beta_{sk} \\ \beta_v \\ \beta_d \end{matrix} & \begin{pmatrix} b_{11} & b_{12} & b_{13} & b_{14} & b_{15} \\ b_{21} & b_{22} & b_{23} & b_{24} & b_{25} \\ b_{31} & b_{32} & b_{33} & b_{34} & b_{35} \\ b_{41} & b_{42} & b_{43} & b_{44} & b_{45} \\ b_{51} & b_{52} & b_{53} & b_{54} & b_{55} \end{pmatrix} \end{matrix} \quad (6)$$

Матриця парних порівнянь складається за такими принципами: при порівнянні вагомості показників виходять з 10-бальної системи; оцінки, отримані, з одного боку, від головної діагоналі матриці, повинні бути зворотними оцінкам з іншого боку від головної діагоналі; самі оцінки складаються, виходячи з їх значущості [11].

При формуванні попарних порівнянь експерт повинен відобразити результати оцінки за такими критеріями: встановити, який із запропонованих показників, на його думку, найбільш важливий; оцінити сприйняття інтенсивності відмінностей у вигляді рангу важливості за певною ранговою шкалою. На основі експертних оцінок будується матриця парних порівнянь, для якої визначається максимальне власне значення, потім після виписування системи лінійних рівнянь визначається власний вектор і нормуються його компоненти. Після цього компоненти показують ваги різних показників у частках від одиниці. Загальна бета визначається як сума добутків значень індивідуальних бет на відповідні вагові коефіцієнти.

Матриця парних порівнянь є діагональною ($b_{ii} = 1, i = \overline{1, n}$) та обернено симетричною ($b_{ij} = \frac{1}{b_{ji}}, i, j = \overline{1, n}$).

Ступені належності приймаються рівними відповідним координатам власного вектора $V = (v_1, v_2, \dots, v_n)$ матриці парних порівнянь (7):

$$\mu(U_i) = V_i, i = \overline{1, n} \quad (7)$$

Власний вектор знаходиться за такою системою рівнянь (8):

$$\begin{cases} B * V = \lambda_{\max} * V \\ V_1 + V_2 + \dots + V_n = 1 \end{cases} \quad (8)$$

де $\lambda_{\max}$ – максимальне власне значення матриці B .

$\lambda_{\max}$ від n може виступати мірою неузгодженості парних порівнянь експерта.

При цьому, якщо $\frac{\lambda_{\max} - n}{n - 1} \leq 0,1$, то результати обчислень прийнятні.

Варто зазначити, що при узгодженості парних порівнянь процедура побудови функцій належності значно спрощується. Тобто за умови узгодженості думок експертів матриця парних порівнянь має такі властивості:

- вона діагональна, якщо $b_{ij} = 1, i = \overline{1, n}$;
- вона обернено симетрична, тобто елементи, симетричні відносно головної діагоналі, пов'язані залежністю $b_{ij} = 1 / a_{ij}, i, j = \overline{1, n}$;
- вона транзитивна, тобто $b_{ik}, b_{kj}, i, j, k = \overline{1, n}$.

Виходячи з того, що у даному дослідженні за допомогою експертного методу визначено, що базовою індивідуальною бетою є бета платоспроможності, то власний вектор у такому випадку має наступний вигляд (9):

$$V = \begin{Bmatrix} \beta_r & \beta_z & \beta_{sk} & \beta_v & \beta_d \\ 5 & 1 & 7 & 3 & 7 \end{Bmatrix}, \quad (9)$$

де V – вектор;

β_r – індивідуальна бета прибутковості капіталу;

β_z – індивідуальна бета платоспроможності;

β_{sk} – індивідуальна бета кредитної активності;

β_v – індивідуальна бета поточної ліквідності;

β_d – індивідуальна бета рівня залучення коштів.

За допомогою програмного пакета Matlab було побудовано матрицю попарних порівнянь та отримано ступені значущості індивідуальних бет (4.16):

$$B = \begin{pmatrix} 1,0000 & 0,2000 & 1,4000 & 0,6000 & 1,4000 \\ 5,0000 & 1,0000 & 7,0000 & 3,0000 & 7,0000 \\ 0,7143 & 0,1429 & 1,0000 & 0,4286 & 1,0000 \\ 1,6667 & 0,3333 & 2,3333 & 1,0000 & 2,3333 \\ 0,7143 & 0,1429 & 1,0000 & 0,4286 & 1,0000 \end{pmatrix}$$

$$\beta_f = \beta_r \times 0,1099 + \beta_z \times 0,5497 + \beta_{sk} \times 0,0785 + \beta_v \times 0,1832 + \beta_d \times 0,0785 \quad (10)$$

Отримані результати розрахунку загальної бети представлені в табл. 4. Оцінку отриманих результатів, а також вибір оптимальних управлінських рішень пропонується здійснювати за допомогою матриці стратегій управління ризиком.

Таблиця 4

Показники загальної бети та індивідуальних бет (розраховано автором)

Назва банку	Бета прибутковості капіталу, β_r	Бета платоспроможності, β_z	Бета кредитної активності, β_{sk}	Бета поточної ліквідності, β_v	Бета залучення коштів, β_d	Загальна бета, β_f
АТ «ПУМБ»	1,1868	3,3030	1,1262	11,1582	1,3384	4,1838
АБ «Південний»	0,1439	1,5536	1,1643	18,3931	0,4174	4,3636
АТ «Таскомбанк»	0,3648	0,5250	1,0197	14,7709	0,5015	3,1541
АТ «Банк Кредит Дніпро»	-10,7272	5,3611	1,1096	-35,0534	2,2400	-4,3907
АТ «Мега банк»	0,1605	2,8224	0,5560	-19,6083	0,6002	-1,9324
АТ «Універсал банк»	4,6593	2,5181	-0,9706	-33,8847	1,3836	-4,2790
АТ «МІБ»	0,1491	5,0547	0,7679	40,3287	0,5799	10,2890
ПАТ Банк Восток»	0,1133	-0,3945	1,0751	-17,2046	0,2245	-3,2543
АТ «А – БАНК»	0,9576	-1,0961	-0,5185	215,3634	1,8862	39,0647
ПАТ «МТБ Банк»	0,7193	2,5079	3,0084	-28,4933	0,3863	-3,4958

На підставі проведених розрахунків для побудови вищезазначеної матриці банкам, які аналізувалися, задаються наступні параметри: АТ «ПУМБ» (4,18; 0,03), АБ «Південний» (4,36; 0,04), АТ «Таскомбанк» (3,15; 0,09), АТ «Банк Кредит Дніпро» (-4,39; 1,29), АТ «Мегабанк» (-1,93; 0,03), АТ «Універсал банк» (-4,28; -0,59), АТ «МІБ» (10,29; 0,17),

ПАТ «Банк Восток» (-3,25; 0,12), АТ «А – Банк» (39,06; 0,27), ПАТ «МТБ Банк» (-3,50; -0,05) (рис. 3).

<i>Перший квадрант</i> характеризується високим значенням показника ризику та нижчих за середнє значення темпів зростання прибутковості, що передбачає застосування методу локалізації ризику: АТ «ПУМБ» (4,18; 0,03), АБ «Південний» (4,36; 0,04), АТ «Таскомбанк» (3,15; 0,09), АТ «МІБ» (10,29; 0,17), АТ «А – Банк» (39,06; 0,27)	<i>Другий квадрант</i> характеризується низьким значенням ризику, але не нижче середньорічних темпів росту прибутковості. Використовується метод компенсації ризику, що, у свою чергу, передбачає перегляд підходів до системи планування, прогнозування банківської діяльності, моніторингу і діагностики фінансової стійкості, удосконалення системи резервування: АТ «Мегабанк» (-1,93; 0,03), АТ «Універсал банк» (-4,28; -0,59), ПАТ «Банк Восток» (-3,25; 0,12)
<i>Третій квадрант</i> характеризується високим значенням ризику паралельно з високими показниками темпів зростання прибутковості. Зазначена ситуація потребує прийняття рішень щодо розподілу ризику за рахунок диверсифікації банківських операцій, клієнтської бази: ПАТ «МТБ Банк» (-3,50; -0,05), АТ «Банк Кредит Дніпро» (-4,39; 1,29)	<i>Четвертий квадрант</i> характеризується високим темпом зростання прибутковості та низьким рівнем ризику. Зазначений рівень ризику потребує перегляду позиції банківських установ стосовно роботи з корпоративними клієнтами та проведення над прибуткових банківських операцій.

Рис. 3. Матриця позиціювання банків за рівнем ризику (складено автором)

Варто зазначити, що велику увагу в системі оцінки та управління ризиками банківської діяльності доцільно приділяти організації ефективної системи внутрішнього контролю.

Зазначена система є сукупністю органів та напрямків внутрішнього контролю, що забезпечує порядок здійснення та досягнення цілей, які встановлюються законодавством, положеннями про систему внутрішнього контролю, установчими та внутрішніми документами банків.

Основними цілями проведення внутрішнього контролю є: забезпечення ефективності та результативності діяльності банківської установи при здійсненні банківських операцій, управління активами і пасивами, збереження активів, управління банківськими ризиками; достовірність, повнота, об'єктивність та своєчасність складання та надання фінансової, бухгалтерської звітності та забезпечення інформаційної безпеки; дотримання норм правових актів, стандартів саморегулюючих установ, засновницьких та внутрішніх документів; уникнення ситуації залучення банками та участі їх у здійсненні протиправної діяльності, у тому числі відмиванні коштів, отриманих злочинним шляхом, і фінансуванні тероризму, а також забезпечення своєчасного подання відповідно до законодавства відомостей до державних регуляторних органів і Національного банку України. Внутрішній контроль повинен містити такі основні напрямки: контроль з боку органів управління за організацією діяльності банку; контроль за функціонуванням системи управління банківськими ризиками і їх оцінку; контроль за розподілом повноважень при здійсненні банківських операцій та інших угод; контроль за системою управління інформаційними потоками та забезпечення її безпеки; контроль за функціонуванням системи протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, і фінансуванню тероризму; контроль відповідності діяльності банків на ринку цінних паперів вимогам законодавства та нормативних актів.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, система управління ризиками є складовою внутрішнього контролю. З метою визначення основних ризиків, пов'язаних з діяльністю банків, а також методів управління ними, розробляється Концепція

управління банківськими ризиками, яка базується на рекомендаціях Базельського комітету з банківського нагляду та відповідних законодавчих актах.

Загалом служба внутрішнього контролю відповідає не за внутрішній контроль, а за його незалежну оцінку та допомогу керівництву в його удосконаленні. У ситуації обмеженості ресурсів виконання даної цілі можливе шляхом використання ризик-орієнтованого підходу. Концепція ризик-орієнтованого підходу внутрішнього контролю, який базується на визначенні та моніторингу рівня ризику, що прийнятний для банківських установ, передбачає передавання на усі рівні управління відповідальності за ідентифікацію ризику та їх оцінку.

Невизначеність, яка має прояв через брак інформації, заважає економічним суб'єктам ефективно використовувати ресурси і грошові кошти та розробляти стратегію поведінки на ринку. У зв'язку з тим, що ймовірність виникнення ризику, пов'язаного з браком інформації про стан зовнішнього середовища, зворотно пропорційна рівню інформованості менеджерів банків про ставлення зовнішнього середовища відносно свого банку, зазначений вид ризику найбільш важливий у сучасних умовах. Ризики взаємопов'язані і зміни одного з них викликають зміни у іншого, але сукупно вони впливають на результати діяльності банківської установи і вимагають оцінки та управління.

Для визначення фактора ризику необхідно встановити перелік ризиків, які притаманні банківським установам, і за якими встановлюють прийнятні і допустимі рівні. Фактори ризику – показники, які можуть бути використані залежно від об'єкта перевірки для встановлення рівня ризику бізнесу, операцій і контрольного середовища об'єкта, їх можливого впливу на бізнес. До основних характеристик фактора ризику належать: негативний або позитивний вплив на вимір і оцінку рівня ризику, пов'язаного з об'єктом перевірки; зменшення або збільшення рівня ризику по відношенню до об'єкта перевірки; визначення загального показника ризику об'єкта перевірки.

До груп факторів ризику варто віднести вид бізнесу, складність операцій, нестійкість бізнесу, бізнес-середовище, ступінь впливу на ключові показники, кадрове забезпечення, недотримання етичних цінностей, використання недосконалих інформаційних технологій, неякісне корпоративне управління, недосконалу організаційну структуру, незадовільний стан контролюючого середовища.

Фактори ризику мають прояв через розмір активів, обсяг операцій, складність операцій, рівень автоматизації, чесність і компетентність співробітників, неадекватну організаційну структуру, систему внутрішнього контролю, значення впливу на репутацію банку, географічне розташування і ступінь змін.

Залежно від ступеня суттєвості ризиків, які притаманні структурним підрозділам банківської установи, доцільно сформулювати шкалу оцінки ризиків: висока – контроль правління банку; середня – рішення лінійного керівництва, контроль куратора; низька – рішення і контроль лінійного керівництва. Таким чином, на підставі визначення інтегрального показника ризику, за допомогою якого встановлюється загальна ризиковість діяльності банків і їх позиція на ринку банківських послуг, можливим є розробка і прийняття рішень щодо подальшого функціонування та збереження фінансово стійких позицій. Визначені елементи ризику за кожною категорією та методи управління ним доцільно використовувати при формуванні системи ризик-орієнтованого внутрішнього контролю у банках.

Література

1. Система ризик-менеджменту в банках : теоретичні та методологічні аспекти : монографія / За ред. В. В. Коваленко. Одеса : ОНЕУ, 2017. 304 с.
2. Бойківська Л. І. Методи оцінок банківських ризиків. Актуальні проблеми розвитку регіону. 2009. № 5. С. 164–168.
3. Кузнєцова Н. В. Системний підхід до менеджменту фінансових ризиків. Системні дослідження та інформаційні технології. 2018. № 2. С. 124–140.

4. Демчук Н. І., Абахтімова А. А. *Управління банківськими ризиками*. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2017. Вип. 24. Ч. 1. С. 117–119.
5. Бобиль В. В. *Фінансові ризики банків : теорія та практика управління в умовах кризи* : монографія. Дніпропетр. нац. ун-т залізн. транспорту ім. акад. В. Лазаряна. Дніпропетровськ, 2016. 298 с.
6. Пернарівський О. В. *Аналіз, оцінка та способи зниження банківських ризиків*. Вісник Національного банку України. 2004. № 4. С. 44–49.
7. Домінова І. В. *Внутрішній контроль банків на основі моделі «чотирьох ліній» : особливості та переваги*. Облік і фінанси. 2019. № 2 (84). С. 118–123.
8. Губа М. О., Плійчук М. В. *Ризики в банківській системі України*. Економіка, фінанси, право. 2018. № 5. С. 4–9.
9. Коваленко В. В. *Ризик-менеджмент в системі стратегічного управління фінансовою стійкістю банківської системи*. Вісник Української академії банківської справи. 2010. № 1. С. 33–39.
10. Дані фінансової звітності банків України : сайт НБУ. URL: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=7693080 (дата звернення: 30.04.2019).
11. Saaty T. L. *Exploring the interface between hierarchies, multiple objectives and fuzzy sets*. Fuzzy Sets and Systems. 1978. Vol. 1. Pp. 57–69.

References

1. Kovalenko, V. V. et al. (2017). *Risk management system in banks: theoretical and methodological aspects*: monograph [Systema ryzyk-menedzhmentu v bankakh: teoretychni ta metodolohichni aspekty: monohrafiia], Odessa, ONEU, 304 s. [in Ukrainian]
2. Boykivska, L. I. (2009). *Methods of bank risk assessment* [Metody otsinok bankivskykh ryzykiv], Aktualni problemy rozvytku rehionu, No. 5, s. 164–168 [in Ukrainian]
3. Kuznetsova, N. V. (2018). *A systematic approach to financial risk management* [Systemnyi pidkhid do menedzhmentu finansovykh ryzykiv], Systemni doslidzhennia ta informatsiini tekhnolohii, No. 2, s. 124–140 [in Ukrainian]
4. Demchuk, N. I., Abakhtimova, A. A. (2017). *Banking risks management* [Upravlinnia bankivskymy ryzykamy], Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu, No. 24 (1), s. 117–119 [in Ukrainian]
5. Bobil, V. V. (2016). *Financial risks of banks: theory and practice of crisis management*: monograph [Finansovi ryzyky bankiv: teoriia ta praktyka upravlinnia v umovakh kryzy: monohrafiia], Dnipropetrovskyi natsionalnyi universytet zaliznychnoho transportu imeni akademika V. Lazariana, 298 p. [in Ukrainian]
6. Pernarivskyy, O. V. (2004). *Analysis, evaluation and ways to reduce of banking risks* [Analiz, otsinka ta sposoby znyzhennia bankivskykh ryzykiv], Visnyk natsionalnoho banku Ukrainy, No. 4, s. 44–49 [in Ukrainian]
7. Dominova, I. V. (2019). *Banks' internal control based on the four-line model: features and advantages* [Vnutrishnii kontrol bankiv na osnovi modeli «chotyriokh liniy»: osoblyvosti ta perevahy], Oblik i finansy, No. 2 (84), s. 118–123 [in Ukrainian]
8. Guba, M. O., Pliichuk, M. V. (2018). *Risks in the banking system of Ukraine* [Ryzyky v bankivskii systemi Ukrainy], Ekonomika, finansy, parvo, No. 5, s. 4–9 [in Ukrainian]
9. Kovalenko, V. V. (2010). *Risk-management in the strategic management system of the banking system financial stability* [Ryzik-menedzhment v systemi stratehichnoho upravlinnia finansovoiu stiikistiu bankivskoi systemy], Visnyk Ukrainskoi akademii bankivskoi spravy, No. 1, s. 33–39 [in Ukrainian]
10. Financial statements of the banks of Ukraine: NBU website [Dani finansovoi zvitnosti bankiv Ukrainy: sait NBU], available at: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=7693080 [in Ukrainian]
11. Saaty, T. L. (1978). *Exploring the interface between hierarchies, multiple objectives and fuzzy sets*. Fuzzy Sets and Systems, Vol. 1, pp. 57–69.

Олександр Леонідович СИРЧИН

кандидат економічних наук, доцент кафедри банківської справи,
Одеський національний економічний університет, Україна, e-mail: aleks_syrchin@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7206-4439>

РОЛЬ УПРАВЛІННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ БАНКУ

Сирчин, О. Л. Роль управління в діяльності банку. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверякова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 170–177.

Анотація. У статті запропоновано науково-практичний підхід до ролі управління в діяльності сучасного комерційного банку. Інформаційною базою статті послужили результати дослідження сучасних вчених і статистичні дані НБУ. Показано, що узагальненою стратегічною метою діяльності окремого комерційного банку є збільшення його частки на ринку банківських послуг. Аргументовано, що управління є сукупністю процесів цілеспрямованого, систематичного і безперервного впливу суб'єкта управління (керівництва банку) на його об'єкт (колектив банку) за допомогою певних функцій, що утворюють замкнутий і повторюваний цикл. Сформульовано, що управлінське рішення – це вид праці, де індивідуальне або колективне керівництво (суб'єкт управління) надає творчій вольовий вплив (розпорядження, наказ) на банк (об'єкт управління) з метою досягнення запланованих результатів діяльності. Класифіковані всі управлінські рішення на стратегічні, тактичні та оперативні залежно від обсягу охоплення об'єкта управління і часу впливу на банк: стратегічні рішення здійснюють довгостроковий вплив (5–20 років) на діяльність банку й охоплюють основні напрямки його роботи в агрегованому вигляді; тактичні рішення надають середньостроковий вплив (3–5 років) на діяльність банку та охоплюють всі напрямки його роботи в докладному вигляді; оперативні рішення надають короткостроковий вплив (до 1 року) на діяльність банку та генерують величезну кількість параметрів або цілей для досягнення. Узагальнені фактори зовнішнього (чисельність населення, обсяг ВВП, обсяг інвестицій, база і маса грошей, рівень інфляції) та внутрішнього (цілі, структура, завдання, технологія і люди) середовища, які суттєво впливають на управління діяльністю окремого банку. Результати дослідження можуть бути використані в практичній діяльності українських банків.

Ключові слова: банківська система країни; комерційний банк; управління діяльністю банку; суб'єкт та об'єкт управління банком; функції управління банком; класифікація управлінських рішень.

Александр Леонидович СЫРЧИН

кандидат экономических наук, доцент кафедры банковского дела,
Одесский национальный экономический университет, Украина, e-mail: aleks_syrchin@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7206-4439>

РОЛЬ УПРАВЛЕНИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКА

Сырчин, А. Л. Роль управления в деятельности банка. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверякова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 170–177.

Аннотация. В статье предложен научно-практический подход роли управления в деятельности современного коммерческого банка. Информационной базой статьи послужили результаты исследования современных учёных и статистические данные НБУ. Показано, что стратегической целью деятельности отдельного коммерческого банка является увеличение его доли на рынке банковских услуг. Аргументировано, что управление представляет собой совокупность процессов целенаправленного, систематического и непрерывного воздействия субъекта управления (руководства банка) на его объект (коллектив банка) с помощью определенных функций, образующих замкнутый и повторяющийся цикл. Сформулировано, что управленческое решение – это вид труда, где индивидуальное или коллективное руководство (субъект управления) представляет собой творческое волевое влияние (распоряжение, приказ) на банк (объект управления) с целью достижения запланированных результатов деятельности. Классифицированы все управленческие решения на стратегические, тактические и оперативные в зависимости от объема охвата объекта управления и времени воздействия на банк: стратегические решения оказывают долгосрочное влияние (5–20 лет) на деятельность банка и охватывают основные направления его работы в агрегированном виде; тактические решения оказывают среднесрочное влияние (3–5 лет) на деятельность банка и охватывают все направления его работы в подробном виде; оперативные решения оказывают краткосрочное влияние (до 1 года) на деятельность банка и генерируют огромное количество параметров или целей для достижения.

Обобщены факторы внешней (численность населения, объем ВВП, объем инвестиций, база и масса денег, уровень инфляции) и внутренней (цели, структура, задачи, технология и люди) среды, которые существенно влияют на управление деятельностью отдельного банка. Результаты исследования могут быть использованы в практической деятельности украинских банков.

Ключевые слова: банковская система страны; коммерческий банк; управления деятельностью банка; субъект и объект управления банком; функции управления банком; классификация управленческих решений.

Oleksandr SYRCHYN

PhD in Economics, Associate Professor, Department of Banking,
Odessa National Economic University, Ukraine, e-mail: aleks_syrchin@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7206-4439>

THE ROLE OF MANAGEMENT IN THE BANK ACTIVITY

Syrchyn, O. (2019). *The role of management in the bank activity*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Rol upravlinnia v diialnosti banku; za red. M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomicnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 170–177.

Abstract. The article proposes a scientific and practical approach to the role of management in the modern commercial bank's activity. The information base of the article was a research results of modern scientists and NBU statistical data. It is shown that the strategic goal of a separate commercial bank activity is to increase its share in the banking services market. It is argued that management is an aggregate of processes of targeted, systematic and continuous influence of a management subject (bank management) on its object (bank team) with a help of certain functions that form a closed and repeating cycle. It is formulated that a management decision is a type of work, where individual or collective leadership (a management subject) provides a creative volitional influence (directive, order) on a bank (management object) with the aim to achieve the planned results of activity. All management decisions are classified into strategic, tactical and operational, depending on the coverage volume of control object and exposure time to the bank: strategic decisions have a long-term influence (5-20 years) on the bank's activity and cover the main directions of its work in an aggregated form; tactical decisions have a medium-term influence (3-5 years) on the bank's activity and cover all directions of its work in a detailed form; operational decisions have a short-term effect (up to 1 year) on the bank's activity and generate a huge number of parameters or goals for achievement. An external (population, GDP volume, investments volume, base and money supply, inflation level) and internal (goals, structure, tasks, technology and people) environment factors that significantly influence on the individual bank's activity management are generalized. The research results can be used in the practical activity of Ukrainian banks.

Keywords: country's banking system; commercial bank; bank's activity management; subject and object of bank management; bank management functions; classification of managerial decisions.

JEL classification: G210

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.170-177](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.170-177)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Економічне життя сучасного суспільства засноване на спеціалізації робіт і людей, які виконують ці роботи. У суспільстві більшість соціально-економічних завдань вирішується в рамках і за допомогою організованих установ, кожна з яких управляється власним незалежним керівництвом. Такі організації вузько спеціалізовані та займаються суворо регламентованою діяльністю в певній галузі.

По суті, мета діяльності будь-якого комерційного підприємства визначається суспільством, оскільки воно залишається його складовою частиною. Основна функція підприємств сфери економіки – це виробництво корисних продуктів і послуг для свого кола споживачів. Інакше кажучи, мета окремої фірми знаходиться не всередині, а за її межами, тобто мета завжди залежить від зовнішнього середовища. Результат діяльності будь-якої компанії – задоволений споживач.

Зрозуміло, що прибуток і прибутковість комерційного підприємства дуже важливі, оскільки акціонери не будуть інвестувати в його створення. При цьому отримання прибутку видається не стільки метою, скільки обмежувачим, стримуючим фактором для комерційного

підприємства і його економічної діяльності. Прибуток – це не причина і не логічне обґрунтування економічної поведінки й економічних рішень, а скоріше перевірка їх доцільності та ефективності. Якщо підприємство отримує прибуток, значить воно ефективно виконує корисну роботу в рамках запитів суспільного життя.

Таким чином, існування комерційного підприємства не є самоціллю. Підприємство існує як засіб для досягнення мети. Метою комерційного підприємства є виробництво та продаж товарів або послуг за межами цієї організації так, щоб отримувати прибуток. Чим більше підприємство продає своїх товарів, тим більше прибуток отримується інвесторами у звичайному випадку. Тільки за такого підходу досягається узгодження інтересів споживачів, інвесторів, керуючих і колективів підприємств. Вищезазначене відноситься і до комерційних банків, які функціонують на загальних принципах діяльності комерційного підприємства. Особливості галузевої банківської діяльності розглядаються нижче.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Особливостям управління підприємством у цілому та управління окремим комерційним банком зокрема присвячено значну кількість робіт, серед яких варто відзначити наступні: в працях П. Друкера [1] та М. Мескона [2] наведені фундаментальні основи управління організаціями; у працях Э. Дж. Долана [3], Д. С. Кідуэлла [4], Р. Л. Міллера [5] наведені фундаментальні основи банківської діяльності та підкреслена роль окремих банків у банківській системі; в працях О. І. Лаврушина [6], Л. В. Коха [7], П. Роуза [8], Дж. Сінкі [9] розглядаються основні питання управління окремим банком у межах загальних концепцій менеджменту; в працях О. А. Криклій [10], О. С. Любунь [11], С. М. Козьменко [12], Л. В. Кузнєцової [13], В. В. Коваленко [14] розглядаються як основні підходи до управління окремим банком, так і специфіка управління банком у вітчизняних умовах. Станом на 01.01.2009 р. в Україні діяло 184 комерційних банка, а станом на 01.07.2019 р. тільки 76 банків [15], тобто неякісне управління більшістю банків призвело до їх закриття. Сучасний стан банківської сфери у світі та банківської галузі в Україні ставлять нові питання щодо якості управління банківськими установами. Відповіді на ці питання потребують нових наукових досліджень.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У вищенаведених працях дослідників розглядається низка питань та надаються узагальнені відповіді на них. Одне з цих питань стосується ролі комерційних банків у сучасному суспільстві.

Мета існування банку як комерційного підприємства – задоволення запитів споживача у спеціальній області діяльності. Специфіка галузі діяльності банку полягає в тому, щоб залучити грошові ресурси від одних клієнтів і розмістити ці ресурси іншим клієнтам, тобто банк спеціалізується на фінансовому посередництві. Інакше кажучи, головна функція комерційних банків як спеціалізованих економічних підприємств – надання фінансових послуг своїм клієнтам у залученні та розміщенні грошей.

Банки працюють з грошима клієнтів і акціонерів. Із рис. 1 видно, що у загальному розмірі пасивів банківської системи України за 2013–2018 роки зобов'язання складають 85–92%, тобто основні ресурси банки формують за рахунок клієнтів, а не акціонерів. Тому управління банком розуміється як управління переважно «чужими, а не своїми грошима», що покладає додаткову відповідальність на керівників банківських установ.

Діяльність банків безпосередньо впливає на грошовий обіг в країні, тобто банки здатні збільшувати або зменшувати обсяг платіжних засобів в економіці. Зміна обсягу платіжних засобів впливає на ціни в економіці, тобто на рівень інфляції. Оскільки стабільність грошової одиниці – це основна функція державного центрального банку, то центральний банк будь-якої країни регулює діяльність комерційних банків таким чином, щоб зберігати постійну купівельну спроможність національної грошової одиниці. Це регулювання приймає різні форми, але кінцевим його результатом є, з одного боку, стримування надмірного зростання комерційних банків, а, з іншого боку, центральний банк є «кредитором останньої інстанції» для порятунку комерційних банків від банкрутства. Комерційний банк є особливим комерційним підприємством, яке поєднує риси звичайного

підприємства і значного державного регулювання з боку центрального банку. Інакше кажучи, сучасний банк є своєрідною формою приватно-державного партнерства.

Рис. 1. Пасиви банківської системи України за 2013–2018 роки (млрд. грн.)
(розроблено автором за даними [15])

Кожний комерційний банк самостійно будує власну систему управління з більшою або меншою мірою успішності. Така система управління має як індивідуальні, так і узагальнені ознаки. На рис. 2 наведені окремі показники ефективності діяльності банківської системи України за 2013–2018 роки. Із цих даних випливає, що протягом 2014–2017 років банківська система України в цілому діяла неефективно, тобто якість управління комерційними банками була низькою (рентабельність капіталу знаходиться переважно в негативній зоні, процентна прибутковість кредитів в цілому знижується). Тому, питання про науково-практичні підходи до управління діяльністю сучасним комерційним банком залишається відкритим.

Рис. 2. Окремі показники ефективності діяльності банківської системи України за 2013–2018 роки (%) (розроблено автором за даними [15])

Постановка завдання. Метою статті є формування основних науково-практичних підходів до ролі управління в діяльності сучасного комерційного банку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Чим більше банк надає фінансових послуг своїм клієнтам, тим більший прибуток отримується інвесторами в банківський капітал. Отже, будь-який банк прагне збільшити обсяг послуг, що надаються, тобто до зростання своїх пасивів і активів, що, у звичайних умовах, призводить до зростання його прибутку. Прагнення банків до

зростання є основним рушійним мотивом їх діяльності. Інакше кажучи, будь-який банк прагне зайняти домінуюче становище на ринку банківських послуг, тобто монополізувати його.

Суспільству і державі не вигідно існування монополії окремого банку, тому що це призводить до встановлення монопольних цін на банківські послуги при зниженні їхньої якості. Тому центральні банки всіх країн обмежують монополію і заохочують конкуренцію між банками, тобто створюють ситуацію для існування необмеженої кількості комерційних банків. Значна кількість банків діє на ринку банківських послуг будь-якої країни. Це означає, що прагнення окремого банку до зростання має обмеження.

Таким чином, кожен діючий комерційний банк вже має свою частку на ринку банківських послуг і в майбутньому прагнучим її збільшити – це і є стійкою довгостроковою або стратегічною метою діяльності сучасного комерційного банку. Зрозуміло, реалізація цієї мети можлива лише і виключно в умовах прибуткової роботи банку.

Головне завдання менеджменту банку – це забезпечити спільну роботу людей шляхом формування спільних цінностей, єдиних цілей, відповідної структури організації, умов для навчання і підвищення кваліфікації працівників, що дозволяє співробітникам ефективно виконувати свої обов'язки й вчасно реагувати на зміни зовнішнього і внутрішнього середовища.

Управління банком – це процес керівництва і координації діяльності колективу банку для досягнення цілей діяльності банку. Інакше кажучи, управління є сукупністю процесів цілеспрямованого, систематичного і безперервного впливу суб'єкта управління (керівництва банку) на його об'єкт (колектив банку) за допомогою певних функцій, що утворюють замкнутий і повторюваний цикл.

Для управління або прийняття рішень в банку найбільш важливими є наступні функції:

1. Постановка майбутніх цілей діяльності або планування з урахуванням внутрішнього і зовнішнього потенціалу.
2. Регулювання і координація діяльності підрозділів банку на основі поставлених цілей.
3. Облік і контроль діяльності банку.
4. Оцінка або аналіз діяльності банку в минулому і порівняно з планом.

Усі функції взаємопов'язані, тобто їх реалізація взаємно впливає один на одного і зміна в будь-якій функції викликає зміну в інших.

Щодо необхідності управління банком можна сформулювати наступні твердження.

Управління банком здійснюється шляхом прийняття та реалізації управлінських рішень. Управлінське рішення – це вид праці, де індивідуальне або колективне керівництво (суб'єкт управління) надає творчій вольовий вплив (розпорядження, наказ) на банк (об'єкт управління) з метою досягнення запланованих результатів діяльності.

Оскільки управлінські рішення оформлюють у вигляді розпорядження, обов'язкового для виконання співробітниками банку, то можна стверджувати, що всі вони пов'язані з наявними або потенційними ресурсами банку (фінансовими, кадровими, інформаційними тощо). Між поточним станом і бажаним майбутнім станом перебуває процес діяльності, де управлінські рішення структуровані як дії, що розподілені у часі. Всі управлінські рішення в банківській діяльності спрямовані на досягнення цілей, які знаходяться у більш-менш далекому майбутньому, та поділяються на певні групи залежно від обсягу охоплення об'єкта управління:

1. Рішення вищого керівництва банку стосуються діяльності банку в цілому або великих напрямків його діяльності та структурних підрозділів.
2. Рішення середнього керівництва банку стосуються частини окремих напрямків його діяльності, зосереджених всередині структурних підрозділів.
3. Рішення нижчого керівництва банку стосуються діяльності окремих співробітників структурних підрозділів банку.

Усі управлінські рішення також поділяються на певні групи залежно від обсягу охоплення об'єкта управління і часу впливу на банк:

1. Стратегічні або повномасштабні рішення. Здійснюють довгостроковий вплив (5–20 років) на діяльність банку й охоплюють всі основні напрямки його роботи в агрегованому вигляді. Стратегічні рішення генерують невелику кількість параметрів або цілей для досягнення.

Приймаються акціонерами і вищим керівництвом банку. Ступінь інформаційної невизначеності є високою (об'єкт управління містить високий ризик мінливості та низьку ймовірність визначеності). Обсяг оцінюваної інформації є величезним. Значна частина прийнятих рішень заснована на інтуїції керівництва.

2. Тактичні або середньомасштабні рішення. Надають середньостроковий вплив (3–5 років) на діяльність банку та охоплюють всі основні напрямки його роботи в докладному вигляді. Тактичні рішення генерують велику кількість параметрів або цілей для досягнення. Приймаються вищою і середньою ланкою керівництва банку. Ступінь інформаційної невизначеності є середньою (об'єкт управління містить середній ризик мінливості та середню ймовірність визначеності). Обсяг оцінюваної інформації є великим. Значна частина прийнятих рішень заснована на формалізованих процедурах.
3. Оперативні або дрібномасштабні рішення. Надають короткостроковий вплив (до 1 року) на діяльність банку та охоплюють усі напрямки його роботи в деталізованому вигляді. Оперативні рішення генерують величезну кількість параметрів або цілей для досягнення. Приймаються вищим, середнім і нижчим керівництвом банку. Ступінь інформаційної невизначеності є низькою (об'єкт управління містить низький ризик мінливості та високу ймовірність визначеності). Обсяг оцінюваної інформації є невеликим. Усі прийняті рішення засновані на формалізованих процедурах.

Термін «зовнішнє середовище» включає економічні умови, споживачів, законодавство, конкуруючі організації, систему цінностей у суспільстві, суспільні погляди та багато інших компонентів. Ці взаємопов'язані чинники впливають на все, що відбувається всередині організації. Більш того, усі ці чинники змінюються постійно. З кожним роком керівництву банків доводиться враховувати все більшу кількість факторів зовнішнього середовища, які можуть приймати глобальний характер. Ключовим є той факт, що банк, як і будь-яке інше підприємство, повністю залежить від зовнішнього середовища, але це середовище, зазвичай, знаходиться поза межами впливу менеджерів. Інакше кажучи, зовнішнє середовище і його зміни можна і потрібно враховувати й прогнозувати.

Теоретично можна виділити чотири блоки змін, які здатні вплинути на діяльність банку:

- 1) політичні; 2) економічні; 3) технологічні; 4) соціальні. Варто також враховувати стабільність або нестабільність зовнішнього середовища.

Всередині груп існує безліч зовнішніх чинників, які складно оцінити кількісно і встановити їх зв'язок з діяльністю окремого банку. Можна вказати тільки деякі з економічних чинників і цей перелік може бути значно більше: чисельність населення, обсяг ВВП, обсяг інвестицій, база і маса грошей, рівень інфляції, обсяг пасивів банківської системи країни тощо.

Зовнішні фактори впливають на діяльність банку, тому що банк не може ними керувати – сила зовнішнього світу більше ніж сила окремого банку. Банк може тільки пристосуватися до впливу зовнішніх факторів. Щоб таке пристосування було ефективним (призводило до досягнення мети банку) зовнішнє середовище потребує дослідження, тобто моделювання минулого стану і прогнозування майбутніх значень факторів зовнішнього середовища. Інакше кажучи, прогнозування необхідно банку для ефективних дій.

Банк як підприємство є відкритою системою, яка складається з численних взаємозалежних частин, а його внутрішнє середовище тісно переплітається із зовнішнім світом.

Оскільки організації являють собою створені людьми системи, то їх внутрішні компоненти або змінні, переважно є результатом цілеспрямованих управлінських рішень. Це зовсім не означає, що всі внутрішні змінні повністю контролюються керівництвом банку. Фактори внутрішнього середовища самі впливають на прийняті рішення, тому що формують внутрішній ресурсний потенціал банку, який варто враховувати в прийнятих рішеннях щодо планів майбутнього і їх досяжності. Основні змінні в самій організації, які потребують уваги керівництва, – це цілі, структура, завдання, технологія і люди.

Організацію можна розглядати як засіб досягнення цілей, який дозволяє людям виконати колективно те, чого вони не могли б виконати індивідуально. Цілі є конкретним кінцевим станом або бажаним результатом, якого прагне досягти група, працюючи разом. У ході процесу

планування керівництво розробляє цілі та доводить їх до відома членів організації. Цей процес є потужним способом координування, тому що він дає членам організації можливість зрозуміти, до чого вони повинні прагнути.

Різноманітність напрямків діяльності всередині банку викликана внутрішньою спеціалізацією, яка визначається його організаційною структурою. Банки мають кредитний, інвестиційний, депозитний, розрахунково-касовий та інші підрозділи. У підрозділах, як і у всій організації, необхідне вироблення спеціалізованих цілей або завдань. Наприклад, метою кредитного підрозділу може бути зменшення кредитних втрат на 1% від суми кредитного портфеля. Підрозділ депозитів може мати за мету збільшення депозитного портфеля на 10% в наступному році. Через відмінності в завданнях підрозділів керівництво повинно координувати ці завдання так, щоб цілі одних підрозділів не вступали в суперечність з цілями інших.

Технологія роботи – це засіб перетворення ресурсів (люди, інформація, фізичні матеріали тощо) у кінцеві продукти та послуги. Завдання і технологія тісно пов'язані між собою. Виконання завдання передбачає використання конкретної технології як засобу перетворення ресурсу, що надходить на вході, в продукт, одержуваний на виході. Банки мають свої внутрішні технології роботи – технологія кредитування, проведення розрахунків, підтримання ліквідності тощо. Отже, ці технології є обмеженнями у виконанні поставлених завдань управління.

Керівництво досягає цілей організації через інших людей – своїх підлеглих. Отже, люди є головним фактором у будь-якій моделі управління. Основним елементом системи управління людьми є цінності, тобто загальні переконання або віра з приводу того, що таке «добре» і що таке «погано» для людини та колективу. Сприйняття або не сприйняття колективом цінностей, які запропоновані керівництвом банку, призводить до успішності або провалу в реалізації цілей банку.

Отже, нами були розглянуті окремі найбільш значимі з внутрішніх змінних у банку з метою спрощення пояснення їх основних характеристик. Однак дуже важливо розуміти, що в управлінській практиці ці критичні змінні (цілі, структура, завдання, технологія і люди) ніколи не можуть розглядатися незалежно один від одного. Будь-які значні зміни будь-якого фактору будуть певною мірою впливати на всі інші фактори.

Висновки і перспективи подальших розробок. У статті запропонована точка зору на роль управління в комерційному банку, яка охоплює низку основних моментів, що підкреслюють значення стратегічної мети діяльності банку, прийнятих управлінських рішень, етапів і функцій управління банком, впливу факторів внутрішнього і зовнішнього середовища управління банком. Варто зазначити, що нові виклики, які постають перед українськими банками, є викликами у сфері управління ними. Оскільки управління в кожному банку будується як індивідуальна система, то виникає множина варіантів практичних побудов управління в кожному з банків. Разом з тим, множина варіантів має обмеження – загальні науково-практичні підходи до системи управління в кожному банку є незмінними – вони відповідають викликам свого часу, котрі виникають на території окремої держави.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку можуть бути пов'язані з іншими основами створення концепцій управління банком або деталізацією запропонованого підходу до ролі управління банком.

Література

1. Друкер П. *Енциклопедія менеджмента* / Пер. с англ. Москва : Вільямс, 2004. 432 с.
2. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. *Основы менеджмента* / Пер. с англ. Москва : Дело, 1997. 494 с.
3. Долан Э. Дж. *Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика* / Пер. с англ. Москва : Туран, 1996. 448 с.
4. Кидуэлл Д. С., Петерсон Р. Л., Блэкуэлл Д. У. *Финансовые институты, рынки и деньги* / Пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 752 с.
5. Миллер Р. Л., Ван-Хуз Д. Д. *Современные деньги и банковское дело* / Пер. с англ. Москва : ИНФРА-М, 2000. 856 с.

6. *Банковский менеджмент* / Кол. авторов; под ред. О. И. Лаврушина. Москва : КНОРУС, 2009. 560 с.
7. Кох Л. В., Кох Ю. В. *Банковский менеджмент*. Владивосток : Изд-во ВГУЭС, 2006. 280 с.
8. Роуз П. *Банковский менеджмент* / Пер. с англ. Москва : Дело ЛТД, 1995. 768 с.
9. Синки Дж. *Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг* / Пер. с англ. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2007. 1018 с.
10. Криклій О. А., Маслак Н. Г., Пожар О.М. та ін. *Банківський менеджмент : питання теорії та практики* : монографія. Суми : ДВНЗ УАБС НБУ, 2011. 152 с.
11. Любунь О. С. *Система банківського менеджменту*. Київ : Кондор, 2006. 356 с.
12. Козьменко С. М., Шпиг Ф. І., Волошко І. В. *Стратегічний менеджмент банку*. Суми : Університетська книга, 2003. 734 с.
13. Кузнецова Л. В., Маслов Ю. К. *Організація планування фінансової діяльності банку* : монографія. Одеса : Пальміра, 2006. 265 с.
14. *Діяльність банків у забезпеченні сталого розвитку фінансового ринку України* : монографія / За ред. В. В. Коваленко. Одеса : Атлант, 2014. 358 с.
15. *Національний банк України* : сайт. URL: <http://www.bank.gov.ua> (дата звернення: 06.03.2019).

References

1. Druker, P. (2004). *Encyclopedia of Management*. Trans. from Eng. [Entsiklopediya menedzhmenta; per. s angl.], Vilyams, Moskva, 432 s. [in Russian]
2. Mescon, M., Albert, M., Khedouri F. (1997). *Fundamentals of management*. Trans. from Eng. [Osnovy menedzhmenta; per. s angl.], Delo, Moskva, 494 s. [in Russian]
3. Dolan, E. G. (1996). *Money, banking, and monetary policy*. Trans. from Eng. [Dengi, bankovskoe delo i denezhno-kreditnaya politika; per. s angl.], Turan, Moskva, 448 s. [in Russian]
4. Kidwell, D. S., Peterson, R. L., Blackwell, D. W. (2000). *Financial institutions, markets, and money*. Trans. from Eng. [Finansovye instituty, rynki i dengi; per. s angl.], Piter, Sankt-Peterburg, 752 s. [in Russian]
5. Miller, R. L., Van-Hoose, D. D. (2000). *Modern money and banking*. Trans. from Eng. [Sovremennye dengi i bankovskoe delo; per. s angl.], INFRA-M, Moskva, 856 s. [in Russian]
6. Lavrushin, O. I. and other (2009). *Bank management* [Bankovskiy menedzhment], KNORUS, Moskva, 560 s. [in Russian]
7. Kokh, L. V., Kokh, Yu. V. (2006). *Bank management* [Bankovskiy menedzhment], VGUES Publishing, Vladivostok, 280 s. [in Russian]
8. Rose, P. (1995). *Bank management*. Trans. from Eng. [Bankovskiy menedzhment; per. s angl.], Delo LTD, Moskva, 768 s. [in Russian]
9. Sinkey, J. F. (2007). *Commercial Bank Financial Management in the Financial Services Industry*. Trans. from Eng. [Finansovyy menedzhment v kommercheskom banke i v industrii finansovykh uslug; per. s angl.], Alpina Biznes Buks, Moskva, 1018 s. [in Russian]
10. Kryklii, O. A., Maslak, N. G., Pozhar, O. M. (2011). *Banking Management: Theory and Practice: monograph* [Bankivskiy menedzhment: pytannia teorii ta praktyky: monohrafiia], DVNZ «UABS NBU», Sumy, 152 s. [in Ukrainian]
11. Liubun, O. S. (2006). *Bank management system* [Systema bankivskoho menedzhmentu], Kondor, Kyiv, 356 s. [in Ukrainian]
12. Kozmenko, S. M., Shpig, F. I., Voloshko, I. V. (2003). *Strategic management of bank* [Stratehichnyi menedzhment banku], Universytetska knyha, Sumy, 734 s. [in Ukrainian]
13. Kuznetsova, L. V., Maslov, Yu. K. (2006). *Organization of planning of the bank financial activity: monograph* [Protsey orhanizatsii planuvannia finansovoi diialnosti banku: monohrafiia], Palmira, Odessa, 265 s. [in Ukrainian]
14. *Banks' activity in sustainable development ensuring of the financial market of Ukraine* (2014): monograph. Ed. by V. V. Kovalenko [Diialnist bankiv u zabezpechenni staloho rozvytku finansovoho rynku Ukrainy: monohrafiya; za red. V. V. Kovalenko], Odessa, Atlant, 358 s. [in Ukrainian]
15. *National Bank of Ukraine: site* [Ofitsiynyi sait Natsionalnoho Banku Ukrainy], available at: <http://www.bank.gov.ua> [in Ukrainian]

***МЕНЕДЖМЕНТ ТА
БІЗНЕС-АДМІНІСТРУВАННЯ***

УДК 658.1:[338.2:005.6/.7]

Євген Іванович ЦІКАЛО

кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку і аудиту, Львівський національний
університет ім. Івана Франка, Україна, e-mail: tsikala@ukr.net,
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8051-9299>

ПОЄДНАННЯ ІНТЕГРАЦІЇ І САМООРГАНІЗАЦІЇ УПРАВЛІННЯ ДІЯЛЬНІСТЮ СУБ'ЄКТА ГОСПОДАРЮВАННЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД

Цікало, Є. І. *Поєднання інтеграції і самоорганізації управління діяльністю суб'єкта господарювання : теоретичні основи та концептуальний підхід.* Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 179–187.

Анотація. У статті викладено теоретичні основи і концептуальний підхід до поєднання процесів інтеграції і самоорганізації в межах здійснюваних бізнес-процесів і формування стану суб'єкта господарювання, з позиції інформаційно-економічного контексту управління. Мета дослідження полягає у виробленні теоретико-концептуальних положень з втілення процесів інтеграції в процесах самоорганізаційного управління на інформаційно-економічній основі набуття бізнес-процесами інтегративних якостей-ознак та врахування впливу інтеграційного чинника на стан суб'єкта господарювання. Виходячи з методологічних положень теорії синергетики про обов'язковість семантичного змісту інформації для генерування синергетичного ефекту в самоорганізаційних (рефлексивних) управлінських процесах, обґрунтована необхідність надання інформації антропоморфічних якостей, в ролі яких виступатимуть економічні властивості управління. Визначені якісні інформаційні і економічні властивості управління, які обумовлюють ведуче позиціонування інформаційно-економічного виду інтеграції в інтеграційному базисі управління. Властивості «імплементуються» через інтеграційний базис в рішеннях із самоорганізаційного управління інтегрованими бізнес-процесами і комплексним («економіко-інтеграційним») станом суб'єкта господарювання. Визначені умови-чинники інтеграційно-самоорганізаційної концептуалізації управління на інформаційно-економічній основі формування синергетичного ефекту діяльності суб'єкта господарювання. Практична цінність результатів дослідження полягає в тому, що завдяки інформаційно-економічній параметризації і оцінці вигідності інтегрованих бізнес-процесів прийматимуться рішення із цілеспрямованого самоорганізаційного досягнення стану гомеостатичної рівноваги з відповідними економіко-інтеграційними характеристиками (показниками) стійкості. Для реалізації теоретичних і концептуальних положень симбіозу інтеграції і самоорганізації управління сформульовані передумови розробки – загальносистемні властивості інтегрованого інформаційно-економічного інструментарію самоорганізаційного управління діяльністю суб'єкта господарювання.

Ключові слова: бізнес-процес; інтеграція; інструментарій управління; самоорганізація; стан суб'єкта господарювання; система управління.

Евгений Иванович ЦИКАЛО

кандидат экономических наук, доцент кафедры учета и аудита, Львовский национальный
университет им. Ивана Франко, Украина, e-mail: tsikala@ukr.net,
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8051-9299>

СОЧЕТАНИЕ ИНТЕГРАЦИИ И САМООРГАНИЗАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ СУБЪЕКТА ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ПОДХОД

Цикало, Е. И. *Сочетание интеграции и самоорганизации управления деятельностью субъекта хозяйствования : теоретические основы и концептуальный подход.* Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверькова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 179–187.

Аннотация. В статье изложены теоретические основы и концептуальный подход к сочетанию процессов интеграции и самоорганизации в пределах осуществляемых бизнес-процессов и формирования состояния субъекта хозяйствования, с позиции информационно-экономического контекста управления. Цель исследования заключается в выработке теоретико-концептуальных положений по воплощению процессов интеграции в процессах самоорганизационного управления на информационно-экономической основе приобретения бизнес-процессами интегративных качеств-признаков и учете влияния интеграционного

фактора на состояние субъекта хозяйствования. Исходя из методологических положений теории синергетики об обязательности семантического содержания информации для генерирования синергетического эффекта в самоорганизационных (рефлексивных) управленческих процессах, обоснована необходимость предоставления информации антропоморфических качеств, в роли которых выступают экономические свойства управления. Определены качественные информационные и экономические свойства управления, обуславливающие ведущее позиционирование информационно-экономического вида интеграции в интеграционном базисе управления. Свойства «имплементируются» посредством интеграционного базиса в решениях по самоорганизационному управлению интегрированными бизнес-процессами и комплексным («экономико-интеграционным») состоянием субъекта хозяйствования. Определены условия-факторы интеграционно-самоорганизационной концептуализации управления на информационно-экономической основе формирования синергетического эффекта деятельности субъекта хозяйствования. Практическая ценность исследования заключается в том, что благодаря информационно-экономической параметризации и оценке выгоды интегрированных бизнес-процессов, будут приниматься решения по целенаправленному самоорганизационному достижению состояния гомеостатического равновесия с соответствующими экономико-интеграционными характеристиками (показателями) устойчивости. Для реализации теоретических и концептуальных положений симбиоза интеграции и самоорганизации управления сформулированы предпосылки разработки – общесистемные свойства интегрированного информационно-экономического инструментария самоорганизационного управления деятельностью субъекта хозяйствования.

Ключевые слова: бизнес-процесс; интеграция; инструментарий управления; самоорганизация; состояние субъекта хозяйствования; система управления.

Yevhen TSIKALO

PhD in Economics, Associate Professor, Department of Accounting and Audit,
Ivan Franko National University, Lviv, Ukraine, e-mail: tsikala@ukr.net,
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-8051-9299>

COMBINATION OF INTEGRATION AND SELF-ORGANIZATION OF BUSINESS ENTITY'S ACTIVITY: THEORETICAL PRINCIPLES AND CONCEPTUAL APPROACH

Tsikalo, Ye. (2019). *Combination of integration and self-organization of business entity's activity: theoretical principles and conceptual approach*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Poiednannia intehratsii i samoorhanizatsii upravlinnia diialnistiu subiekta hospodariuvannia: teoretychni osnovy ta kontseptualnyi pidkhid; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 179–187.

Abstract. The article presents the theoretical bases and conceptual approach to combining of integration and self-organization processes within the framework of ongoing business processes and business entity state formation, from the standpoint of information and economic management context. The purpose of research is to develop a theoretical and conceptual provisions for embodiment of integration processes in the self-management processes on the basis of information-economic acquisition by the business processes of integrative qualities-signs and taking into account of integration factor influence on the business entity state. Based on the methodological principles of synergetic theory about the mandatory semantic content of information to generate a synergistic effect in self-organizing (reflective) management processes, the necessity of anthropomorphic qualities information providing, which will be played by the economic properties of management, is substantiated. The qualitative information and economic properties of management, which determine the leading positioning of information-economic type of integration in the integration basis of management, are defined. Properties are «being implemented» through an integration basis in self-organizational management decisions by integrated business processes and complex («economic-integration») state of business entity. Conditions-factors of integration-self-organizational conceptualization of management on information and economic basis of the synergetic effect formation of business entity activity, are defined. The practical value of research results is that due to the information-economic parameterization and assessment of the benefits of integrated business processes, decisions will be made on purposeful self-organizational achievement of the homeostatic equilibrium state with a corresponding of economic and integration characteristics (indicators) of sustainability. For theoretical and conceptual provisions implementing of the symbiosis of management integration and self-organization, the development preconditions are formulated – the system-wide properties of integrated information and economic tools of self-organization management of the business entity activity.

Keywords: business process; integration; management tools; self-organization; state of business entity; management system.

JEL classification: D890; M110

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.179-187](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.179-187)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сучасне управління діяльністю суб'єкта господарювання (СГ) відбувається в інформаційно-комунікативному середовищі, яке динамічно і різноманітно змінюється, репрезентуючи і пропонуючи нові можливості провадження господарських процесів (бізнес-процесів). Самоорганізаційне адаптивне функціонування СГ в просторово-часовому вимірі потребує пошуку рішень, які давали б змогу, серед різноманіття флуктуацій та ентропійності в середовищі-системі, бути успішним учасником протікання динамічних трансформаційних подій. Такі рішення перебувають сьогодні в площині інформаційної економіки та економіки знань, а їх ефективність залежить від того наскільки повно будуть використані інтеграційні можливості реалізації бізнес-процесів.

В теперішній час суб'єкт, розробляючи і втілюючи економічні плани, входить в бізнес-середовище з двома пов'язаними наративами:

- інтегруватися в ньому, що дає змогу прагматично раціоналізувати свої процеси (зовнішні і внутрішні процеси, підпроцеси), з отриманням економічної вигоди від спільності, уніфікації, погодженості та когерентності зв'язків;
- постійно перебувати в самоорганізаційному «тонусі», щоб утримуватися і розвиватися в своєму сегменті, чи гнучко адаптуватися до змін, враховуючи чатуючу на нього невизначеність, як ентропійну властивість інформаційного простору динамічно змінюваного середовища.

Отже, врахування самоорганізаційного та інтеграційного чинників управління, з акцентом на його інформаційно-економічний контекст, стає передумовою ефективних рішень за бізнес-процесами.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Інтеграційну проблематику управління в організаційному і стратегічному аспектах управління розвитком суб'єктів господарювання та інформаційної інтеграції збалансованої системи показників досліджували на теоретико-методологічному рівні М. О. Кизим, А. А. Пилипенко, В. А. Зінченко [1; 2]. Інтегративний механізм самоорганізації промислових підприємств, який являє собою сукупність організаційного (як ведучого, головного), економічного, мотиваційного, інформаційного субмеханізмів, запропонований Ж. О. Єрмаковою і О. В. Шестаковою [3]. Ключові завдання інтегрованого інформаційного забезпечення управління економічною стійкістю підприємств, що вирішуватимуться обліковою функцією через інтеграційні процеси, визначені Н. О. Лохановою [4]. Прикладна технологічність бізнес-процесів ґрунтується, з одного боку, на засадах інформаційної інтеграції, для досягнення більшої економічної віддачі, а, з іншого, – надає можливість відносно необмеженого пошуку вигідних економічних рішень. Підтвердженням цього є праці в галузі розробки інтегрованих інформаційних технологій і управління бізнес-процесами [5; 6; 7]. Результати, досягнуті в цих галузях знань, вирішують прикладні технологічні питання інтеграції процесів діяльності, але реалізація на практиці таких технологічних рішень потребує додаткових розробок з ідентифікації інтеграційних ознак в бізнес-процесах, запобігання виникненню дезінтеграційних ситуацій, встановлення зв'язків між інтеграційними і самоорганізаційними процесами управління діяльністю СГ. Враховуючи результати дослідницьких напрацювань в сферах інтеграції і самоорганізації управління та тенденцію до взаємопроникнення цих сфер, постає необхідність у продовженні досліджень з пошуку підходів до формування інтеграційної субстанції базування управління в ув'язці з її впливом на зростання самоорганізаційної спроможності СГ до вдосконалення і розвитку.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Успіх СГ значною мірою залежатиме від того наскільки механізми та інструменти його системи управління забезпечуватимуть зовнішньо-внутрішню інформаційно-економічну інтеграцію, а також готовність і спроможність вчасно самоорганізовуватися в конкурентному середовищі. Тому актуальним залишається розвиток теоретико-концептуальних основ поєднання інтеграційного і самоорганізаційного підходів до управління в інформаційно-економічному контексті керованості бізнес-процесами і станом суб'єкта.

Постановка завдання. Враховуючи викладені вище проблемні аспекти управління діяльністю СГ, виникає необхідність у створенні в системі управління суб'єкта інтеграційної платформи (базису) з інформаційно-економічним «фоном», як інтерфейсом зв'язків і взаємодії елементів системи. Фундаментальною (в теоретико-методологічному аспекті) основою платформи виступатимуть інтегративні якості властивостей системи, набуті завдяки її емерджентній спроможності та ґрунтовані на принципових інтеграційних засадах [8]. Вони створюватимуть передумови-чинники для втілення інтеграційних вимог бізнес-процесів та набуття інтеграційних ознак за допомогою інтеграційних процесів.

Інформаційно-економічний «акцепт-вимір» інтегрованих рішень, які розробляються і реалізуються на інтеграційній платформі, даватиме змогу здійснювати «цільово-функціонально-організаційне» управління бізнес-процесами, задіюючи інтеграційні процеси на основі прикладної інформаційно-технологічної підтримки рішень. Враховуючи вплив інтеграції на підвищення ефективності управління, створюються можливості здійснювати в точках інтеграції самоорганізаційне керування формуванням і регулюванням стану суб'єкта, на основі інформаційно-економічного оцінювання такого впливу. Отже, життєвий цикл суб'єкта, як і його системи управління, ставатиме все більш прийнятним для забезпечення розвитку. Мета статті полягає у розробці теоретико-концептуальних положень втілення інтеграційних процесів в самоорганізаційному управлінні на інформаційно-економічній основі (базі) набуття бізнес-процесами інтегративних якостей та впливу інтеграційного чинника на формування стану суб'єкта господарювання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначимо вимоги до теоретичних основ управління, щоб задовольнити інформаційно-економічні потреби запитів на інтеграцію діяльності СГ через інтеграційну платформу базування самоорганізаційного управління.

Подамо концептуальне бачення означеної проблематики схематично, за допомогою рис. 1. Виділимо якісні властивості, як характеристичні ознаки-маркери, інформаційної та економічної складових частин інтеграційного базування (на платформі) управління. До інформаційних якісних властивостей належатимуть: інформаційно-сприймальна (образна); комунікативно-обмінна; знаннєво-утворювальна (знаннєвотвірна-генерувальна); ресурсно-накопичувальна; продукційно-перетворювальна; енергетично (імпульсно)-впливова (дієва); історично (часово, хронологічно)-плинна. Економічні якісні властивості будуть представлені такими: змістовно-образна; порівняльно-оцінювальна; аргументно-переважувальна (доцільнісна, прагматична); критично-безпекова.

Поєднання наведених вище властивостей («всіх з усіма») утворюватиме інтегровані інформаційно-економічні якісні властивості, які проектуватимуться на елементи («акцептуватимуться» в ключових маркерах) загальної схеми інтеграційно-самоорганізаційного концепту управління.

Концептуалізація управління діяльністю СГ передбачатиме врахування таких основоположних умов-чинників:

- обираючи вид управління необхідно врахувати: вплив інтеграційного чинника на самоорганізацію системи управління; зв'язок внутрішнього і зовнішнього управління в інтегрованому просторово-часовому охопленні системою діяльності СГ, що не виключатиме комбінування різних видів управління;
- інформаційно-економічна інтеграційна основа управління забезпечуватиме наскрізне об'єднання в інтеграційній платформі-базисі всіх видів інтеграції, тобто, на інформаційно-економічний (як комбінований) вид інтеграції замикатимуться такі види як цільова, функціональна, організаційна, інструментально-прикладна інтеграція; із змістом видів інтеграції можна ознайомитися в працях [9; 10];
- втілення видів управління на інтеграційній платформі-базисі буде якісно іншим рівнем розвитку управління, який можна охарактеризувати як виникнення особливого виду – «інтегрованого управління», що складатиме окремий теоретико-методологічний предмет дослідження;

- для врахування інтеграційного чинника у здійсненні бізнес-процесів, тобто набуття ними специфікованих, відповідно до змісту процесів, інтеграційних ознак за видами інтеграції та перетворення їх в інтегровані бізнес-процеси (господарські інтегровані процеси), необхідно виокремити інтеграційну якість діяльності СГ в інтеграційний процес (-и); відповідно у процесі самоорганізаційного управління повинен враховуватися перманентний зв'язок інтеграційних процесів і бізнес-процесів;
- утворення інтегрованого бізнес-процесу передбачає прийняття учасниками економічно взаємовигідних рішень на основі опрацювання інформації про їхні можливості і пропозиції; отже, комбінований інформаційно-економічний вид інтеграції виступає ведучим у пошуку рішень, замикаючи («підтягуючи») на себе інші види, які відображатимуться в ньому і враховуватимуться в оцінно-аналітичних процедурах прийняття рішень;
- поєднання самоорганізаційного та інтеграційного підходів до управління, на інформаційно-економічній основі їх реалізації, дасть змогу цілеспрямовано керувати формуванням економічних і інтеграційних параметрів стану СГ, прямуючи до стійкого стану;
- здійснення самоорганізаційного управління передбачатиме задіяння інтегрованого інформаційно-економічного механізму динамічних управлінських впливів через процеси прийняття і реалізації рішень на інтеграційній платформі-базисі управління; інтеграція інформаційної і економічної компонент механізму відбуватиметься в процедурах прийняття і реалізації рішень; саме в процедурах поєднуюватимуться наведені вище якісні інформаційні і економічні властивості управління та проходитиме відповідна характеристична параметризація рішень стосовно конкретного бізнес-процесу і управлінської ситуації, асоційованої зі станом СГ і його системи управління; локалізація процедур на етапах процесів прийняття і реалізації рішень, повертає до інтеграції інформаційно-економічного інструментарію управління і застосуванню інтегрованих інформаційних технологій, перетворюючи процеси в інтегровані.

Виходячи з викладених вище теоретико-концептуальних положень інтеграційної (в інформаційно-економічному контексті) проблематики самоорганізаційного управління, дослідимо напрями і шляхи їх реалізації.

Згідно з теоретичними основами синергетики, розробленими Г. Хакеном та викладеними у праці [11], відкриті системи, що перебувають під зовнішніми впливами або, в яких відбуваються внутрішні незворотні процеси, самоорганізуються (впорядковуються), перебудовуючи свою структуру, щоб досягнути стану рівноваги (перейти в інший стан) для продовження «життєвого шляху».

Зміна керівного параметра впливу, що спричинила порушення стійкості (яке подається Г. Хакеном як «нерівноваговий фазовий перехід»), відобразилася (за принципом підпорядкування) у нестійкості деякої кількості параметрів порядку («колективних мод»), які описують структуру (макроскопічну) системи. Якщо керівні параметри змінюватимуться у певному діапазоні, то система проходитиме через ієрархію нестійкостей і відповідно змінюваних структур. Вплив виступає як сигнал з керівними параметрами, що призводить до зміни стану, як і до зміни параметрів порядку, внаслідок флуктуацій в системі. Динамічна невизначеність породжує флуктуації (рефлексивну реакцію [12]), які переводять систему з одного в інший аттрактор стійкості стану. Тобто з інформаційної точки зору сигнал містить смислову (змістовну, знанняву) невизначеність. Про смисловий зміст сигналу, тобто його семантику, можна говорити тільки за умови відгуку на нього приймача під час прийняття та визначення його «відносної значущості» (ступеня корисності). В семантичному аспекті морфічне відображення сигналу доповнюється антропоморфічною якістю – економічною властивістю з вагою значущості, що дозволить приймати і реалізовувати рішення з впорядкування структури і досягати (завдяки аттракторно визначеній найбільшій значущості) стійкості стану.

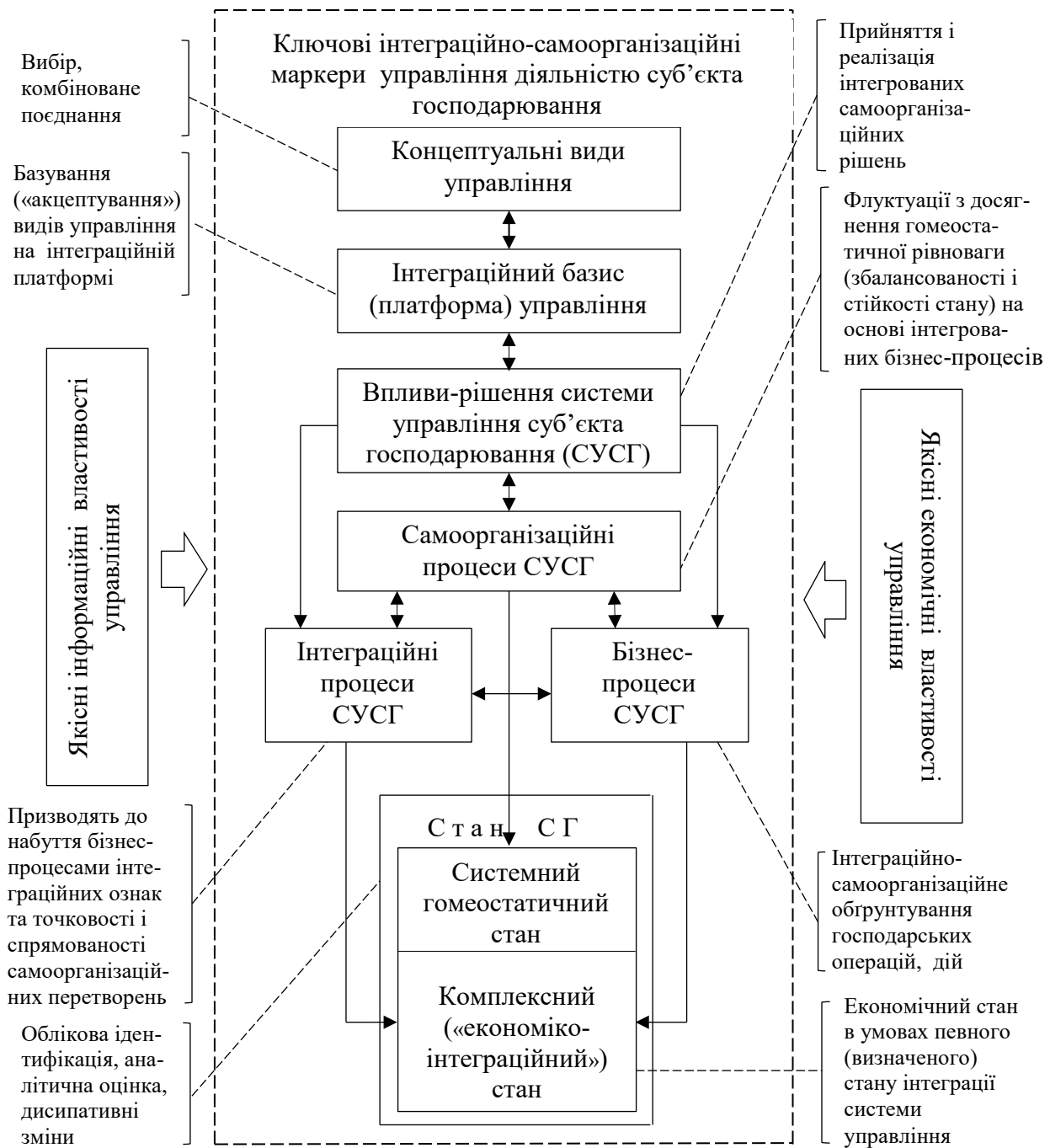

Рис. 1. Загальна схема інтеграційно-самоорганізаційного концепту інформаційно-економічного управління діяльністю суб'єкта господарювання (розроблено автором)

Самоорганізаційне перетворення в системі представлятиметься як синергетичний інформаційний процес, який передбачатиме досягнення врівноваженого стану на основі семантично вивіреного когерентного (корельованого) встановлення параметрів порядку. Такі параметри виступають в ролі «інформаторів» (носіїв інформації з інструментальними засобами ідентифікації, активації для розпізнавання та інтерпретаційного опрацювання), які повідомлять як проводити атракторне (значиме) притягання та сповістять про впорядкований (стаціонарний) стан системи, надавши його інформаційний образ.

З переходом до нового макроскопічно впорядкованого стану виникає синергетичний інформаційний ефект – зменшення-стиснення інформації. Тобто в системі досягається новий контекстно-семантичний рівень інформації для зовнішнього і внутрішнього використання.

Завдяки семантиці реалізується особлива роль інформації «...як свого роду середовища, існування якого підтримується окремими частинами системи-середовища, з якого ці частини отримують конкретну інформацію стосовно того, як їм функціонувати когерентно, кооперативно» [11, с. 45]. Набуття інформацією семантичного змісту стає «... процесом, в якому контексти та їхні відповідності перевіряються, підсилюються або відкидаються знову і знову» [11, с. 52].

Для надання бізнес-процесам емерджентної властивості, що даватиме змогу генерувати синергетичний ефект, необхідно в семантику рішень щодо процесів (з інжинірингу і реінжинірингу процесів) увести інтегративну якість. Бізнес-процеси, супроводжені інтеграційними процесами, стають інтегрованими. Реалізація таких процесів приводитиме до стану системи з параметрами порядку інтегративного характеру. Очевидно самоорганізаційні процеси передбачатимуть перебудову (реінжиніринг) бізнес-процесів, з врахуванням чинника інтеграційних процесів, його властивості конструктивно впливати на ефективність бізнес-процесів. Отже, самоорганізаційні флуктуації задаватимуться управлінськими рішеннями, семантика яких ґрунтуватиметься на значущості економічних переваг інтегрованих бізнес-процесів. Інтеграційний чинник здійснюватиме когерентний стабілізуючий вплив задля врівноваження стану та підсилення інваріантності структури системи управління.

Самоорганізаційні та інтеграційні процеси надають змістовну якість (доповнюють семантичний зміст) бізнес-процесам і стану. Бізнес-процеси стають самоорганізованими інтегрованими, а стан – як такий, що перебуває, внаслідок самоорганізації, у гомеостатичній рівновазі, і має інтегративний і економічний виміри. Тому самоорганізаційні та інтеграційні прояви зміни (трансформації, метаморфози) системи на інформаційному рівні відображатимуться (описуватимуться, ідентифікуватимуться, надаватимуться «інформаторами») в параметрах порядку (в економічних показниках і макро-, мікро- показниках ступенів і ознак самоорганізації та інтеграції) бізнес-процесів і стану.

Семантика дій і подій в управлінні бізнес-процесами і станом набуває антропоморфічного характеру в межах прямого і зворотного зв'язків (впливів і реакції на впливи чи рефлексивної взаємодії учасників-агентів) в системі управління. У семантичному змісті враховуватиметься економічна складова управління інтеграцією (на основі аналізу вигід і витрат стосовно інтеграції). Загалом інструментарій самоорганізаційного управління виступатиме як інтегрований інформаційно-економічний (ІЕ).

Виходячи із сформульованих вище засадничих положень, ІЕ-інструментарій управління діяльністю суб'єкта господарювання повинен володіти такими базовими загальносистемними властивостями:

- інформаційно-економічної презентативності впливу на систему управління інтегративних якостей бізнес-процесів і стану, з інтерпретацією якостей в межах зовнішнього і внутрішнього впливів керівних параметрів і параметрів порядку та самоорганізаційної зміни параметрів порядку;
- інформаційно-економічної семантичності когерентного прийняття і реалізації рішень з управління бізнес-процесами і станом по цільовій, функціональній, організаційній структурах;
- врівноважування, спрямованості та стійкотвірної спроможності інструментарію, з формуванням субстанціональної сталості потенційного розвитку суб'єкта господарювання, через інтегровану технологічність інформаційно-економічного поєднання інструментальних засобів і прийомів в процесах прийняття і реалізації рішень.

Такі властивості визначатимуть концептуальні завдання самого інструментарію.

Висновки і перспективи подальших розробок. Узагальнено виведені вище теоретико-концептуальні визначення підґрунтя і конструкції самоорганізації, на інтеграційній платформі, управління бізнес-процесами і станом суб'єкта господарювання. Поєднання самоорганізаційного і інтеграційного чинників управління здійснюватиметься в інформаційно-економічному контексті формування і сприйняття результатів управлінських

впливів, що володіють якісними інформаційними і економічними властивостями. Такий підхід відповідає положенню теорії синергетики, за яким ефект досягається завдяки рефлексивному когерентному опрацюванню семантичного змісту інформації про процеси і стан суб'єкта (системи управління). Ця позиція обумовлює ведуче позиціонування інформаційно-економічного виду інтеграції в інтеграційному базисі-платформі самоорганізаційного управління. Бізнес-процеси стають самоорганізованими інтегрованими на основі економічного обґрунтування віддачі від набуття ними, через інтеграційні процеси, інтеграційних ознак, як інформаційних одиниць інтегративних якостей процесів, з відповідними наслідками впливу на показники стану суб'єкта. Інформаційно-економічна параметризація інтегрованих бізнес-процесів, які перебувають в полі самоорганізаційного управління, створює передумови для нейтралізації дії фактору дезінтеграції і для цілеспрямованого самоорганізаційного формування системного гомеостатично зрівноваженого стану – стійкого «економіко-інтеграційного» стану суб'єкта господарювання. Перспектива подальших розробок за даною проблематикою бачиться у створенні інструментарію прийняття і реалізації рішень на засадах самоорганізації та інтеграції управління бізнес-процесами і станом суб'єкта господарювання.

Література

1. Кизим М. О., Пилипенко А. А., Зінченко В. А. *Збалансована система показників* : монографія. Харків : ВД «ІНЖЕК», 2007. 192 с.
2. Пилипенко А. А. *Стратегічна інтеграція підприємств : механізм управління та моделювання розвитку* : монографія. Харків : ВД «ІНЖЕК», 2008. 408 с.
3. Ермакова Ж. А., Шестакова Е. В. *Интегративный механизм самоорганизации производственно-экономических систем : апробация и оценка эффективности*. Российское предпринимательство. 2017. Т. 18. № 9. С. 1461–1478.
4. Лоханова Н. О. *Поглиблення інтеграційних процесів як напрям розвитку облікової системи в управлінні економічною стійкістю підприємств*. Ефективна економіка. 2014. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3484> (дата звернення: 22.05.2019).
5. *Информационные технологии в менеджменте (управлении) : учебник и практикум для академ. бакалавриата* / Ю. Д. Романова и др.; под общей ред. Ю. Д. Романовой. Москва : Юрайт, 2014. 478 с.
6. Павленко П. М., Філоненко С. Ф., Бабіч К. С. та ін. *Інформаційні системи і технології* : навч. посіб. Київ : НАУ, 2013. 324 с.
7. Татарчук М. І. *Корпоративні інформаційні системи* : підруч. Київ : КНЕУ, 2014. 329 с.
8. Цікало Є. *Формування інтеграційного базису системи управління суб'єкта господарювання. Формування ринкової економіки в Україні*. 2016. Вип. 35. Ч. 2. С. 287–293.
9. Цікало Є. *Структурування інформаційно-економічного механізму прийняття і реалізації рішень в інтегрованій системі управління суб'єкта господарювання. Формування ринкової економіки в Україні*. 2018. Вип. 39. С. 179–189.
10. Цмоць І. Г., Скорохода О. В., Кісь Я. П. *Синтез інтегрованих автоматизованих систем управління підприємством*. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Інформаційні системи та мережі. 2015. № 829. С. 246–254.
11. Хакен Г. *Информация и самоорганизация : макроскопический подход к сложным системам* / Пер. с англ. Ю. А. Данилова. Москва : Мир, 1991. 240 с.
12. Бакурова А. В. *Самоорганізація соціально-економічних систем : моделі і методи* : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2010. 328 с.

References

1. Kyzym, M. O., Pylypenko, A. A., Zinchenko, V. A. (2007). *Balanced scorecard*: monograph [Zbalansovana systema pokaznykiv: monohrafiia], VD «INZHEK», Kharkiv, 192 s. [in Ukrainian]
2. Pylypenko, A. A. (2008). *Strategic integration of enterprises: management mechanism and modeling of development*: monograph [Stratehichna intehtratsiia pidpriemstv: mekhanizm upravlinnia ta modeliuвання rozvytku: monohrafiia], VD «INZHEK», Kharkiv, 408 s. [in Ukrainian]
3. Ermakova, Zh. A., Shestakova, E. V. (2017). *Integrative mechanism of production and economic systems self-organization: testing and evaluation of efficiency* [Integrativnyy mekhanizm samoorganizatsii proizvodstvenno-ekonomicheskikh sistem: aprobatsiya i otsenka effektivnosti], Rossiyskoe predprinimatelstvo, T. 18, No. 9, s. 1461–1478 [in Russian]

4. Lokhanova, N. O. (2014). *The development of integration processes as a direction of accounting system development in enterprises economic sustainability management* [Pohlyblennia intehratsiinykh protsesiv yak napriam rozvytku oblikovoi systemy v upravlinni ekonomichnoiu stiikistiu pidpriemstv], *Efektivna ekonomika*, No. 11, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3484> [in Ukrainian]
5. *Information technologies in management* (2014). Ed. by Yu. D. Romanova [Informatsionnye tekhnologii v menedzhmente (upravlenii); pod red. Yu. D. Romanovoy], Moskva, Yurait, 478 s. [in Russian]
6. Pavlenko, P. M., Filonenko, S. F., Babich, K. S. at al. (2013). *Information systems and technologies* [Informatsiini systemy i tekhnolohii], NAU, Kyiv, 324 s. [in Ukrainian]
7. Tatchuk, M. I. (2014). *Corporate information systems* [Korporatyvni informatsiini systemy], KNEU, Kyiv, 329 s. [in Ukrainian]
8. Tsikalo, Ye. (2016). *Integration basis formation of a business entity management system* [Formuvannia intehratsiinoho bazysu systemy upravlinnia subiekta hospodariuvannia], *Formuvannia rynkovoï ekonomiky v Ukraini*, Vyp. 35, Ch. 2, s. 287–293 [in Ukrainian]
9. Tsikalo, Ye. (2018). *Structuring of information-economic mechanism of making and implementing decisions in the integrated management system of a business entity* [Strukturuvannia informatsiino-ekonomichnoho mekhanizmu pryiniattia i realizatsii rishen v intehrovaniï systemi upravlinnia subiekta hospodariuvannia], *Formuvannia rynkovoï ekonomiky v Ukraini*, Vyp. 39, s. 179–189 [in Ukrainian]
10. Tsmots, I. H., Skorokhoda, O. V., Kis, Ya. P. (2015). *Synthesis of integrated automated enterprise management systems* [Syntez intehrovanykh avtomatyzovanykh system upravlinnia pidpriemstvom], *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, Informatsiini systemy ta merezhi, No. 829, s. 246–254 [in Ukrainian]
11. Haken, H. (1991). *Information and self-organization: a macroscopic approach to complex systems*. Trans. from Eng. Yu. A. Danilov [Informatsiya i samoorganizatsiya: makroskopicheskiy podkhod k slozhnym sistemam; per. s ang. Yu. A. Danilova], Mir, Moskva, 240 s. [in Russian]
12. Bakurova, A. V. (2010). *Self-organization of socio-economic systems: models and methods*: monograph [Samoorganizatsiia sotsialno-ekonomichnykh system: modeli i metody: monohrafiia], Zaporizhzhia, KPU, 328 s. [in Ukrainian]

***МАРКЕТИНГ, ПІДПРИЄМНИЦТВО,
ТОРГІВЛЯ ТА БІРЖОВА ДІЯЛЬНІСТЬ***

УДК 636.04.636.085.3

Анастасія Ігорівна БЕРБЕР*аспірантка кафедри маркетингу, Одеський національний економічний університет, Україна,
e-mail: berberusik1909@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8805-2304>*

АНАЛІЗ РИНКУ ПРОМИСЛОВИХ КОРМІВ ДЛЯ НЕПРОДУКТИВНИХ ТВАРИН

Бербер, А. І. *Аналіз ринку промислових кормів для непродуктивних тварин*. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверякова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 189–197.

Анотація. У статті обґрунтовано актуальність дослідження стану ринку промислових кормів для непродуктивних тварин, наведено їх класифікацію та викладено вимоги до якості. Показана можливість використання як сировини для виробництва кормів малоцінних продуктів і відходів м'ясопереробної промисловості. Досліджено правила сертифікації та вимог до якості сучасного вітчизняного ринку і європейського ринку промислових кормів для непродуктивних тварин. Уточнено загальні норми та визначення для національного харчового законодавства і харчового законодавства ЄС, включаючи мету – досягнення вільного переміщення кормів у ЄС. Проаналізовано національні стандарти України і європейські стандарти у цій сфері діяльності. Обґрунтовано напрямки раціонального використання вторинної сировини, що забезпечує зростання виробничого потенціалу галузі та розширення асортименту продукції. За експертними оцінками потенційно близько 10-20% компаній готові представити власну продукцію на європейському ринку, а інші 80–90% поки що не готові. Зазначено, що загальна ситуація з наявністю сировини в Україні вважається сприятливою, а організація виробництва високоцінних і оригінальних кормів дозволить розвинути існуючий ринок вітчизняних кормів для непродуктивних тварин та створити необхідні умови для їх експорту до країн ЄС. Запропоновано адаптувати вітчизняні стандарти якості до європейських з метою розширення експорту української продукції до країн Європейського Союзу. Рекомендовано впроваджувати міжнародні системи управління якістю та безпеки продукції на вітчизняних підприємствах, щоб мати можливість виробляти конкурентну продукцію та представляти її на європейському ринку.

Ключові слова: корм для непродуктивних тварин; сировина і відходи м'ясної промисловості; сертифікати якості кормів; промислові корми.

Анастасія Ігорівна БЕРБЕР*аспірант кафедри маркетингу, Одесский национальный экономический университет, Украина,
e-mail: berberusik1909@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8805-2304>*

АНАЛИЗ РЫНКА ПРОМЫШЛЕННЫХ КОРМОВ ДЛЯ НЕПРОДУКТИВНЫХ ЖИВОТНЫХ

Бербер, А. И. *Анализ рынка промышленных кормов для непродуктивных животных*. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверякова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 189–197.

Аннотация. В статье обоснована актуальность исследования состояния рынка промышленных кормов для непродуктивных животных, приведена их классификация и изложены требования к качеству. Показана возможность использования в качестве сырья для производства кормов малоценных продуктов и отходов мясоперерабатывающей промышленности. Исследованы правила сертификации и требования к качеству современного отечественного рынка и европейского рынка промышленных кормов для непродуктивных животных. Уточнены общие нормы и определения для национального пищевого законодательства и пищевого законодательства ЕС, включая цель – достижение свободного перемещения кормов в ЕС. Проанализированы национальные стандарты Украины и европейские стандарты в этой сфере деятельности. Обоснованы направления рационального использования вторичного сырья, обеспечивающего рост производственного потенциала отрасли и расширения ассортимента продукции. По экспертным оценкам потенциально около 10-20% компаний готовы представить собственную продукцию на европейском рынке, а остальные 80-90% пока не готовы. Отмечено, что общая ситуация с наличием сырья в Украине считается благоприятной, а организация производства высокоценных и оригинальных кормов позволит развить существующий рынок отечественных кормов для непродуктивных животных и создать необходимые условия для их экспорта в страны ЕС. Предложено адаптировать отечественные стандарты качества к европейским с целью расширения экспорта украинской продукции в страны Европейского Союза. Рекомендовано внедрять

международные системы управления качеством и безопасностью продукции на отечественных предприятиях, чтобы иметь возможность производить конкурентную продукцию и представлять ее на европейском рынке.

Ключевые слова: корм для непродуктивных животных; сырье и отходы мясной промышленности; сертификаты качества кормов; промышленные корма.

Anastasiya BERBER

Postgraduate Student, Department of Marketing, Odessa National Economic University, Ukraine,
e-mail: berberusik1909@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8805-2304>

MARKET ANALYSIS OF INDUSTRIAL FORAGE FOR UNPRODUCTIVE ANIMALS

Berber, A. (2019). *Market analysis of industrial forage for unproductive animals*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Analiz rynku promyslovykh kormiv dlia neproduktyvnykh tvaryn; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 189–197.

Abstract. The article substantiates the research relevance of the feed market state for unproductive animals, their classification is given, and quality requirements are expounded. The possibility of using a low-value products and waste from the meat-processing industry as a raw material for the feed production has been shown. The rules of certification and quality requirements of the modern domestic market and the European market of industrial feed for unproductive animals are investigated. General norms and determinations are specified for a national food legislation and food legislation of EU, including the goal – achieving free movement of feed in the EU. The national standards of Ukraine and European standards in this activity sphere are analyzed. The ways of rational use of secondary raw materials are substantiated, which ensure the growth of industry production potential and the product assortment expansion. According to expert evaluations, around 10-20% of companies are potentially ready to present their own products on the European market, and the remaining 80-90% is not yet ready. It was noted that the general situation with the availability of raw materials in Ukraine is considered favorable, and the production organization of high-value and original feeds will allow us to develop an existing market for domestic feed for unproductive animals and to create the necessary conditions for their export to the EU countries. It is proposed to adapt domestic quality standards to European ones in order for export expanding of Ukrainian products to the European Union countries. It is recommended to introduce international systems of quality and safety products management at domestic enterprises in order to be able produce a competitive products and present them on the European market.

Keywords: feed for unproductive animals; raw material and wastes of meat industry; quality of forage certificates; industrial forages.

JEL classification: Q120; Q130; Q190

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.189-197](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.189-197)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Брак повноцінного харчового білка є проблемою харчування не тільки людини, але і тварин, зокрема, домашніх кішок і собак. Одним зі шляхів вирішення цієї проблеми може стати використання вторинних сировинних ресурсів харчової промисловості.

Виробництво кормів для непродуктивних тварин – це логічне продовження діяльності тих галузей промисловості й сільського господарства, які займаються виробництвом їжі для людини. Використання відходів м'ясокомбінатів, птахофабрик дозволить перетворити їх у додаткове джерело доходу, а також поліпшити екологічну ситуацію на підприємствах. М'ясна промисловість має надзвичайно великий потенціал завдяки різноманітному і унікальному складу основних і вторинних продуктів забою промислових тварин і птиці [1].

Ринок промислових кормів для непродуктивних тварин один з найбільш динамічних у світі. Витрати українців на корми для непродуктивних тварин оцінюються у 300 млн. дол. на рік. Для порівняння, у США продаж кормів більш ніж на 11 млрд. дол. на рік, а в Росії й Польщі щорічно на них витрачають приблизно по 1 млрд. дол. В Америці ця категорія товарів посідає четверте місце за обсягом споживання.

Організація виробництва високоцінних і оригінальних продуктів дозволить розвинути існуючий ринок вітчизняних кормів для непродуктивних тварин з урахуванням їх фізіологічної

потреби і смакових уподобань. Обґрунтування і розробка шляхів раціонального використання вторинної сировини, що забезпечує зростання виробничого потенціалу галузі, розширення асортименту продукції, представляють особливий науково-практичний інтерес [2].

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. В Україні існують проблеми з якісною сировиною для виробництва кормів. Якість для даного виду товару означає використання виключно натуральної сировини й застосування сучасних технологій обробки та консервування м'ясних продуктів. Аналіз ринку промислових кормів для непродуктивних тварин розглянуто у низці праць таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як: А. Б. Лісіцин [1, с.23–28], Л. В. Антипова, А. В. Гребенчиков, Н. Н. Казаков [2, с.97–100], Т. А. Кулаковська [3, с.36–38] та ін. Авторами виділено основні тенденції його розвитку, особливості та характерні риси, розглянуті проблеми функціонування та розвитку. Розкрито проблематику промислового виготовлення кормів для тварин з використанням малоцінних і вторинної сировини м'ясної галузі. Організація безвідходної виробничої структури переробки сільгосппродукції дає можливість поряд з традиційними продуктами харчування отримати близько 200 найменувань різних видів супутньої продукції, в першу чергу, наситити ринок кормами для тварин [4].

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Поряд з цим, існує низка проблем, які перешкоджають повноцінному розвитку українського ринку кормів для непродуктивних тварин, серед яких варто виділити проблеми із законодавчим регулюванням галузі: відсутність нормативної бази, що регламентує товарообіг на ринку, термінології, стандартів, санітарних норм і правил, вимог до умов виробництва і реалізації, регламентації правил сертифікації. Випуск продукції найчастіше відбувається за вимогами інших галузей, що необґрунтовано ускладнює всі бізнес-процеси, створює розбіжності в маркуванні тощо. І, як наслідок, дає можливість контролюючим інстанціям, митниці трактувати як завгодно конкретні ситуації та пред'являти претензії.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз правил сертифікації та вимог до якості сучасного вітчизняного ринку й європейського ринку промислових кормів для непродуктивних тварин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Недостатність вітчизняних наукових досліджень у зазначеній сфері, призвела до того, що вітчизняний ринок виявився повністю зайнятим кормовими продуктами імпортного виробництва, які через неприйнятно високі ціни є недоступними основній масі потенційних споживачів, а також часто не відповідають стандартам. За даними ветеринарних клінік, використання таких кормів призводить до порушення обміну речовин у тварин і, як наслідок, до захворювання сечовидільної й статеві системи, опорно-рухового апарату, шкіряного покриву.

Розглянемо основні нормативні документи, що визначають якість українських кормів для непродуктивних тварин.

Вимоги до виробництва кормових добавок, преміксів і кормів для тварин викладені в Законі України «Про ветеринарну медицину» № 2498-XII від 25.06.1992 р. в редакції Закону від 16.11.2006 р. № 361-V (далі – Закон № 361) [5]. В табл. 1 наведено основні терміни та визначення ринку кормів.

Таблиця 1

Терміни та визначення ринку кормів [5]

Терміни	Визначення
Корм	Продукти тваринного, рослинного, мікробіологічного та хімічного походження, у тому числі готові корми та комбікорми, які використовуються для годування тварин самостійно або у суміші, містять поживні речовини у засвоюваній формі та не справляють негативного впливу на здоров'я тварин.

Продовження табл. 1

Кормові добавки	Субстанції, мікроорганізми, відмінні від кормового матеріалу й преміксів, які зазвичай у чистому вигляді не використовуються як корми, а цілеспрямовано додаються до корму чи води з метою поліпшення характеристик кормів або продуктів тваринного походження, досягнення сприятливого впливу на колір декоративних риб або птахів, задоволення поживних потреб тварин, зменшення несприятливого впливу відходів тваринництва на навколишнє середовище, вдосконалення виробництва продуктів тваринного походження, підвищення продуктивності або благополуччя тварин шляхом впливу на їх шлункову та кишкову флору або засвоюваність корму.
Премікси	Суміші кормових добавок, а також суміші однієї або декількох кормових добавок, у тому числі вітамінів, амінокислот, мінералів тощо, з кормами тваринного чи рослинного походження або з водою, виготовлені за спеціальною технологією на високотехнологічному обладнанні, які використовуються як носії та не призначені для безпосереднього годування тварин.
Промислові корми	Корми тваринного і рослинного походження, які містять кормові добавки для непродуктивних тварин (собак, котів, інших декоративних, екзотичних тварин) [6].

Корми для непродуктивних тварин є об'єктом державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду. Ветеринарні вимоги щодо імпорту в Україну товарів, які є об'єктом такого контролю і нагляду, визначені наказом Державного департаменту ветеринарної медицини «Про затвердження Ветеринарних вимог щодо імпорту в Україну об'єктів державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду» від 14.06.2004 р. № 71 (далі – Наказ № 71) [7]. Відповідно до Наказу № 71 до кормів для тварин відносяться кормове рибне борошно, корми та кормові добавки тваринного й рослинного походження, корми для кішок і собак.

Водночас постачання товарних партій кормів (готових) і кормових добавок тваринного походження (у тому числі з птиці та риби) здійснюється після проведення досліджень зразків таких товарів у Державному науково-дослідному контрольному інституті ветеринарних препаратів і кормових добавок, м. Львів (ДНДКІ ветпрепаратів).

Ввезення кормів для тварин рослинного походження (фуражного зерна, соєвих бобів, шроту з арахісу та сої) має свої особливості. Згідно з п. 34 Наказу № 71 ввезення на територію України тваринних кормів рослинного походження можливе після одержання дозволу регіональної служби державного ветеринарно-санітарного контролю, за наявності «іноземного» ветеринарного сертифіката та сертифіката якості країни походження в оригіналі (виданого уповноваженим контрольним органом країни-експортера – інспекцією, лабораторією тощо), яким підтверджується, що вміст важких металів, мікотоксинів, пестицидів, а також сумарна бета-активність не перевищують допустимих норм, встановлених в Україні.

При імпорті в Україну готових кормів для котів і собак згідно з п. 35 Наказу № 71 також необхідний дозвіл регіональної служби державного ветеринарно-санітарного контролю та наявність «іноземного» ветеринарного сертифіката. Поставка готових кормів для кішок і собак повинна здійснюватися після проведення досліджень зразків продукції у ДНДКІ ветпрепаратів. Таким чином, при імпорті в Україну кормів для тварин необхідно мати дозвіл регіональної служби державного ветеринарно-санітарного контролю та «іноземного» ветеринарного сертифіката, а у деяких випадках і сертифікат якості країни походження [7].

Сертифікація харчової продукції та продовольчої сировини тваринного походження можлива лише за наявності документів про успішно проведену ветеринарно-санітарну експертизу.

Порядок отримання сертифікату відповідності досить складний. Орган сертифікації дає дозвіл виготовляти, маркувати вироби протягом терміну дії сертифіката. Досліджуються умови виробництва на предмет відповідності вимогам ДСТУ 3957-2000, проводиться атестація виробництва, сертифікується система якості виробника. При позитивному рішенні органа з сертифікації заявник отримує сертифікат і право маркувати продукцію спеціальним знаком відповідності [8].

ДСТУ (Державний стандарт України) існує з 1993 року. Частина нормативів ДСТУ була прийнята на основі ГОСТу або міжнародно-правових актів, частина видозмінена або виключена з переліку (наприклад, були змінені категорії товарів, раніше позначені як обов'язкові до сертифікації).

ГОСТи були затверджені ще у далекому 1940 році та були основним показником якості продуктів у Радянському Союзі, дотримання затверджених нормативів контролювалося на рівні держави. ГОСТ досі є чинним і виконується багатьма країнами колишнього Радянського Союзу, наприклад Білоруссю, Грузією, Молдовою, Росією, Таджикистаном та іншими країнами СНД. Проте, практично всі країни, які вийшли зі складу СРСР (і Україна, у тому числі) давно відмовилися від використання застарілого ГОСТу всередині своєї державної системи, тому розробили і впровадили власні національні стандарти.

Значна частина ДСТУ досі не затверджена, тому дуже часто суб'єкти підприємницької діяльності вимушені користуватися такими, що мають юридичну силу міжнародних стандартів або ГОСТ. Незважаючи на наявність величезної бази узгоджених державних стандартів (ДСТУ), виробники України також отримали право при виготовленні своєї продукції керуватися стандартами, так званих «ТУ» (технічних умов), які підприємства розробили самостійно.

На жаль, відсутність контролю за дотриманням єдиного стандарту якості призвела до використання у виробництві свідомо низькопробних, шкідливих і навіть небезпечних для здоров'я компонентів (рослинних жирів, замінників смаків, консервантів, барвників тощо) [9].

Варто зазначити, що ухвалення Закону України «Про безпечність та гігієну кормів» № 2264-VIII від 21.12.2017 р. певною мірою покращило ситуацію у цьому сегменті промислового виробництва. Цей закон визначає правові та організаційні засади гарантування безпечності кормів у процесі їх виробництва, обігу та використання, зокрема встановлює вимоги щодо гігієни, маркування, пакування та представлення кормів, регулює відповідні суспільні відносини між операторами ринку та органами державної влади [10].

Виробництво сухого корму в Україні регулюється ДСТУ. Він обумовлює основні вимоги до безпеки корма, мінімальні значення у ньому базових макро- і мікро нутрієнтів, включаючи вітаміни й мінерали. Сировина повинна відповідати ветеринарно-санітарним і гігієнічним вимогам, а також положенням нормативно-технічної документації заводу-виробника.

Для експорту кормової продукції до Європи необхідно ці стандарти адаптувати до європейських. Виробництво продукції повинно бути на високому техніко-технологічному та

економічному рівні, щоб бути конкурентоспроможним на європейському ринку. Також на більшості підприємств і в країні у цілому лабораторії не здатні проводити аналізи якості на рівні європейських лабораторій згідно з міжнародними нормами. У цьому випадку держава повинна підвищувати стандарти якості продукції, а підприємства – культуру виробництва.

Європейські санітарні норми кормів для непродуктивних тварин затверджені відповідними законодавчими документами, серед яких варто виділити Регламент Європейського парламенту і Ради ЄС № 183/2005, що встановлює систему санітарних норм і стандартів Європи щодо кормів [11].

Прагнення до високого рівня захисту здоров'я людини і тварин є однією з фундаментальних цілей законодавства про харчові продукти, що встановлено Регламентом (ЄС) 178/2002 Європейського Парламенту та Ради ЄС від 28 січня 2002 року про встановлення загальних принципів і приписів законодавства про харчові продукти, про заснування Європейського органу з безпеки продуктів харчування і про закріплення процедур щодо безпеки продовольчих товарів. Цей Регламент також встановлює інші загальні норми і визначення для національного харчового законодавства та харчового законодавства Європейського співтовариства, включаючи мету досягнення вільного переміщення кормів в межах ЄС.

Головна мета санітарних норм, викладених у даному Регламенті, полягає в забезпеченні високого рівня захисту споживачів та базується на таких принципах:

- 1) первинна відповідальність за безпеку кормів покладається на операторів ринку кормів;
- 2) необхідність у забезпеченні безпеки кормів протягом усього харчового ланцюга, починаючи з первинного виробництва кормів до раціону сільськогосподарських тварин, включно;
- 3) повсюдна реалізація процедур, що базуються на принципах системи управління безпечністю харчових продуктів (НАССР), які разом з впровадженням рекомендованих санітарних норм покликані посилювати відповідальність підприємців кормового сектора;
- 4) практичне керівництво – це інструмент оцінки, покликаний допомогти операторам кормового сектора на всіх рівнях харчового ланцюга, у випадках дотримання вимог санітарних норм у відношенні кормів і вимоги щодо застосування принципів НАССР;
- 5) розробка мікробіологічних критеріїв, які базуються на критеріях наукового ризику;
- 6) необхідність забезпечення того, щоб імпортовані корми, принаймні, відповідали стандартам, прийнятим у відношенні кормів, вироблених у Європейському співтоваристві [11].

Варто зауважити, що для просування на зовнішній ринок української продукції необхідно щоб виробництво відповідало європейським стандартам та були наявні сертифікати якості та безпеки продуктів.

Що стосується сировини, то до складу кормів зазвичай входять кісткове борошно, пшениця, кукурудза, соя, рибокістне борошно, сухе молоко, жир, сіль, премікси, м'ясні заготовки. Загальна ситуація з наявністю сировини в Україні вважається більш менш сприятливою. Найчастіше вітчизняні виробники використовують сировину з Європи для виробництва продукції. Але на жаль, українська сировина не завжди відповідає європейським стандартам, й іноді – коштує дорожче зарубіжної. Експорт кормів до Європи неможливий без дотримання європейських санітарних норм, затверджених для кормів непродуктивних тварин.

Розглянемо міжнародну систему управління якістю та безпекою продукції.

Так, компанія GMP+ International має схему сертифікації, яка в Європі є еталоном якості. Сфера діяльності застосовна для системи сертифікації GMP+. Система забезпечення безпеки кормів GMP+ – це єдина загальногалузева схема сертифікації, що охоплює підприємства з моменту збору зернової продукції (сировини для кормів) до торгівлі інгредієнтами і комбікормовою продукцією. Ця схема поширюється і на підприємства, що займаються зберіганням, транспортуванням і безпосередньо виробництвом комбікормів, преміксів, кормових добавок та інших компонентів.

Зарубіжні компанії посиляються на відповідність продукції, що випускається, стандартам якості ISO 9001, ISO 22000 (НАССР) і GMP+. Порівняємо чим вони відрізняються:

ISO 9001 – це досить загальний стандарт менеджменту якості, який може бути застосований до будь-якої сфери діяльності, будь то виробництво або сфера послуг. Тобто у ньому усі формулювання загальні, і він не прописаний під конкретну галузь. У цьому сенсі GMP+ відрізняється тим, що усі вимоги, процедури, положення, стандарти щодо продукції торкаються тільки комбікормової галузі. Завдяки цьому полегшується процес впровадження і підтримки системи безпеки кормів на підприємстві, а фахівці, відповідальні за її щоденне функціонування (директор з якості, начальник виробничої лабораторії, технолог тощо), швидше освоюють специфіку і інструментарій схеми GMP+.

З іншого боку, вимоги ISO 9001, ISO 22000 (НАССР) та інших подібних стандартів включені до системи GMP+. Схема GMP+ містить 4 стандарти (B1-B4), кожен з яких торкається конкретної сфери діяльності. GMP+ B1 – це стандарт, який поширюється на усі види діяльності від виробництва комбікормів, преміксів, кормових добавок і інгредієнтів до їх зберігання і відвантаження, окрім послуг перевезення. Структура стандарту аналогічна ISO, що дозволяє легко його комбінувати з різними іншими стандартами, а також він посилений вимогами GMP+ і НАССР. Інші, такі як GMP+ B2, торкаються тільки виробництва добавок і кормових інгредієнтів. GMP+ B3 поширюється на компанії, сфера діяльності яких включає продаж кормів і інгредієнтів, послуги зберігання і відвантаження, а також збір зернових, олійних і бобових культур. Стандарт GMP+ B4 призначений для компаній, що надають послуги з перевезення різних кормових продуктів [12].

Сертифікат GMP+ визнаний у 65 країнах світу, а в Європі він впроваджений усіма підприємствами настільки глибоко, що його можна прирівняти до нашого вітчизняного ГОСТу. Це не обов'язкова сертифікація, але в Європі вона стала обов'язковою, оскільки її вимагають самі учасники ринку. Адже один з принципів схеми такий, що якщо ти сертифікований, то можеш працювати з такими ж компаніями-контрагентами або підрядниками. Саме завдяки тому, що усі компанії по усьому ланцюжку працюють за єдиним принципом, досягається високий рівень безпеки продукції на усіх етапах. Це дозволяє відстежувати продукцію, будь-яку партію, її якість у будь-який час і у будь-якому місці. У випадку яких-небудь проблем продукцію легко можна відкликати з ринку і зменшити ризики, пов'язані з небезпечними кормовими інгредієнтами.

Компаніям, що поставляють кормову продукцію для непродуктивних тварин, та планують поставляти свою продукцію до Європи потрібна система GMP+. Якщо компанія дивиться у майбутнє і планує розвиватися, то поза сумнівом їй потрібна сертифікація управління якістю і безпекою комбікормової продукції GMP+.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином, у статті проаналізовано правила сертифікації та вимоги до якості сучасного вітчизняного ринку і європейського ринку промислових кормів для непродуктивних тварин. Запропоновано систематизувати вітчизняні стандарти з європейськими стандартами якості, для того, щоб експортувати українську продукцію до Європи. Виробництво продукції повинно бути на високому техніко-технологічному та економічному рівні, щоб бути конкурентоспроможним на європейському ринку.

За результатами дослідження можна зробити такі висновки. Існує низка проблем, що перешкоджають повноцінному розвитку українського ринку кормів для непродуктивних тварин. Значна частина із них пов'язана з питаннями регулювання промислового виробництва кормів. Ця галузь є досить новою для української економіки, що виробляє абсолютно новий вид продукту. Галузь і продукція у різних класифікаторах віднесені до різних секторів економіки і різних товарних груп. Зберігається нечіткість у розумінні статусу кормів для непродуктивних тварин.

В Європі вимоги в області гігієни і безпеки охоплюють весь ланцюжок від поставок сировини до реалізації готового продукту. Тільки такий підхід буде сприяти поліпшенню

якості готової продукції та підвищення конкурентоспроможності галузі. В Україні існують проблеми з якісною сировиною для виробництва кормів. Якість у даному виді товару означає використання виключно натуральної сировини і застосування сучасних технологій обробки та консервування м'ясних продуктів. Розвиток сировинних програм вимагає великих фінансових витрат і тривалого терміну окупності вкладених коштів, що викликає небажання дрібних виробників розвивати систему якісних поставок сировини. Необхідно гармонізувати систему правового застосування ветеринарного законодавства, щоб запобігти виробництву неякісної сировини і не перешкоджати якісним і безпечним поставкам [3].

У цьому контексті виявляється перспективним дослідження діяльності вітчизняних підприємств м'ясної, птахопереробної, молочної та інших галузей промисловості, заводів з переробки зерна і овочевих культур, яка нерозривно пов'язана з отриманням побічних продуктів, відходів, що можуть служити джерелом цінних речовин для виробництва кормів. Разом з тим, малоцінна в харчовому відношенні м'ясна сировина, а також нехарчові відходи, технологічний і ветеринарний брак і конфіскації, можуть бути використані у виробництві кормів для непродуктивних тварин.

Литература

1. Лисицын А. Б. Пути повышения эффективности первичной переработки скота. Мясные технологии. 2011. № 9. С. 23–28.
2. Антипова Л. В., Гребенщиков А. В., Казаков Н. Н. Проблемы промышленного производства готовых рационов для животных. Вестник Воронежского государственного университета инженерных технологий. 2012. № 2. С. 97–100. DOI: <https://doi.org/10.20914/2310-1202-2012-2-97-100>. URL: <https://www.vestnik-vsuet.ru/vguit/article/download/44/22> (дата обращения: 26.04.2019).
3. Кулаковская Т. А. Анализ украинского рынка кормов для домашних животных : состояние и проблемы развития. Зернові продукти і комбікорми. 2012. № 3 (47). С. 36–38.
4. Машенцева Н. Г., Хорольский В. В. Функциональные стартовые культуры в мясной промышленности : монография. Москва : ДеЛи принт, 2008. 336 с.
5. Про ветеринарную медицину : Закон України № 2498-ХІІ від 25.06.1992 р. в редакції Закону України № 361-V від 16.11.2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-12>; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-16> (дата звернення: 30.04.2019).
6. Газета «Частный предприниматель». 2003–2018. URL: <http://chp.com.ua/newspaper-news/item/23933-otkryivam-tseh-po-proizvodstvu-kombikormov-052010> (дата обращения: 03.05.2019).
7. Про затвердження Ветеринарних вимог щодо імпорту в Україну об'єктів державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляду : Наказ Міністерства аграрної політики України та Державного департаменту ветеринарної медицини № 71 від 14.06.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0768-04> (дата звернення: 06.05.2019).
8. Сертификация продукции. URL: https://www.juridicheskij-supermarket.ua/page_services_sertif.html (дата обращения: 10.05.2019).
9. Что такое ДСТУ и ТУ? Чем эти стандарты качества отличаются от ГОСТа? URL: <https://agrostory.com/info-centre/knowledge-lab/chto-takoe-dstu-i-tu-chem-eti-standarty-kachestva-otlichayutsya-ot-gosta> (дата обращения: 14.05.2019).
10. Про безпечність та гігієну кормів : Закон України № 2264-VIII від 21.12.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2264-19> (дата звернення: 15.05.2019).
11. Регламент № 183/2005 Европейского парламента и Ради ЕС, що встановлює санітарні норми відносно кормів. ОЖ № С 32, 05.02.2004. 97 с.
12. Как получить преимущество украинским компаниям на европейском рынке? URL: <https://www.apk-inform.com/ru/exclusive/topic/1033131> (дата обращения: 17.05.2019).

References

1. Lisitsyn, A. B. (2011). *Ways of efficiency increasing of the primary livestock processing* [Puti povysheniya effektivnosti pervichnoy pererabotki skota], *Myasnye tekhnologii*, No. 9, s. 23–28 [in Russian]
2. Antipova, L. V., Grebenshchikov, A. V., Kazakov, N. N. (2012). *Problems of industrial production of finished rations for animals* [Problemy promyshlenogo proizvodstva gotovykh ratsionov dlya zhivotnykh], *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta inzhenernykh tekhnologiy*, No. 2,

- s. 97–100. DOI: <https://doi.org/10.20914/2310-1202-2012-2-97-100>. URL: <https://www.vestnik-vsuet.ru/vguit/article/download/44/22> [in Russian]
3. Kulakovskaya, T. A. (2012). *Analysis of the Ukrainian pet food market: state and development problems* [Analiz ukrainskogo rynku kormov dlya domashnikh zhyvotnykh: sostoyanie i problemy razvitiya], Zernovi produkty i kombikormy, No. 3 (47), s. 36–38 [in Russian]
 4. Mashentseva, N. G., Khorolskiy, V. V. (2008). *Functional starter cultures in the meat industry: monograph* [Funktsionalnye startovye kultury v myasnoy promyshlennosti: monografiia], DeLi print, Moskva, 336 s. [in Russian]
 5. *About veterinary medicine*: Law of Ukraine, No. 2498-XII, 25.06.1992 as amended by Law of Ukraine No. 361-V, 16.11.2006 [Pro veterynarnu medytsynu: Zakon Ukrainy, No. 2498-XII, 25.06.1992 v redaktsii Zakonu Ukrainy, No. 361-V, 16.11.2006], available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-12>; <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-16> [in Ukrainian]
 6. Newspaper «Private entrepreneur» (2003–2018) [Gazeta «Chastnyy predprinimatel»], available at: <http://chp.com.ua/newspaper-news/item/23933-otkryivaem-tseh-po-proizvodstvu-kombikormov-052010> [in Russian]
 7. *On approval of the Veterinary requirements for import of state veterinary and sanitary control and supervision objects to Ukraine*: Law of Ukraine, No. 71, 14.06.2004 [Pro zatverdzhennja Veterynarnykh vymoh shchodo importu v Ukrainu ob'ektiv derzhavnoho veterynarno-sanitarnoho kontroliu ta nahliadu: Nakaz Ministerstva ahraryoi polityky Ukrainy ta Derzhavnoho departamentu veterynarnoi medytsyny, No. 71, 14.06.2004], available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0768-04> [in Ukrainian]
 8. *Product certification* [Sertifikatsiya produktsii], available at: https://www.juridicheskij-supermarket.ua/page_services_sertif.html [in Russian]
 9. *What is DSTU and TU? How do these quality standards differ from GOST?* [Chto takoe DSTU? Chem eti standarty kachestva otlichayutsya ot GOSTa?], available at: <https://agrostory.com/info-centre/knowledge-lab/chto-takoe-dstu-i-tu-chem-eti-standarty-kachestva-otlichayutsya-ot-gosta> [in Russian]
 10. *About the safety and hygiene of feed*: Law of Ukraine, No. 2264-VIII, 21.12.2017 [Pro bezpechnist ta hihieny kormiv: Zakon Ukrainy, No. 2264-VIII, 21.12.2017], available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2264-19> [in Ukrainian]
 11. *Regulation No. 183/2005 of the European Parliament and of the EU Council, which establishing the sanitary standards for feed*, OG No. C 32, 05.02.2004 [Reglament No. 183/2005 Yevropeiskoho Parlamentu i Rady YeS, shcho vstanovliuie sanitarni normy vidnosno kormiv], OZH No. C 32, 05.02.2004, 97 s. [in Ukrainian]
 12. *How to get an advantage for Ukrainian companies in the European market?* [Kak poluchit preimushchestvo ukrainskim kompaniyam na evropeyskom rynke?], available at: <https://www.apk-inform.com/ru/exclusive/topic/1033131> [in Russian]

Антон Валерійович ВОРОНІН

кандидат економічних наук, доцент кафедри підприємництва, корпоративної та просторової економіки, Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна,
e-mail: a.voronin@donnu.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8788-9644>

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КОНДИТЕРСЬКОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

Воронін, А. В. *Проблеми та перспективи розвитку кондитерської галузі України*. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 198–207.

Анотація. У статті розглянуто основні проблеми та перспективи розвитку кондитерської галузі України з метою визначення особливостей розвитку галузі й окреслення майбутніх перспектив. Встановлено, що не зважаючи на негативний вплив зовнішнього середовища на діяльність підприємств галузі, деякі виробники покращили свої позиції на ринку. Основою дослідження є комплексний підхід до аналізу функціонування кондитерської галузі України. Під час дослідження було застосовано наступні методи: статистико-економічний – при визначенні тенденцій розвитку кондитерської галузі України в продовж 2013–2018 рр.; абстрактно-логічний – для узагальнення результатів досліджень, формування перспектив розвитку ринку кондитерської продукції та формулювання висновків. Здійснено галузевий аналіз ринку кондитерської продукції. Визначено основних конкурентів на внутрішньому ринку та частку вітчизняних виробників солодоців на внутрішньому ринку по товарних групах: борошняні кондитерські вироби; какао, продукти з нього та шоколадні вироби; цукор та цукрові кондитерські вироби. Виявлено нові тенденції в розвитку кондитерської галузі, зокрема: розширення виробництва нових товарів: какао-масло; какао-жир; продуктів з вмістом какао для приготування напоїв; цукрових кондитерських виробів, що містять плоди, ягоди, горіхи, зацукровані, глазуровані або кристалізовані; зростання попиту на органічні солодоці, переважно імпортного походження. За результатами оцінки пропозиції та попиту на солодоці вітчизняних споживачів встановлено перспективні напрями розвитку підприємств кондитерської галузі України. Визначено перспективи просування продукції підприємств на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Ключові слова: кондитерська галузь; обсяг виробництва; експорт; імпорт; прибуток.

Антон Валерьевич ВОРОНИН

кандидат экономических наук, доцент кафедры предпринимательства, корпоративной и пространственной экономики, Донецкий национальный университет им. Василия Стуса, Украина,
e-mail: a.voronin@donnu.edu.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8788-9644>

**ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КОНДИТЕРСКОЙ
ОТРАСЛИ УКРАИНЫ**

Воронин, А. В. *Проблемы и перспективы развития кондитерской отрасли Украины*. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверькова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 198–207.

Аннотация. В статье рассмотрены основные проблемы и перспективы развития кондитерской отрасли Украины с целью определения особенностей развития отрасли и будущих перспектив. Установлено, что, несмотря на негативное влияние внешней среды на деятельность предприятий отрасли, некоторые производители улучшили свои позиции на рынке. Основой исследования является комплексный подход к анализу функционирования кондитерской отрасли Украины. В ходе исследования были применены следующие методы: статистико-экономический – при определении тенденций развития кондитерской отрасли Украины в течение 2013–2018 гг.; абстрактно-логический – для обобщения результатов исследований, формирования перспектив развития рынка кондитерской продукции и формулирование выводов. Осуществлен отраслевой анализ рынка кондитерской продукции. Определены основные конкуренты на внутреннем рынке и доля отечественных производителей сладостей на внутреннем рынке по товарным группам: мучные кондитерские изделия; какао, продукты из него и шоколадные изделия; сахар и сахарные кондитерские изделия. Выведены новые тенденции в развитии кондитерской отрасли, в частности: расширение производства новых товаров: какао-масло; какао-жир; продуктов с содержанием какао для приготовления напитков; сахарных кондитерских изделий, содержащих плоды, ягоды, орехи, засахаренные, глазурованные или кристаллизованные; рост спроса на органические сладости, преимущественно импортного происхождения. По результатам оценки предложения и спроса на сладости отечественных потребителей установлены перспективные направления развития

предприятий кондитерской отрасли Украины. Определены перспективы продвижения продукции предприятий на внутреннем и внешнем рынках.

Ключевые слова: кондитерская отрасль; объем производства; экспорт; импорт; прибыль.

Anton VORONIN

PhD in Economics, Associate Professor of Entrepreneurship, Corporate and Spatial Economics Department,
Vasyl Stus Donetsk National University, Ukraine, e-mail: a.voronin@donnu.edu.ua,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8788-9644>

PROBLEMS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF THE CONFECTIONERY INDUSTRY OF UKRAINE

Voronin, A. (2019). *Problems and prospects of development of the confectionery industry of Ukraine*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Problemy ta perspektyvy rozvytku kondyterskoi haluzi Ukrainy; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 198–207.

Abstract. The article discusses the main problems and prospects of the confectionery industry development of Ukraine with aim of determining the characteristics of industry development and future prospects. It has been established that despite the negative impact of external environment on the industry enterprises activity, some manufacturers have improved their market position. The basis of study is an integrated approach to analysis of the confectionery industry functioning in Ukraine. In the course of study, the following methods were applied: statistical and economic – in trends determining of the confectionery industry development in Ukraine during 2013–2018; abstract-logical – to summarize the results of research, the prospects formation of the confectionery products market development and the formulation of conclusions. The industry analysis of the confectionery products market was carried out. The main competitors in the domestic market and the share of domestic producers of sweets in the domestic market are determined by product groups: flour confectionery; cocoa, its products and chocolate products; sugar and sugar confectionery. New trends in the confectionery industry development were discovered, in particular: expansion of new goods production: cocoa butter; cocoa fat; products containing cocoa for making drinks; sugar confectionery containing fruits, berries, nuts, candied, glazed or crystallized; growing demand for organic sweets, mainly imported. According to the results of the assessment of supply and demand for sweets of domestic consumers, promising directions of the confectionery industry enterprises development in Ukraine were established. The prospects for promoting of enterprises products in the domestic and foreign markets are determined.

Keywords: confectionery industry; production; export; import; profit.

JEL classification: M210; O140

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.198-207](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.198-207)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розвиток держави значною мірою залежить від економічного розвитку усіх галузей економіки. Кондитерська галузь України є однією з небагатьох успішних і привабливих галузей вітчизняної економіки. В Україні ринок кондитерських виробів сформувався досить давно. В умовах значного промислового спаду і глибокої економічної кризи, спричиненої здебільшого політичними чинниками, аналіз основних тенденцій, факторів впливу й особливостей роботи небагатьох успішних галузей економіки є особливо актуальним, оскільки саме ці галузі народного господарства наразі забезпечують виживання країни. Даний сегмент характеризується високим рівнем конкуренції й великою кількістю кондитерських компаній, що обумовлює наявність широкого асортименту продукції.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Дослідженням тенденцій та особливостей розвитку кондитерської галузі України присвячено роботи науковців та експертів. У праці Г. Дюкарева та О. Соколовської [1] визначено, що кондитерська галузь за насиченістю і асортиментом наближається до європейських країн, невід'ємною тенденцією розвитку кондитерської галузі є створення продуктів зі зниженою калорійністю. А. Заінчковський [2] зазначає, що перспективним напрямом розвитку кондитерської галузі України є формування прозорої репутації компаній та торгової марки. Л. Закревська [3] наголошує, що кондитерська галузь має значні резерви задля збільшення експорту, що

підтверджується останніми статистичними даними. У працях Д. Кронінковського [4], І. Мрочко [5], М. Наумова [6], А. Тичинської [6], М. Шашиної [5] зазначається, що основними тенденціями розвитку галузі є збільшення експорту та розширення асортименту продукції.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Політична та економічна криза в Україні за останні роки потребує більш детального аналізу діяльності галузей економіки з метою підвищення ефективності їх діяльності, прибутковості та конкурентоспроможності у майбутньому. Середня рентабельність кондитерського виробництва дорівнює приблизно 15–20%, близько 60% підприємств-респондентів оцінюють власну діяльність на ринку прибутковою, 30% працюють без збитків та 10% підприємств є збитковими [7]. Таким чином, проблеми кондитерської галузі та основних видів її діяльності залишаються невирішеними і потребують подальшого дослідження.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі кондитерської галузі України, визначенні її недоліків та тенденцій розвитку, дослідженні позицій українських виробників солодошів на світовому ринку, оцінці сучасного стану, тенденцій та перспектив розвитку вітчизняного ринку кондитерської продукції в умовах організаційно-економічних трансформацій галузі. На основі проведеного аналізу необхідно визначити основні проблеми та можливості для подальшого розвитку галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У структурі виробництва кондитерських виробів в Україні у натуральному вираженні більше половини (55,3%) займають різні борошняні вироби. Шоколад і продукти з вмістом какао разом складають 23,6%.

Значна частка продукції на кондитерському ринку – українського виробництва (близько 95%), проте імпорт у даному сегменті показує активне зростання. Це пов'язано зі зростанням інтересу українських споживачів до зарубіжних солодошів, які сприймаються як більш якісні.

Конкуренція на внутрішньому ринку солодошів досить велика. У галузі налічується близько 750 компаній. Великим виробникам з часткою ринку в 10% доводиться боротися за увагу покупця з невеликими місцевими операторами і торговими мережами з власними пекарнями [8].

Українці стали витратити на їжу майже вдвічі більше, ніж п'ять років тому – витрати на продовольство виросли на 75%. При цьому 12% всього бюджету віддають за солодоші. Останні декілька років ринок кондитерських виробів в Україні активно розвивається.

Про це свідчить той факт, що українські виробники солодошів традиційно входять до світових топ-рейтингів кондитерів. У 2017 році за результатами світового рейтингу спеціалізованого видання Candy Industry, корпорація Roshen посіла 24-те місце з обсягом чистих продажів у \$800 млн., Konti – \$469 млн, а АВК виявилася на 67-му місці з рівнем чистих продажів у \$275 млн. У лідерах рейтингу – корпорації Mondelez International (2-ге місце) і Nestle (5-те місце), які володіють вітчизняними брендами «Світоч» і «Корона» [9].

За І-й квартал цього року наші співгромадяни загалом витратили на продовольство 63 млрд. грн., повідомляє Держстат України. При цьому найбільше (4,5 млрд. грн.) вони заплатили за солодоші. Смакові переваги українців різняться за віковими категоріями – молодь значною мірою споживає батончики і шоколадки, люди середнього віку та пенсіонери більше люблять борошняну продукцію. Водночас у всіх категоріях споживачів активним попитом користуються цукерки і печиво на вагу.

Згідно з даними Державної служби статистики, виробництво кондитерських виробів в Україні протягом останніх років зменшувалося. Так, згідно з офіційними даними, у період за 2011–2017 р. зниження склало 22,2%.

У період 2011–2016 рр. спостерігалася поступове зниження загального обсягу виробництва хлібобулочних виробів. У січні поточного року загальний обсяг виробництва був більшим, ніж у попередні роки – 109,7 тис. т. (+6% проти січня 2017 р. та +0,6% проти січня 2016 р.) [10].

З 2014 року скорочувалися обсяги споживання і змінювалися переваги покупців, українці обирали дешевші продукти і відмовлялися від шоколаду, переходячи до борошняних та інших більш доступних видів солодкого. Впали й обсяги виробництва, а на території бойових дій закрилися декілька великих виробничих підприємств. Так, фабрики компаній Konti й АВК у 2014 році тимчасово призупинили випуск продукції для українського і світового ринків.

На додаток до цього, зросли ціни на какао-боби на міжнародному ринку через посуху в Кот-Д'івуарі в 2015 році й зростання попиту на них у Китаї, Індії та Саудівській Аравії. Усі ці фактори стали причинами скорочення виробництва [11].

Шоколад є одним з найпопулярніших продуктів після борошняних виробів в Україні. Українці часто вважають, що якість вітчизняної шоколадної продукції на порядок нижче, ніж зарубіжної. Але український шоколад імпортується у більш ніж 50 країн світу, зберігаючи при цьому якість міжнародних стандартів. Крім підвищення курсу долара, нестабільна політична ситуація та військові дії на сході країни також мали негативний вплив на імпорт шоколадної продукції.

Український шоколад відомий далеко за межами нашої країни. Завдяки експортним поставкам, ласувати ним мають можливість жителі більше 50-ти країн. За підсумками 2017 року, у світовому рейтингу кондитерських компаній Candy Industry присутні три представники з України – ROSHEN, Konti і АВК [11].

З 2013 по 2014 рік унаслідок кризи експорт просів майже на 31% і склав 281 000 тонн. Україна втратила головного покупця кондитерських виробів – Росію (48% експорту), й потрібен був час та сили, аби переорієнтуватися на західний ринок і відновити колишні обсяги.

У 2017 році Україна експортувала солодошів на \$404,7 млн., що на 15,6% більше, ніж у 2016 році. Частка РФ стала менше відсотка, а основними споживачами стали такі країни СНД, як Казахстан (13%), Білорусь (12%) і Молдова (7%).

Аналітичний відділ Ради з питань експорту продовольства представив рейтинг топ-експортерів у сегменті кондитерських виробів (рис. 1–3).

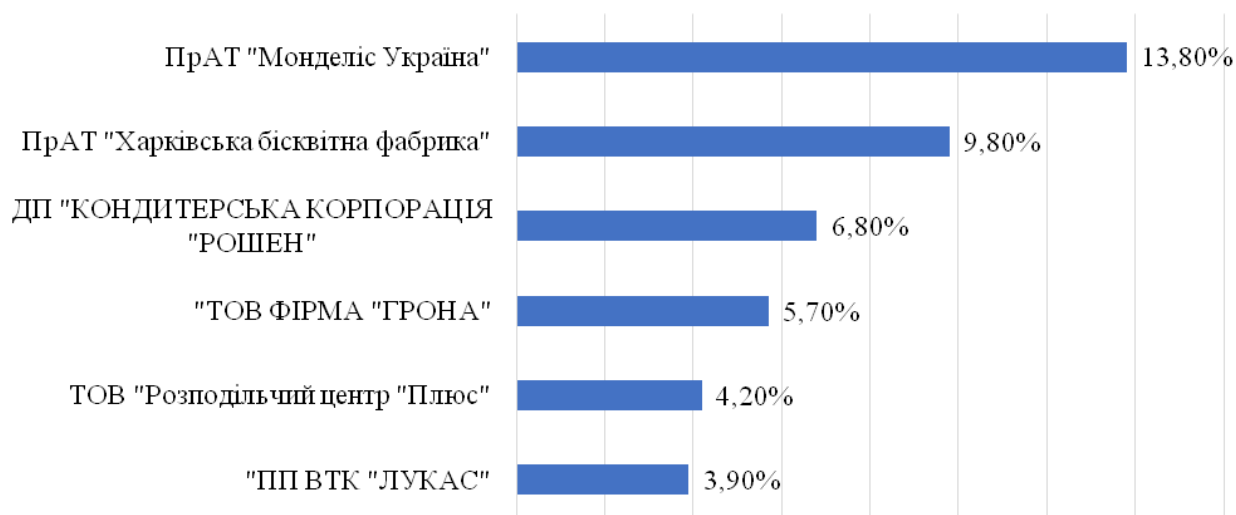

Рис. 1. Головні експортери хлібобулочних виробів у 2018 році [12]

За даними Міністерства економічного розвитку, у I кварталі 2018 року його експорт зріс більш ніж на 30%. Шоколад – найпопулярніший кондитерський продукт у ЄС. Євроспець з'їдає близько 5–6 кг шоколаду на рік, українець – лише 2 кг.

Однак наведені дані свідчать не про відсутність популярності солодошів в Україні, а про важку економічну ситуацію: у 2014–2015 роках відбулося різке падіння доходів населення. Намітилися мінімальні поліпшення в 2016 році. Ринок кондитерських виробів України у 2015 році був на 0,1% менше, ніж у 2016-му.

Кондитерські вироби стали однією з основних статей економії витрат. Спад споживання вплинув на обсяги виробництва кондитерських виробів. Але раціональна цінова політика великих виробників надала можливість українцям відновити колишній рівень споживання, за рахунок випуску нових видів продукції за доступними цінами [13; 14].

Тому поставки цього товару до Європи дуже перспективні. У 2018 році до ЄС експортували понад 10 000 тонн.

Рис. 2. Головні експортери кондитерських виробів у 2018 році [12]

Загалом у 2018 році Україна продала за кордон шоколаду на 25% більше, ніж за 2017 рік. Головними покупцями вітчизняних ласощів стали ЄС, Казахстан, США, Білорусь і Азербайджан. До того ж українські виробники вийшли на великі азійські ринки, зокрема, Малайзію.

За перший місяць поточного року українські підприємства експортували близько 5,699 тис. тонн шоколадних виробів на суму близько 14,074 млн. дол. Основними покупцями українських шоколадних виробів виступали Молдова (0,276 тис. т), Казахстан (0,482 тис. т), Білорусія (349 тис. т), Грузія (0,326 тис. т), Азербайджан (0,316 тис. т), Румунія (0,281 тис. т), Болгарія (0,229 тис. т), Польща (0,177 тис. т), Латвія (0,161 тис. т), Ірак (0,145 тис. т).

У 2017 році загальний обсяг експорту шоколадних виробів становив 60,898 тис. т із загальною вартістю 150,113 млн. дол.

Рис. 3. Головні експортери шоколадних виробів у 2018 році [12]

Експортний обсяг перевищує імпортний у 9 разів. Згідно з інформацією Державної митної служби, у січні 2018 р. загальний обсяг імпорту кондитерських виробів склав 0,673 тис. т. із загальною вартістю 2,904 млн. дол. Цей показник (в обсязі) перевищує минулорічний за аналогічний період на 30%, а показник січня 2016 р. – на 0,368 тис. т. Найбільшим постачальником виступає ЄС (262 тис. т).

Тіньове виробництво кондитерських виробів в Україні переважно представлено фізичними особами-підприємцями, які займаються виробництвом печива, тортів і тістечок.

Експорт кондитерських виробів українського виробництва за січень – березень 2019 р. виріс на 9,4% порівняно з аналогічним періодом минулого року.

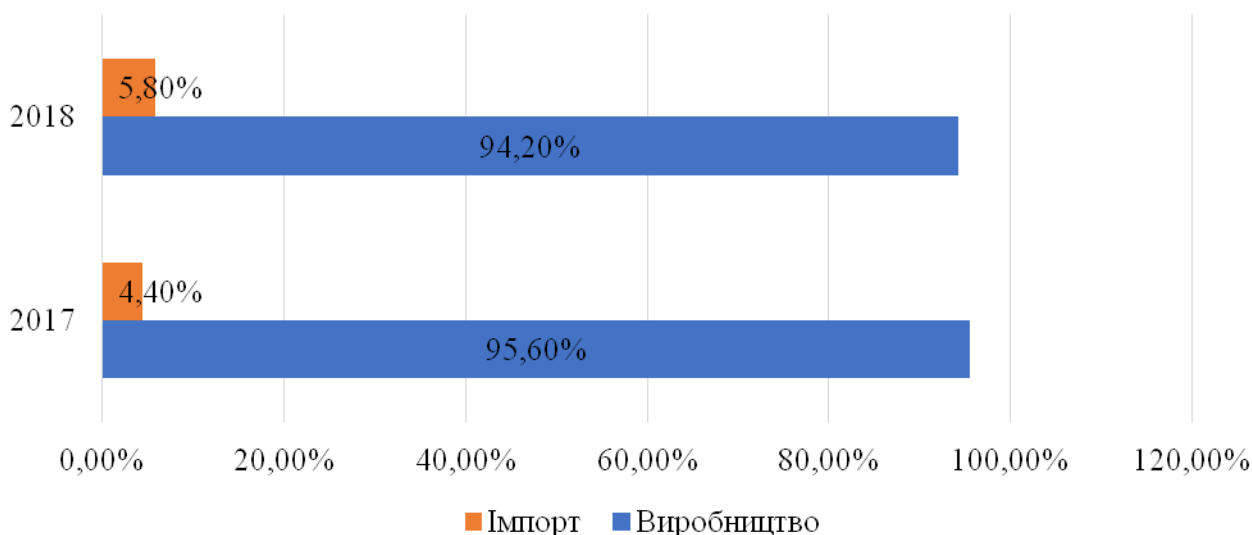

Рис. 4. Частки вітчизняної та імпортої продукції в структурі ринку України (без урахування тіні) у натуральному вираженні, % (складено автором на основі даних [7])

Згідно з даними Державної служби статистики України, за підсумками трьох місяців 2019 року вітчизняне виробництво кондитерських та хлібобулочних виробів знизилося на 3,9% та 4,5% відповідно, якщо порівнювати з аналогічним періодом 2018 року. У той час як виробництво шоколадних виробів зросло на 0,8%.

Експерти ринку зауважують, що попит на шоколадні вироби в Україні має стабільну позитивну динаміку. Така ситуація не тільки підтримує імпортні постачання, але й зменшує залишки уже готової продукції. Українські шоколадні вироби демонструють збільшення продажів 47,3 тис. тонн у 2019 році проти 46,9 тис. тонн у січні-березні 2018 року. Причиною такої ситуації є збільшення виробництва цукерок з вмістом алкоголю (+8,9% у січні-березні), шоколаду у брикетах, пластинах чи плитках з додаванням зернових культур (+51,9%), шоколаду у брикетах, пластинах чи плитках з начинкою (+10,3%) та шоколаду й аналогічні вироби з вмістом какао у брикетах, пластинах чи плитках масою більше 2 кг (24,3%).

Також наголошується, що перший квартал 2019 року відзначився зниженням виробництва хлібобулочних виробів (–4,5% проти показника 2018 року). За інформацією керівника Аналітичного відділу UFEB О. Кишук, це відбулося через зниження пропозиції борошна на вітчизняному ринку та зменшення обсягів внутрішнього споживання [15].

На внутрішньому кондитерському ринку продукція з шоколаду займає 28% від його загального обсягу (рис. 5).

У структурі споживання шоколаду в Україні найбільшу частку (30%) займають найдоступніші за ціною вироби з вмістом какао. На другому місці – шоколадні цукерки (24%). Їх купують в основному жінки, частіше керуючись спонтанним бажанням. Тому виробники цукерок прагнуть привернути увагу цієї категорії споживачів не тільки якістю, але і шляхом розміщення реклами та насиченого оформлення упаковки.

Рис. 5. Частка шоколадних виробів на кондитерському ринку України у 2018 р., %
(складено автором на основі даних [7])

2017 рік став початком відновлення виробничих показників шоколадної галузі України. Її подальший розвиток буде залежати від динаміки збільшення доходів населення нашої країни та успішності подальшої реалізації експортного потенціалу на міжнародному ринку. Перспективним для цього є азіатський напрямок, де зосереджена велика кількість потенційних споживачів українського шоколаду, люблячих якісні солодощі в яскравій упаковці [11].

Серед компаній спостерігається жорстка внутрішня конкуренція. Виробники кондитерських виробів в Україні активно борються за місцевий ринок. Це пов'язано з тим, що експорт з 2013 року суттєво скоротився.

Аналіз ринку борошняних кондитерських виробів демонструє, що до 2013 року лідерство утримувала фабрика «Конті». Наразі ж вона поступилася першістю фабриці Roshen. Деяким виробникам криза зіграла на руку: виробник «Бісквіт-Шоколад» (Харків) із часткою ринку 7,9% ринку піднявся на другу позицію з четвертої. Фабрика «Житомирські ласощі» з часткою ринку 2,1% стала десятою в рейтингу українських виробників.

В існуючих умовах кондитери борються за клієнта перевіреним шляхом – зниженням вартості за продукцію. Чим нижче роздрібна ціна, тим більше шансів підвищити частку ринку. Зменшення обсягів імпортової продукції дозволило виробникам перекрити витрати на сировину, яка збільшилася в ціні.

Аналіз ринку кондитерських виробів демонструє, що перспективи розвитку не дуже обнадіюють, але є позитивна динаміка. Нові тенденції в кондитерському виробництві:

- відчутне падіння ввезення імпортованої продукції, збільшення експорту;
- зростання обсягів виробництва печива у 2018 році на 8%;
- зростання обсягів шоколадних виробів на 2%;
- падіння виробництва у сегменті «кондитерські вироби з цукру» на 4,2%;
- падіння шоколадного сегменту на 6,2%.

Приріст експорту на зовнішні ринки виглядає багатообіцяюче. Згідно з оцінками експертів, кондитерський ринок України у найближчі два роки може збільшити експорт у країни Європейського Союзу до \$ 450 млн. [14].

Серед інших напрямків української кондитерської галузі активно розвивається ринок вафель. Незважаючи на високу конкуренцію, наявність великих виробників, представлених у всіх регіонах країни, і високу насиченість продукцією, на ринку є вільні ніші, зокрема, у снековій групі та у групі вафельної продукції для діабетиків із заміниками цукру.

Близько 22% вироблених в Україні вафель експортується. Серед головних споживачів продукту такі країни, як Румунія, Грузія, Казахстан. І якщо до кризи майже третина

продукції поставлялася на ринок РФ, то у 2017 році найбільше вафель Україна поставила на ринок Іраку – 15,6%.

За прогнозом видання National Restaurant News, одним з головних трендів світової кондитерської індустрії найближчим часом стануть веганські частування, збиті кокосові вершки і морозиво, тому українським кондитерським компаніям ще доведеться боротися за внутрішнього споживача з іноземними виробниками солодкого [8].

У структурі ринку кондитерських виробів на сьогодні найбільшу частку складає власне виробництво – це викликано високим рівнем попиту на солодощі серед населення, а також великими обсягами експорту української продукції. На сьогодні ринок кондитерських виробів переживає адаптацію до змінених умов ринку – після закриття ключових експортних напрямків у 2014 році спостерігався пов'язаний загальний спад виробництва – у 2014 році падіння склало 21,4% від попереднього значення. Тим не менш, спостерігається зростання показників кондитерського ринку. Це свідчить про адаптацію українських виробників до нової ринкової кон'юнктури та переорієнтацію експортних напрямків.

У процесі аналізу також було встановлено, що серед сегментів, що виробляються, найбільшу частку займає шоколад та шоколадні вироби, у той час, коли частка цукрових виробів продовжує скорочуватися у відповідь на тенденції в споживанні – зростання моди на здорове харчування та заміну на більш корисні солодощі для організму.

У досліджуваній період також спостерігається зміна специфіки експортного потенціалу кондитерської продукції – якщо на частку Росії припадало більш ніж 2/3 всього українського експорту, то з 2014 року поставки солодощів з України у великих обсягах спостерігалися у сусідні країни Європи, а також інші країни СНД.

Загалом падіння рівня виробництва мало негативний вплив на експортну динаміку, однак, на даний момент спостерігається відновлення колишніх показників.

Під час аналізу постачань в Україну має місце різке зростання показника загального імпорту кондитерських виробів – після уповільнення у 2015 році відмічається зростання за результатами 2018 року.

Тенденції розвитку кондитерського ринку України визначатимуться збільшенням товарного обороту з країнами ЄС, переходом виробничих норм до міжнародних стандартів, а також якісними змінами у структурі споживання.

Висновки і перспективи подальших розробок. Таким чином аналіз ринку дав змогу виявити ключові тенденції та напрямки розвитку ринку кондитерських виробів в Україні та світі, була оцінена ємність ринку та специфіка динаміки виробництва кондитерських виробів у цілому, надана сегментація ринку за основними складовими (цукрові, борошняні й шоколадні вироби); проаналізована динаміка зовнішньої торгівлі на даному ринку, а також виділені ключові тренди у споживанні та лідери у кожному із сегментів кондитерських виробів. Також можна зробити припущення щодо високого потенціалу галузі, що підтверджують позитивні результати економічних суб'єктів навіть в умовах значного економічного спаду. Отримані результати свідчать, що попри негативний стан зовнішнього середовища, підприємства кондитерської галузі мають потенціал розвитку завдяки ефективному менеджменту та іншим внутрішнім конкурентним перевагам.

Для подальшого дослідження доцільно оцінити вплив ризиків внутрішнього та зовнішнього середовища діяльності підприємства на діяльність підприємств кондитерської галузі та розробки механізму подолання підприємницьких ризиків.

Література

1. Дюкарева Г. І., Соколовська О. О. *Стан і тенденції розвитку кондитерської галузі та ринку збивних кондитерських виробів*. Прогресивні техніка та технології харчових виробництв ресторанного господарства і торгівлі. URL: <http://elib.hduht.edu.ua/bitstream/123456789/2958/1/30.pdf> (дата звернення: 17.04.2019).
2. Заинчковский А. А., Новойтенко И. В., Слободян Н. Я. *Тенденции развития кондитерского рынка Украины*. Актуальные проблемы экономики. 2014. № 11. С. 91–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2014_11_11 (дата обращения: 18.04.2019).

3. Закревська Л. М. *Сучасний стан та перспективи розвитку експортної політики підприємств кондитерської промисловості України*. Економіка : проблеми теорії та практики : зб. наук. праць. Дніпропетровськ : ДНУ, 2004. С. 752–757.
4. Кроніковський Д. О. *Тенденції кондитерської промисловості України*. Ефективна економіка. 2014. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3460> (дата звернення: 22.04.2019).
5. Шашина М. В., Мрочко І. І. *Аналіз ринку кондитерської продукції в Україні : проблеми та перспективи розвитку*. Сучасні проблеми економіки та підприємництва. 2014. Вип. 13. С. 65–72.
6. Тичинська А. І., Наумова М. А. *Дослідження ринку кондитерських виробів України*. Економіка і управління в умовах глобалізації : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Кривий Ріг, 25 травня 2018 р.). URL: <http://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/download/4859/4889> (дата звернення: 24.04.2019).
7. *Державна служба статистики України* : сайт. URL: www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 26.04.2019).
8. Соколов О. *Економіка солодоців : що і як споживають українці*. URL: <https://mind.ua/openmind/20187556-ekonomika-solodoshchiv-shcho-i-yak-spozhyvayut-ukrayinci> (дата звернення: 29.04.2019).
9. *The specialized site of the Candy Industry world confectionery market* : website. URL: <http://www.candyindustry.com> (access date: 03.05.2019).
10. *Інформаційно-аналітичний звіт про ринки кондитерських виробів* : сайт. URL: <http://ufexpo.com.ua> (дата звернення: 04.05.2019).
11. *Новий етап солодкого життя : аналіз ринку шоколадних кондитерських виробів в Україні*. URL: <https://pro-consulting.ua/ua/pressroom/novyy-etap-sladkoj-zhizni-analiz-rynka-shokoladnyh-konditerskih-izdelij-v-ukraine> (дата звернення: 07.05.2019).
12. *Рейтинг топ-експортерів кондитерської галузі*. URL: <http://www.ukrainian-food.org/uk/post/rejting-top-eksporteriv-konditerskoj-galuzi> (дата звернення: 11.05.2019).
13. *Аналіз ринку шоколадних кондитерських виробів України*. 2018. URL: <https://pro-consulting.ua/ua/issledovanie-rynka/analiz-rynka-shokoladnyh-konditerskih-izdelij-ukrainy-2018-god> (дата звернення: 13.05.2019).
14. Тоболін О. *Аналіз ринку кондитерських виробів України : тенденції*. URL: <https://koloro.ua/ua/blog/brending-i-marketing/analiz-rynka-konditerskikh-izdeliy-ukrainy-tendentsii.html> (дата звернення: 15.05.2019).
15. *Мультимедійна платформа іномовлення України «Укрінформ»*: сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2696122-eksport-ukrainskih-konditerskih-virobiv-u-i-kvartali-zris-na-94-eksperti.html> (дата звернення: 17.05.2019).

References

1. Dyukareva, G. I., Sokolovska, O. O. *Status and trend of development of confectionery industry and whipped confectionery market* [Stan i tendentsii rozvytku kondyterskoj haluzi ta rynku zbyvnykh kondyterskykh vyrobiv], Prohresyvni tekhnika ta tekhnolohii kharchovykh vyrobnytstv restorannoho hospodarstva i torhivli, available at: https://scholar.google.com/citations?hl=en&user=DEHISRsAAAAJ&view_op=list_works&authuser=1&sortby=pubdate [in Ukrainian]
2. Zainchkovskiy, A. A., Novoytenko, I. V., Slobodyan, N. Ya. (2014). Trends of the Ukrainian confectionery market development [Tendentsii razvitiya konditerskogo rynku Ukrainy], Aktualnye problemy ekonomiki, No. 11, s. 91–98, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2014_11_11 [in Russian]
3. Zakrevska, L. M. (2004). *The current state and prospects of export policy development of confectionery industry enterprises in Ukraine* [Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku eksportnoi polityky pidpriemstv kondyterskoj promyslovosti Ukrainy], Ekonomika: problemy teorii ta praktyky, DNU, Dnipropetrovsk, s. 752–757 [in Ukrainian]
4. Kronikovskiy, D. O. (2014). *Trends in the confectionery industry of Ukraine* [Tendentsii kondyterskoj promyslovosti Ukrainy], Efektyvna ekonomika, No. 10, available at: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3460> [in Ukrainian]
5. Shashina, M. V., Mrochko, I. I. (2014). *Analysis of the confectionery market in Ukraine: problems and prospects* [Analiz rynku kondyterskoj produktsii v Ukraini: problemy ta perspektyvy rozvytku], Suchasni problemy ekonomiky ta pidpriemstva, Vyp. 13, s. 65–72 [in Ukrainian]
6. Tychynska, A. I., Naumova, M. A. *Market research of confectionery of Ukraine* [Doslidzhennia rynku kondyterskykh vyrobiv Ukrainy], Ekonomika i doslidzhennia v umovakh hlobalizatsii: materialy VII Mizhnar. nauk.-prakt. internet-konf., Kryvyi Rih, 25.05.2018, available at: [206](http://jvestnik-</div><div data-bbox=)

- sss.donnu.edu.ua/article/download/4859/4889 [in Ukrainian]
7. *State Statistics Service of Ukraine*: website [Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: sait], available at: www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian]
8. Sokolov, O. *The economy of sweets: what and how Ukrainians consume* [Ekonomika solodoshchiv: shcho i yak spozhyvaiut ukraintsi], available at: <https://mind.ua/openmind/20187556-ekonomika-solodoshchiv-shcho-i-yak-spozhyvaiut-ukrayinci> [in Ukrainian]
9. *The specialized site of the Candy Industry world confectionery market*: website, available at: <http://www.candyindustry.com>.
10. *Confectionery market information and analysis report*: website [Informatsiino-analitychnyi zvit pro rynky kondyterskykh vyrobiv: sait], available at: <http://ufexpo.com.ua> [in Ukrainian]
11. *The new stage of sweet life: analysis of the chocolate confectionery market in Ukraine*: website [Novyi etap solodkoho zhyttia: analiz rynku shokoladnykh kondyterskykh vyrobiv v Ukraini: sait], available at: <https://pro-consulting.ua/en/pressroom/novyj-etap-sladkoj-zhizni-analiz-rynka-shokoladnykh-konditerskikh-izdelij-v-ukraine> [in Ukrainian]
12. *Rating of the top exporters of the confectionery industry*: website [Reitynh top-eksporteriv kondyterskoi haluzi: sait], available at: <http://www.ukrainian-food.org/uk/post/rating-top-eksporteriv-konditerskoi-galuzi> [in Ukrainian]
13. *Chocolate confectionery market analysis of Ukraine (2018)* [Analiz rynku shokoladnykh kondyterskykh vyrobiv Ukrainy], available at: <https://pro-consulting.ua/ua/issledovanie-rynka/analiz-rynka-shokoladnykh-konditerskikh-izdelij-ukrainy-2018-god> [in Ukrainian]
14. Tobolin, O. *Analysis of the confectionery market of Ukraine: trends* [Analiz rynku kondyterskykh vyrobiv Ukrainy: tendentsii], available at: <https://koloro.ua/en/blog/brending-i-marketing/analiz-rynka-konditerskikh-izdelij-ukrainy-tendentsii.html> [in Ukrainian]
15. *Multimedia platform of foreign language of Ukraine «Ukrinform»*: website [Multymediina platforma inomovlennia Ukrainy «Ukrinform»: sait], available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2696122-eksport-ukrainskikh-konditerskikh-vyrobiv-u-i-kvartali-zris-na-94-eksperti.html> [in Ukrainian]

Sergey KAPTALAN

*PhD in Economics, Lecturer of Enterprise Economics and Business Organization Department,
Odessa National Economic University, Ukraine, e-mail: tatfru@gmail.com,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0298-9524>*

SYSTEMATIZATION OF AGRO-INDUSTRIAL FORMATIONS TYPES ACCORDING TO VARIOUS CLASSIFICATION FEATURES

Kaptalan, S. (2019). *Systematization of agro-industrial formations types according to various classification features*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Systematyzatsiia vydiv ahropromyslovykh formuvan za riznymy klasyfikatsiynymy oznakamy; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2-3 (70-71), pp. 208–218.

Abstract. The article provides a critical analysis and systematizes modern approaches to the definition of “agro-industrial formations”. So, on the basis of the analysis and genesis of concepts, under agro-industrial formation it is offered to understand set technologically, economically, legally and organizationally connected enterprises and the organizations which are carrying out: providing with resources, production, transportation, storage, processing, marketing and sale of agricultural and agro-industrial production. Following consideration of the historic causes and preconditions of occurrence and development of integration processes in the agricultural sector of the economy, based on the determination of the content of the agricultural sector as a sector of the economy, examines the nature and basic specific features of economic activity of enterprises of agro-industrial sector. Theoretical aspects of economic integration of agro-industrial enterprises are analyzed. Under the integration of enterprises of the agro-industrial complex, it is proposed to understand the process of their unification, deepening of interaction, and such a state of enterprises that provides manageability, integrity, orderliness of their functioning. According to the type of integration processes of agro-industrial formations, it is proposed to distinguish three types of integration into the agro-industrial complex: horizontal, vertical and diversified integration. The essence, as well as positive and negative consequences of each type of integration into the agro-industrial complex are determined. The main positive effect of economic integration is the effect of increasing the scale of activities, as well as the synergistic effect of the unification of economic entities. Also, as a result of consideration of the main theoretical approaches to the classification of AIF, it was systematized representation of scientists about the types of AIF on other various classification features, namely: form of ownership; territorial coverage; industry affiliation; size; method of management; degree of legal independence of subjects; level of economic independence; organizational and legal forms. The classification allows to organize information about agro-industrial formations and is the basis for the development of a systematic idea of the nature of integration in the modern agro-industrial complex.

Keywords: agro-industrial formations; integration; agro-industrial complex.

Сергій Михайлович КАПТАЛАН

*кандидат економічних наук, викладач кафедри економіки підприємства та організації
підприємницької діяльності, Одеський національний економічний університет, Україна,
e-mail: tatfru@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0298-9524>*

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИДІВ АГРОПРОМИСЛОВИХ ФОРМУВАНЬ ЗА РІЗНИМИ КЛАСИФІКАЦІЙНИМИ ОЗНАКАМИ

Капталан С. М. *Систематизація видів агропромислових формувань за різними класифікаційними ознаками*. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверякова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 208–218.

Анотація. У статті здійснено критичний аналіз та систематизовано сучасні підходи до визначення поняття «агропромислові формування». Так, на основі аналізу та генезису понять, під агропромисловим формуванням запропоновано розуміти сукупність технологічно, економічно, юридично й організаційно пов'язаних підприємств та організацій, що здійснюють: забезпечення ресурсами, виробництво, транспортування, зберігання, переробку, маркетинг та збут сільськогосподарської та агропромислової продукції. За підсумками розгляду історичних першопричин та передумов виникнення і розвитку інтеграційних процесів в агропромисловому секторі економіки, на основі визначення змісту АПК як сектору економіки, проаналізовано сутність та основні специфічні риси економічної діяльності підприємств цієї галузі. Проаналізовано теоретичні аспекти економічної інтеграції підприємств АПК. Під інтеграцією підприємств АПК

запропоновано розуміти процес їх об'єднання, поглиблення взаємодії, та такий стан підприємств, що забезпечує керованість, цілісність, впорядкованість їх функціонування. За видом інтеграційних процесів агропромислових формувань, запропоновано виділення трьох видів інтеграції в АПК: горизонтальної, вертикальної та диверсифікованої інтеграції. Визначено сутність, а також позитивні й негативні наслідки кожного з видів інтеграції в АПК. Головним позитивним наслідком економічної інтеграції є ефект збільшення масштабів діяльності, а також синергетичний ефект від об'єднання суб'єктів економічної діяльності. Також, у результаті розгляду основних теоретичних підходів до класифікації АПФ, було систематизовано уявлення науковців про види АПФ за іншими різними класифікаційними ознаками, а саме за: формою власності; територіальним охопленням; галузевою приналежністю; розміром; способом здійснення управління; ступенем юридичної самостійності суб'єктів; рівнем економічної самостійності; організаційно-правовими формами. Проведена класифікація дозволяє впорядкувати інформацію про агропромислові формування та є основою для розробки систематизованого уявлення про характер інтеграції в сучасному АПК.

Ключові слова: агропромислові формування; інтеграція; агропромисловий комплекс.

Сергей Михайлович КАПТАЛАН

кандидат экономических наук, преподаватель кафедры экономики предприятия и организации предпринимательской деятельности, Одесский национальный экономический университет, Украина, e-mail: tatfru@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0298-9524>

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ ВИДОВ АГРОПРОМЫШЛЕННЫХ ФОРМИРОВАНИЙ ПО РАЗЛИЧНЫМ КЛАССИФИКАЦИОННЫМ ПРИЗНАКАМ

Капталан С. М. Систематизация видов агропромышленных формирований по различным классификационным признакам. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверькова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 208–218.

Аннотация. В статье выполнен критический анализ и систематизированы современные подходы к определению понятия «агропромышленные формирования». Так, на основе анализа и генезиса понятий, под агропромышленным формированием предложено понимать совокупность технологически, экономически, юридически и организационно связанных предприятий и организаций, осуществляющих: обеспечение ресурсами, производство, транспортировку, хранение, переработку, маркетинг и сбыт сельскохозяйственной и агропромышленной продукции. По итогам рассмотрения исторических первопринципов и предпосылок возникновения и развития интеграционных процессов в агропромышленном секторе экономики, на основе определения содержания АПК как сектора экономики, проанализированы сущность и основные специфические черты экономической деятельности предприятий этой отрасли. Проанализированы теоретические аспекты экономической интеграции предприятий АПК. Под интеграцией предприятий АПК предложено понимать процесс их объединения, углубление взаимодействия, и такое состояние предприятий, что обеспечивает управляемость, целостность, упорядоченность их функционирования. По видам интеграционных процессов агропромышленных формирований, предложено выделение трех видов интеграции в АПК: горизонтальной, вертикальной и диверсифицированной интеграции. Определены сущность, а также положительные и отрицательные последствия каждого из видов интеграции в АПК. Главным положительным следствием экономической интеграции является эффект увеличения масштабов деятельности, а также синергетический эффект от объединения субъектов экономической деятельности. Также, в результате рассмотрения основных теоретических подходов к классификации АПФ, было систематизировано представление ученых о видах АПФ по другим различным классификационным признакам, а именно по: форме собственности; территориальному охвату; отраслевой принадлежности; размеру; способу осуществления управления; степени юридической самостоятельности субъектов; уровню экономической самостоятельности; организационно-правовым формам. Проведенная классификация позволяет упорядочить информацию об агропромышленных формированиях и является основой для разработки систематизированного представления о характере интеграции в современном АПК.

Ключевые слова: агропромышленные формирования; интеграция; агропромышленный комплекс.

JEL classification: D610; O180; Q010; Q130

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.208-218](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.208-218)

1. Introduction

In the process of managing of the enterprise activity, including the management of foreign economic activity, the fundamental organizational component is the definition of certain

classification characteristics by which the agro-industrial formation can be attributed to one or another type. That is, the effectiveness of management of foreign economic activity largely depends not so much on the economic components, namely, in what form, size, industries, etc. created and operates a specific agro-industrial formation. Global changes in the 21st century in the economy of Ukraine have become the engine of restructuring of agricultural and industrial enterprises, in terms of redistribution of property in the direction of interregional corporate associations, corporations, holdings and other types of associations. As a result of spontaneous and uncontrolled restructuring, most of the capital and agricultural production concentrated in the same hands, in the form of large agro-industrial formations. A significant part of these formations, which are not typical for the domestic experience of agro-industrial integration, have significant differences among themselves and do not have a generalized definition, therefore, there is a need to systematize the types of agro-industrial formations according to various classification criteria.

2. Aim and methodology of research

The purpose of the article is to characterize agro-industrial formations in Ukraine in modern conditions of activity, and to determine their types by the main organizational and economic classification characteristics. During the research, methods of tabular and graphical representation of research results, logical generalization, comparative analysis and system approach, taking into account the dynamic functional dependence between the state of the whole, development and the balance of its constituent element, were used.

3. Literature review, shortcomings and problem statement

In the modern scientific literature the problem of transformation relations in the agro-industrial complex of creation and activity of agro-industrial formations is considered in the studies of many Ukrainian and foreign scientists, such as: I. I. Iukinova, A. I. Altukhova, V. R. Boeva, I. N. Buzdalov, I. M. Burobkin, P. T. Sabluk, V. M. Tregobchuk, M. A. Khvesik, M. G. Chumachenko, A. S. Lisetsky, P. P. Borshchovsky, B. V. Burkinsky, L. V. Deyneko, O. M. Tsarenko, V. A. Illyashenko, M. I. Horunjy, V. M. Heyets, M. V. Kalinchik, L. E. Cupineci, P. V. Osipov, A. G. Granberg, V. G. Gusakova, O. M. Emelyanova, M. I. Zhukova, S. E. Ilyushonok, O. A. Kalnynsh, V. A. Klyukach, Yu. A. Konkina, E. M. Krylatykh, V. I. Kudryashova, V. O. Miloserdova, V. P. Mozhina, M. G. Leshcheva, O. O. Nikonova, A. V. Petrikova, E. E. Rumyantseva, A. B. Soskiev, V. O. Tikhonova, I. G. Usachiova, I. F. Hickova and others.

Today, in Ukraine, both at the state level and at the regional level, the processes of agro-industrial integration, consolidation, creation of new organizations have not yet been regulated in a normative and organizational way. For the functioning of various types of agro-industrial formations in the effective activities of small and medium-sized agribusiness is necessary to create a stable external and internal environment. That is, it is advisable to create and support proportional development of all types of enterprises and units in the agricultural sector, which requires the understanding of basic concepts, their classification features, types and features that characterize the processes. The problem of typification of agro-industrial formations has not yet been developed and has not found legislative approval, although there are many scientific developments in which this concept is classified differently. The issues of analysis and systematization of agro-industrial formations, on the basis of which the system, mechanisms and tools for ensuring food security of the country operate, remain at a very insufficient level of research, which led to the choice of the topic of the article. The lack of conceptual sound public policy in the revival of the domestic agro-industries and food security is the result of insufficient research of the essence and types of agricultural units in conditions of transformation of market economy.

4. The main material research

As practice of economic activity of agro-industrial sector in our and other countries of the world shows, the subjects of agro-industrial complex are characterized by multivariance of organizational

and legal forms [1, p. 8]. O. Skvortsov at the beginning of the 20th century noted that, the device of land management is determined by the level of economic development of the country and the agricultural sector in particular. According to the changes in economic relations, there should also be changes in the organizational and legal forms of management in the agricultural sector. Such development of forms of agro-industrial enterprises N. Y. Basyurkina suggests calling historicism, and inconsistency, discrepancy of changes of organizational forms to realities of economic relations considers as the reason of decrease in efficiency of their activity [2, p. 5]. This is a reason for more careful consideration of the classification of AIF on various classification features and analysis of the positive and negative aspects of their individual species.

From the beginning it is necessary to determine the essence of the concept of AIF. O. O. Tomilin defines AIF as a community based on the Association of economic entities that are owners of land, property and Finance [3, p. 155]. This definition does not disclose all the features of APF in contrast to the following definition, which was given by V. H. Davletkhanova: AIF is a set of technologically, economically and organizationally related agricultural and industrial enterprises and organizations engaged in the production, storage, processing and bringing to the consumer products from agricultural raw materials. The only thing that in our opinion should be added to this definition is the possibility of including in the AIF enterprises that provide agricultural enterprises with the means of production and financial resources engaged in the transportation of products.

Thus, AIF is proposed to be understood as a set of technologically, economically, legally and organizationally related enterprises and organizations engaged in: provision of resources, production, transportation, storage, processing, marketing and marketing of agricultural and agro-industrial products.

The primary organizational form of management in rural areas is individual agricultural activity, or farming, which is the economic basis for the development of other forms of organization of activities, and is the basis for the formation of the middle class in rural areas, providing employment for residents [4, p. 12]. The next stage in the development of economic relations in agriculture was the need to consolidate production in order to implement the results of STP. In the USSR, such an Association was carried out artificially in the form of collective farms and cooperatives. The artificiality of the Association consisted in the discrepancy of these forms to the existing character of relations in the countryside. In the 70-80-ies of the last century, began to develop such forms of agro-industrial integration, as inter-farm enterprise, district agro-industrial associations, agro-plants, within which agricultural, servicing and processing enterprises were united. Artificiality and discrepancy to realities of development of production forces of these agro-industrial associations was confirmed by their almost complete disappearance after disintegration of the USSR.

In the process of privatization in Ukraine, agricultural producers (collective agricultural enterprises and farms) were given the opportunity to participate in the preferential denationalization of processing and food enterprises. They received free 51% of the shares of these enterprises, in proportion to the share of raw materials they supplied to this enterprise during the last five years. However, this path of forced integration has not been successful [5, p. 131]. V. G. Andriychuk believes that the process of development of AIF in Ukraine can be divided into three stages. The first stage was the transformation of collective farms into collective agricultural enterprises, the second stage was the disintegration of collective agricultural enterprises into private farms, and the third stage is the consolidation and capitalization of these farms. O. Rankin complements these stages by the section of the capitalization process into sub stages. At the first stage, at the beginning of the third Millennium, agribusiness began to receive large amounts of capital-very often by accident. At the second stage (2001–2003) – a large proportion of “accidental” agricultural enterprises were forced to complete their activities because of its non-core and unprofitability. And only at the third stage during the next ten years there was a meaningful inflow of capital into the agro-industrial complex [6, p. 176].

In the legislation of Ukraine such organizational and legal forms of associations of the enterprises as Association, consortium, concern, Corporation are allocated. However, this is a purely formal legal approach to the allocation of AIF by species. Among scientists there is a wide discussion on the establishment of a list of classification features and specific types of AIF. As a result of the consideration of the approaches of modern scientists, a generalization of the classification of AIF by species was carried out.

Common to all scientists is the AIF classification on the basis of ownership, according to which enterprises are divided into: private (individual and family), collective (cooperative, joint stock company, limited liability company and others), state (municipal, municipal, state) [7, p. 262; 8; 9; 10]. Sometimes the enterprises compatible on a form of ownership are allocated. Thus, I. A. Kosach and N. I. Kholyavko believe that public-private partnership is a promising direction for the development of activities in the agro-industrial complex [10, p. 3]. The same idea is supported by C. Gerashchenko, who notes that this form of joint activity is common in the EU, where public-private partnership is understood as the transfer of certain powers to the private sector, as well as the risks that accompany investment projects in the agro-industrial complex and other areas of activity.

According to the territorial coverage of the AIF can be divided into those that conduct the main activities at the level of the district, region, state and interstate level [7; 8; 9, p. 11]. At the same time, activities at the interstate level can consist both in the formation of joint ventures and in the implementation of foreign trade activities by domestic enterprises. Under the General AIF it is accepted to understand such organizational structure of the international cooperation which consists in Association of the capital of national and foreign businessmen for the purpose of implementation of joint activity in agro-industrial sector in the long term. Sometimes AIF interstate level of territorial coverage is also called transnational.

On branch accessory allocate: production and sale of agricultural production; production, processing and sale of agro-industrial production; production and sale of means of agricultural production and agro-industrial production; others [7, p. 265; 8; 11, p. 8]. On this basis, it is possible to distinguish the AIF, which carry out their activities in all areas that are part of the agro-industrial complex, so the classification options can be many. We propose to allocate the AIF by industry affiliation on the basis of determining the industry affiliation of the leading subject of the AIF. That enterprise, which has the greatest size of the capital, has the greatest volumes of production or incomes.

According to the type of integration processes observed in the AIF, it is proposed to allocate: not integrated; horizontally integrated; vertically integrated; diversified integrated [7, p. 267–268; 8; 9, p. 11; 11, p. 8]. As a result of theoretical aspects of economic integration of agricultural enterprises analysis, under the integration of enterprises of the agro-industrial complex is proposed to understand the process of their consolidation, deepening cooperation, and this state of enterprises that provides manageability, integrity, orderliness of their functioning.

Horizontally integrated AIFs are associations of enterprises located at the same level of the production cycle, which could be competitors because they produce similar or identical products.

Vertically integrated agro-industrial complex is an Association of enterprises that take part in the provision of all kinds of resources (from material to financial) and the production of agricultural products, its logistics, processing, production of final products and their sale. Special attention needs to be paid to the provision of financial resources to the AIF. Due to the seasonality of production, agricultural enterprises cannot exist without loans.

Vertically integrated enterprises can also be classified according to the depth of integration depending on how many levels of the chain of interactions in the process of production, processing and sale of agricultural products were involved in the integration process. We can distinguish the following components industry interaction in the process of vertical integration of AIF: the provision of resources (fuel and lubricants, raw material, logistical, financial, and other resources);

agricultural production (crops, livestock, other agricultural activities); processing of agricultural products; production of agricultural products; transportation of agricultural and agro-industrial products (road transport, river transport, sea transport, rail transport); storage of agricultural and agro-industrial products (elevators, warehouses, refrigerators, other facilities); transshipment units of agricultural and agro-industrial products (from land to river/sea, from river to sea, from road to rail, other transshipment options); marketing and marketing of agricultural and agro-industrial products (Fig. 1).

Thus, a vertically integrated agro-industrial complex can unite 8 sectoral components of the chain of interaction in the process of creating and selling consumer value of agricultural products. That is, the integration itself can be classified into 7 levels depending on how many industry components are combined with the leading, key stage of the AIF. Those AIFs, where all 8 sectoral components of the value chain are combined, belong to the vertically integrated enterprises of the 7th level. Those on which vertical integration is only at the initial stage, which combine only two industry components, belong to the vertically integrated AIF level 1.

The higher the level of vertical integration, the more benefits the AIF receives from it. The authors identify many organizational and economic advantages that can be obtained by vertically integrated AIF [12, p. 18; 13, p. 113; 14, p. 120; 15, p. 196]. The main of which can be identified as follows:

- stabilization, streamlining of organizational and economic relations between the subjects of the AIF, which leads to a decrease in the riskiness of activities and harmonization of the distribution of added value;
- absence of “bottlenecks” in the chain of creation and realization of consumer value of agro-industrial products, which is especially important in conditions of monopolization at some stages of the chain;
- savings on transaction and logistics costs;
- synergies with vertical integration.

The latter type of enzyme according to the type of integration integrated diversified AIF, which are characterized by the Association of agricultural enterprises and enterprises that do not participate in providing any kind of resources and agricultural production, its logistics, processing, production of final products and their marketing.

Let's move on to the next classification feature of the AIF. In size, there are small, medium and large AIF [6; 7; 11, p. 8]. Large AIFs have significant advantages in production and economic activities compared to others. Large AIFs have at their disposal a great opportunity to implement the achievements of the NTP, which leads to the use of more modern tools and objects of labor. Large AIFs according to the law of Economics have a lower level of costs per unit of production. In addition, in the context of the crisis of the judicial system and antitrust regulation, large AIFs can use the volume of their activities to obtain monopoly privileges in the market.

The problem remains the choice of criteria by which to distribute the subjects of agriculture on the types of size. N. Y. Basyurkina proposes to take into account the number of entities that have been integrated in the process of economic activity [7, p. 264]. O. O. Erankin believes that the size of the activity should be characterized by the volume of resources or results of the activity of the AIF [6, p. 177]. However, since AIFs may have different outputs and the resources they use to produce them, size criteria should be developed for individual species by industry. In the food processing industry, size is characterized by market share, production volume, production capacity, volume of contracted raw materials.

According to the author, the key feature in agricultural horizontally integrated AIFs is the area of land use in crop production, and the number of animals-in animal husbandry. Despite the fact that the author aptly noted the importance of allocating criteria for the size of the AIF depending on the industry, in our opinion, it is necessary to more clearly outline the principles of such selection.

In our opinion, the criterion for allocating an enterprise by size should be chosen depending on the type of integration that is inherent in an individual AIF. In the case of horizontal integration, the size criterion should be chosen indicators that characterize the available resource opportunities, since they are common to individual horizontally integrated agribusiness entities. For example, the area of leased land, livestock, production capacity and others.

For vertically integrated AIFs, the criterion should be chosen depending on the volume of production (sales), the production capacity of the leading or final activity. For example, for a vertically integrated AIF the leading element of which is: the production of sunflower oil – sales volume of oil; poultry – volume sales of meat and eggs; for the grain production – sales of grain. An important feature of this approach is that in vertically integrated APFs, size criteria can be measured in natural units.

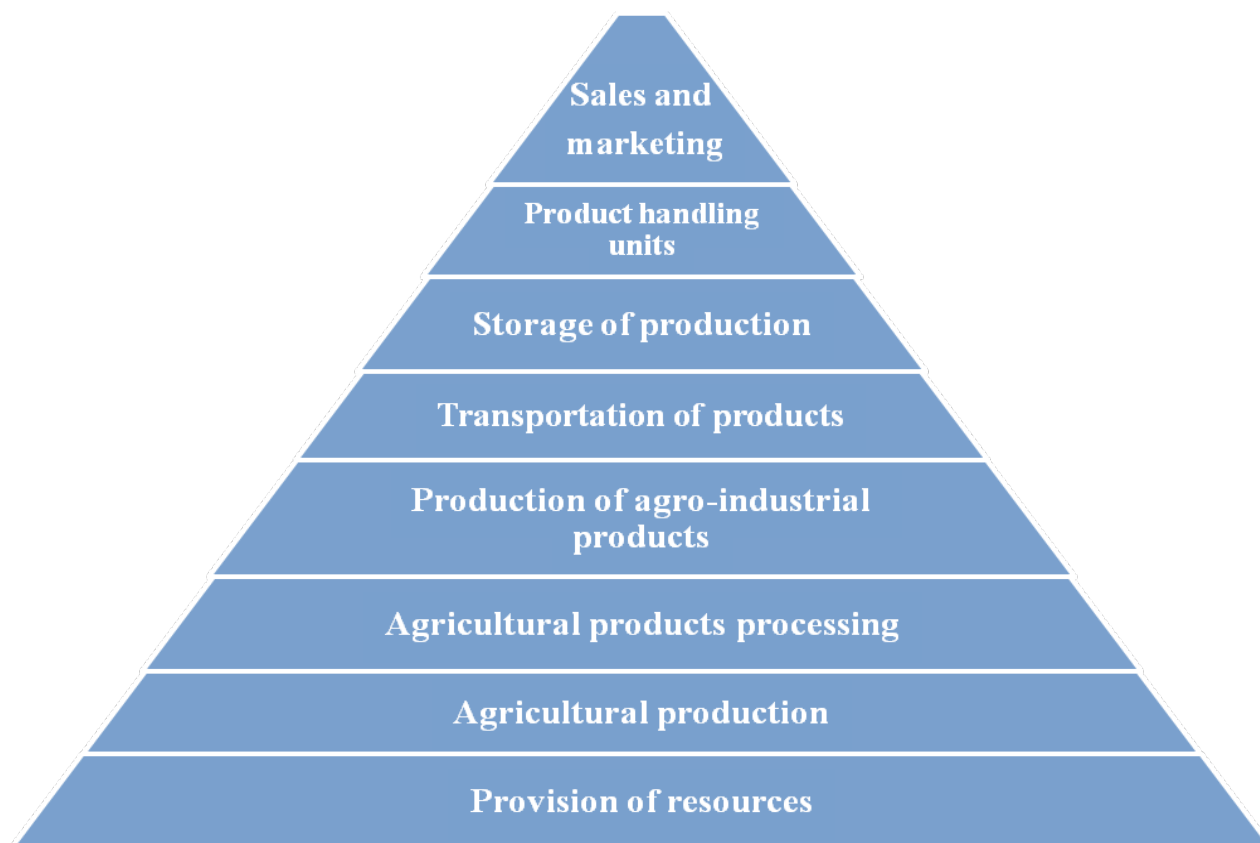

Fig. 1. Sectoral components of interaction in the process of creating and selling consumer value of agricultural products (compiled by the author)

Diversified AIFs are the most difficult to classify by size because they combine enterprises engaged in various activities. Diversified integrated AIFs may not have common production and commercial links. For example, a financial and industrial group that includes a Bank or other financial institution. In diversified AIFs there is no final stage of activity (since there are no such stages as), it is impossible to determine their size by the volume of activity of the leading subject of the AIF, since this will give distorted results (the volume of activity of metallurgical enterprises or banks can not characterize the size of the diversified AIF of which they are part). Therefore, we propose to determine the size of diversified integrated enterprises by the sum of the cost of agricultural products.

According to the method of implementation of management, there are AIF, in which management is carried out on the basis of the organizational apparatus of the leading entity or with the creation of a separate organizational apparatus [9, p. 11; 7, p. 266; 11, p. 8; 16, p. 12; 17, p. 61]. Thus, in AIF, which belong to the second type, the functions of ownership and management are divided between legally separate entities.

Another classification feature is the degree of legal independence of the subjects of the AIF. On this basis, it is possible to distinguish the AIF in which the participants: retained legal independence and is legally different entities; lost legal independence and is part of the parent company [7, p. 266–267; 9, p. 11; 11, p. 8]. The loss of legal independence can be complete or partial when a branch of the parent company is created on the basis of an integrated entity.

Legal independence may have different manifestations in terms of economic and managerial independence. According to the level of economic independence, AIF can be divided into those in which the subjects are: almost independent; partially independent and economically independent [7, p. 264; 9, p. 11; 11, p. 8; 14, p. 120; 17, p. 61; 18, p. 132; 19, p. 13]. Legally independent include enterprises that are members of associations, unions and other organizations that unite business entities. Partially independent are the subjects of the AIF, which were formed on the basis of mutual participation in the capital of other subjects of the AIF. Not economically independent can be considered subjects of the AIF, which belong to the so-called holdings, corporations, financial and industrial groups.

Let us consider in more detail the essence and features of holdings in the agro-industrial complex. According to the Law of Ukraine “on holding companies in Ukraine”, a holding company is a joint stock company that uses, manages and owns corporate stakes (shares, units) of two or more enterprises. However, the law focuses on the shareholder nature of the relations between the owners of the holding, while in practice there are others. The group of authors refers to the types of corporate associations of those AIF, which are based on the Association of property, namely: cartels, corners, syndicates, trusts, concerns, consortia, financial and industrial groups, conglomerates, holdings, unions, associations, franchisees. We can not agree with the fact that the authors attributed to the associations created on the basis of property associations, cartels, consortia. Therefore we consider, that these AIFs do not provide for the unification of the property of the entities that are part of them.

S. I. Demyanenko considers agricultural holding a specific form of ownership of share capital, which is characterized by the ownership of shares and management of subsidiaries by the parent, which leads to the unification of all enterprises into a single organizational structure with the preservation of economic and legal independence [20, p. 51; 56]. The author also focuses only on joint-stock companies, limiting the possibility of considering as holdings of AIF, which are created on the basis of other legal forms, such as companies.

According to E. N. Pugacheva, the agricultural holding is a set of legal entities connected by contractual and property relations for the purpose of management of activity of Association of the enterprises [21]. This definition best reflects the features of this type of AIF, as an agricultural holding.

T. Dudar allocates types of agricultural holdings depending on the directions of the main activity; food agricultural holding, industrial agricultural food holding, commercial agricultural holding, financial agricultural food holding [22, p. 132]. In our opinion, the author tried to combine several classification features in one classification, which only confuses this process. In addition, theoretically, there are many options for combining enterprises of different sectors of the economy into holdings, which makes the classification proposed by the author not complete or unlimited.

Another important issue is the allocation of AIF behind legal forms. At the organizational-legal forms adopted to allocate these types of AIF as a limited liability company, joint stock companies (private, public), cooperatives and those that are under contract and have no legal organizational and legal aspects [2; 7; 11, p. 8; 23].

Another debatable theoretical and practical issue is the choice of organizational and legal form for the AIF. According to N. Y. Basyurkina this choice depends on the economic feasibility and interests of specific investors-integrators [7, p. 264]. The most common organizational forms are societies, since cooperatives have a small mutual Fund, can not accept business entities that are legal entities. In cooperatives there is no opportunity to receive large loans due to the lack of

collateral base, which virtually excludes large-scale production [2, p. 6; 33]. That is why the most widespread integrated AIF with the legal form of the company, namely, public and private joint stock companies and limited liability companies. Another type of society-full society-in our conditions is almost not used, because the full society does not distinguish between the responsibility of the participants of the society for its debts.

Thus, the main dilemma when choosing the legal form of the AIF is the choice between a joint stock company and a limited liability company (hereinafter LLC). In a joint-stock company, the exit of a participant (owner of shares) is free, and does not provide for compensation for the value of shares by the company, as in LLC. On the other hand LLC is a more flexible and less responsible form. In LLC there is no responsibility on debts of AIF, there is no established mechanism of purchase and sale of shares, regulation of meeting. Thus, we agree with the authors who argue that the form of LLC is more promising for a legal organization [2, p. 6].

In addition, some authors on the complexity of the organizational and legal structure suggest to distinguish simple and complex AIF [2, pp. 265–266]. Simple integrated AIFs consist of entities of the same legal form-CJSC, JSC or LLC. While complex structures include entities with different organizational and legal forms. However, we believe that the complexity of the organizational and legal structure primarily depends on the organization of its management, and not on the homogeneity of their composition according to the selected organizational and legal forms.

In addition to the above classification features of AIF species, scientists distinguish others. But as a result of consideration of their essence, it was concluded that other classification features are either not essential, or can be included as part of the above (tab. 1).

Thus, having considered the main theoretical approaches to the classification of AIF, it was concluded that they can be divided into 9 main classification features, namely: form of ownership; territorial coverage; industry affiliation; type of integration processes; size; method of management; degree of legal independence of subjects; level of economic independence; organizational and legal forms.

Table 1

Classification of agro-industrial formations by types¹

Classification feature	Types of agro-industrial formations
1. By ownership	1) private (single and family); 2) collective (cooperative, joint stock company, limited liability company and others); 3) state (municipal, state); 4) general.
2. On the territorial scope	1) district; 2) regional; 3) national; 4) transnational.
3. By industry affiliation	1) production and sale of agricultural products; 2) production, processing and sale of agricultural products; 3) production and sale of agricultural products and agro-industrial products; 4) other.
4. By type of integration processes	1) horizontally integrated; 2) vertically integrated; 3) diversified integrated.
5. In size	1) small; 2) average; 3) big.
6. According to the method of implementation of management	1) management is carried out on the organizational basis of the leading entity; 2) management is carried out with the creation of a separate organizational apparatus.

Continuation of Table 1

7. According to the degree of legal independence	1) retained legal independence; 2) lost legal independence.
8. By the level of economic independence	1) almost independent; 2) partially independent; 3) nonspacing.
9. By organizational and legal forms	1) limited liability companies and full companies; 2) joint stock companies (private, public); 3) cooperatives; 4) associations operating on the basis of contracts and do not have organizational and legal registration.

¹ Compiled by the author from sources [1; 2; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 14; 16; 17; 18; 19; 21; 23]

5. Research results

As a result of critical consideration of approaches of the leading domestic and foreign authors to definition of the list of classification signs of division of AIF on types the author's vision according to which nine main classification signs with allocation from two to four types of AIF on each of them were allocated was formed and proved. Also, the organizational and economic advantages in the activities of some of the types of AIF were considered, which allowed to come to conclusions about the economic feasibility of their application in the practical activities of business entities.

6. Conclusions

As a result of analysis and systematization of agro-industrial groups, we can identify those organizational, legal, territorial, integration and management characteristics of AIF, which are essential for the formation of organizational-economic management of foreign economic activity of AIF. Further research should focus on the theoretical issues of the relationship and the impact of integration processes on specific types of AIF, as well as the analysis of methodological approaches to assess the level of horizontal and vertical integration of AIF.

References

1. Yurchyshyn, V. (2002). *Scientific and methodological bases of a new stage development of agrarian relations and village social problems solution* [Naukovo-metodolohichni zasady rozvytku novoho etapu ahrarnykh vidnosyn i vyryshennia sotsialnykh problem sela], Kompleksnyi rozvytok silskoi mistsevoli Kyiv, s. 7–15 [in Ukrainian]
2. Basyurkina, N. I. (2013). *Methodological bases of organizational and legal forms research in large-scale agroindustrial production* [Metodolohichni zasady doslidzhennia orhanizatsiino-pravovykh form u velykotovarnomu ahropromyslovomu vyrobnytsvi], Ekonomika kharchovoi promyslovosti, No. 1, s. 5–9 [in Ukrainian]
3. Tomilin, O. O. (2013). *Industrial relations development in agroindustrial complex as a main element of inter-sectoral relations* [Rozvytok vyrobnychyykh zviazkiv v ahropromyslovomu kompleksi yak osnovnoi lanky mizhhaluzevykh vidnosyn], Mechanism of economic regulation, No. 1, s. 149–159 [in Ukrainian]
4. Luzan, Yu. Ya. (2011). *Organizational and economic ensuring mechanism of agro-industrial production development of Ukraine: theoretical and methodological aspect* [Orhanizatiino-ekonomichni mekhanizm zabezpechenia rozvytku ahropromysloвого vyrobnytstva Ukrainy: theoryko-metodolohichniy aspekt], No. 2, s. 3–12 [in Ukrainian]
5. Gamma, T. N. et al. (2014). *Integration processes development of food industry enterprises of Ukraine* [Razvitie integratsionnykh protsessov predpriyatiya pishchevoy promyshlennosti Ukrainy], Biznes inform, No. 4, s. 130–135 [in Russian]
6. Yerankin, O. O. (2008). *Formation of agroindustrial formations in Ukraine: globalization and marketing aspect* [Formuvannia ahropromyslovykh formuvan], Vcheni zapysky: zb. nauk. prats DVNZ «Kyivskyi natsionalnyi ekonomichniy universytet im. Vadyma Hetmana», Kyiv, Vol. 10, s. 175–186 [in Ukrainian]
7. Basyurkina, N. I. (2012). *Classification features and types of agroindustrial formations in Ukraine* [Klasyfikatsiini oznaky i vydy ahropromyslovykh formuvan v Ukraini], Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen', No. 4 (47), s. 260–269 [in Ukrainian]

8. Drozdov, A. V. (2001). *Theory and methodology of integrated structures formation in agrofood complex*: dissertation [Teoriya i metodologiya formirovaniya integrirovannykh struktur v agroprodovolstvennom komplekse: dissertatsiya d-ra ekon. nauk], Saratov, 321 s. [in Russian]
9. Shilova, N. P. (2013). *Organizational and economic development aspects of integrated agroindustrial formations*: monograph [Organizatsionno-ekonomicheskie aspekty razvitiya integrirovannykh agropromyshlennykh formirovaniy: monografiya], FGBOU VPO Voronezhskiy GAU, Voronezh, 26 s. [in Russian]
10. Kosach I., Kholyavko N. (2016). *The strategy for the development of public-private partnerships in agriculture in the context of food security*, Innovative solutions in modern science, Vol. 1, No. 1, available at: <https://naukajournal.org/index.php/ISMSD/article/view/715>.
11. Klyuchnik, V. I. (2007). *Effective development of entrepreneurial activity in agricultural sector of regional economy*: dissertation abstract [Efektivnyi rozvytok pidpriemnytskoi diialnosti v aharnomu sektori ekonomiky rehionu: avtoreferat dysertatsii kand. ekon. nauk], Mykolaiv, 22 s. [in Ukrainian]
12. Basyurkina, N. I. (2012). *Methodological bases of agroindustrial integration* [Metodolohichni osnovy ahropromyslovoi intehratsii], Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen', No. 2 (45), s. 17–23 [in Ukrainian]
13. Petryshyna, N. S., Vasylichuk, I. A. (2011). *Agroindustrial complex of Ukraine: problems and prospects of development* [Ahropromyslovyi kompleks Ukrainy: problemy ta perspektyvy rozvytku], Nauka i ekonomika, No. 2 (22), s. 109–114 [in Ukrainian]
14. Slepneva, L. R., Onkhonov, A. D. (2015). *Economic problems of cooperation and integration in agroindustrial complex of the Republic of Buryatiya* [Ekonomicheskie problemy kooperatsii i integratsii v APK respubliki Buryatiya], Tavricheskiy nauchnyi obozrevatel, No. 5, s. 119–121 [in Russian]
15. Khirkivskiy, R. (2014). *Integrated holding structure in post-crisis period of agroindustrial complex of Ukraine functioning* [Intehrovani holdynhovi struktury u postkryzovyi period funktsionuvaniia APK Ukrainy], Visnyk Lvivskoho natsionalnoho ahrarynoho universitetu. Seriya: Ekonomika APK, No. 21 (1), s. 194–199 [in Ukrainian]
16. Andriychuk, V. G. (2006). *Capitalization of agriculture: measuring the scale and assessing the benefits and threats of implementation* [Kapitalizatsiia silskoho hospodarstva: vymir masshtabiv ta otsinka perevah i zahroz zdiisnennia], Ekonomika APK, No. 1, s. 9–15 [in Ukrainian]
17. Ilyin, A. V. (2012). *Integration mechanism formation of business structures in agricultural sector of the economy* [Formirovanie mekhanizma integratsii predprinimatelskikh struktur v agrarnom sektore ekonomiki], Sotsialno-ekonomicheskie yavleniya i protsessy, No. 2 (62), s. 57–62 [in Russian]
18. Osipov, P. V. (2004). *Integrated production potential of food industry* [Intehralnyi vyrobnychiy potentsial kharchovoi promyslovosti], Instytut problem rynku i ekonomiko-ekolohichnykh doslidzen NAN Ukrainy, Odesa, 289 s. [in Ukrainian]
19. Koretska, S. O. (2012). *Economic mechanism of agroindustrial integration development* [Ekonomichniy mekhanizm rozvytku ahropromyslovoi intahratsii], Ahrosvit, No. 7, s. 10–14 [in Ukrainian]
20. Demyanenko, S. (2009). *Agroholdings in Ukraine: formation and development process* [Ahrokhodynhy v Ukraini: protses stanovlennia i rozvytku], Ekonomika Ukrainy, No. 12 (569), s. 50–59 [in Ukrainian]
21. Pugacheva, E. N. (2001). *Investment attractiveness of agricultural enterprises* [Investitsionnaya privlekatelnost agrarnykh predpriyatiy], DonNU, Donetsk, 216 s. [in Russian]
22. Dudar, T. (2012). *Problems of vertically integrated structures formation and development in agriculture* [Problemy formuvannia ta rozvytku vertykalno intehrovanykh struktur u silskomu hospodarstvi], Visnyk TNEU, No. 1, s. 126–137 [in Ukrainian]
23. Leshcheva, M. G., Trukhachev, V. I. (2008). *Integration processes development in agricultural sector of the economy* [Razvitie integratsionnykh protsessov v agrarnoy sfere ekonomiki], AGRUS, Stavropol, 126 s. [in Russian]

УДК: 658.589:338.33

Валентина Григорівна СЕМЕНОВА

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки підприємства та організації підприємницької діяльності, Одеський національний економічний університет, Україна,
e-mail: semenova_vg@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5194-4878>

**ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ПІДПРИЄМСТВ В КОНТЕКСТІ
ДИВЕРСИФІКАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Семенова, В. Г. *Інноваційний розвиток підприємств в контексті диверсифікації діяльності*. Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. М. І. Зверякова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 219–226.

Анотація. У статті досліджено значення інноваційного розвитку підприємств у сучасних умовах господарювання. Визначено, що поступальний інноваційний розвиток дозволить підприємству успішно функціонувати у ринковому середовищі та ефективно використовувати власні ресурси у довгостроковій перспективі. Предмет дослідження – диверсифікація діяльності підприємства. Мета статті – дослідження диверсифікації діяльності в контексті забезпечення інноваційного розвитку підприємств у сучасних умовах господарювання. Узагальнено основні принципи управління інноваційним розвитком підприємства. Обґрунтовано, що стратегія диверсифікації є важливим напрямком інноваційного розвитку підприємств. Зазначено, що функціонування підприємства в конкурентному середовищі в епоху стрімких технологічних змін вимагає постійної адаптації та моніторингу ефективності напрямків діяльності. У цьому контексті диверсифікація діяльності стає необхідним засобом розширення сфер інвестування, забезпечення стійкості підприємства та зниження рівня ризиків. Узагальнено різні підходи до класифікації диверсифікації діяльності. Досліджено основні причини диверсифікації підприємницької діяльності. Визначено, що незалежно від напрямку діяльності, в сучасних умовах функціонування досягнення ефективності стратегії диверсифікації можливе лише за умови активного застосування інноваційних розробок в обраних напрямках. Запропонована система критеріїв ефективності диверсифікації діяльності підприємства з урахуванням не тільки поточної прибутковості та результативності діяльності, а також і стратегічної перспективи та зміни конкурентного становища на ринку. До основних критеріїв відносяться: прибутковість; підвищення якості продукції (послуг); зниження рівня підприємницьких ризиків; активізація інноваційного розвитку; підвищення якості технології виробництва (послуг); створення стійких конкурентних переваг; освоєння нових галузей та сфер діяльності; зростання ринкової вартості підприємства.

Ключові слова: інноваційний розвиток підприємств; диверсифікація діяльності; конкуренція; підприємницькі ризики; конкурентні переваги; критерії ефективності.

Валентина Григорьевна СЕМЕНОВА

доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой экономики предприятия и организации предпринимательской деятельности, Одесский национальный экономический университет, Украина,
e-mail: semenova_vg@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5194-4878>

**ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ ПРЕДПРИЯТИЙ В КОНТЕКСТЕ
ДИВЕРСИФИКАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Семенова, В. Г. *Инновационное развитие предприятий в контексте диверсификации деятельности*. Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов / Под ред. М. И. Зверякова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2019. № 2-3 (70-71). С. 219–226.

Аннотация. В статье исследовано значение инновационного развития предприятий в современных условиях хозяйствования. Определено, что поступательное инновационное развитие позволит предприятию успешно функционировать в рыночной среде и эффективно использовать собственные ресурсы в долгосрочной перспективе. Предмет исследования – диверсификация деятельности предприятия. Цель статьи – исследование диверсификации деятельности в контексте обеспечения инновационного развития предприятий в современных условиях хозяйствования. Обобщены основные принципы управления инновационным развитием предприятия. Обосновано, что стратегия диверсификации является важным направлением инновационного развития предприятий. Функционирование предприятия в конкурентной среде в эпоху стремительных технологических изменений требует постоянной адаптации и мониторинга эффективности направлений деятельности. Диверсификация деятельности становится необходимым средством расширения сфер инвестирования, обеспечения устойчивости предприятия и снижения уровня рисков. Обобщены различные

подходы к классификации диверсификации деятельности. Исследованы основные причины диверсификации предпринимательской деятельности. Определено, что независимо от направления деятельности, в современных условиях функционирования достижение эффективности стратегии диверсификации возможно лишь при условии активного применения инновационных разработок в выбранных направлениях. Предложена система критериев эффективности диверсификации деятельности предприятия с учетом не только текущей прибыльности и результативности деятельности, а также стратегических перспектив и изменения конкурентного положения на рынке. К основным критериям относятся: прибыльность; повышение качества продукции (услуг); снижение уровня предпринимательских рисков; активизация инновационного развития; повышение качества технологии производства (услуг); создание устойчивых конкурентных преимуществ; освоение новых отраслей и сфер деятельности; рост рыночной стоимости предприятия.

Ключевые слова: инновационное развитие предприятий; диверсификация деятельности; конкуренция; предпринимательские риски; конкурентные преимущества; критерии эффективности.

Valentyna SEMENOVA

Doctor of Economics, Professor, Head of Enterprise Economics and Entrepreneurship Activity
Organization Department, Odessa National Economics University, Ukraine, e-mail: semenova_vg@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5194-4878>

INNOVATIVE DEVELOPMENT OF ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF ACTIVITY DIVERSIFICATION

Semenova, V. (2019). *Innovative development of enterprises in the context of activity diversification*. Ed.: M. Zvieriakov (ed.-in-ch.) and others [Innovatsiyni rozvytok pidpriemstv v konteksti dyversyfikatsii diialnosti; za red.: M. I. Zvieriakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin, Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. № 2-3 (70-71), pp. 219–226.

Abstract. The article investigates the importance of enterprises innovative development in modern economic conditions. It is determined that sustained innovative development will allow the enterprise to successfully operate in the market environment and effectively use own resources in the long term. The subject of study is an enterprise activity diversification. The purpose of article is to investigate of activity diversification in the context of providing an enterprises innovative development in modern economic conditions. The basic principles of enterprise innovative development managing are summarized. It is proved that the diversification strategy is an important direction of enterprises innovative development. The functioning of the enterprise in a competitive environment in the rapid technological changes era requires constant adaptation and monitoring of activity directions effectiveness. Diversification of activity is becoming a necessary means of expanding the scope of investment, ensuring of the enterprise sustainability and reducing risks level. Different approaches to the classification of activity diversification are generalized. The main reasons for the entrepreneurial activity diversification are investigated. It has been determined that, regardless of activity direction, in modern conditions of functioning, the achievement of the effectiveness of a diversification strategy is possible only with the active use of innovative developments in the selected directions. The system of efficiency criteria of the enterprise activity diversification is proposed, taking into account not only the current profitability and performance, as well as strategic prospects and changes in the competitive position in the market. The main criteria include: profitability; improving the quality of products (services); reduction of entrepreneurial risks; activation of innovative development; improving the quality of production technology (services); creating sustainable competitive advantages; the development of new industries and fields of activity; growth of the enterprise market value.

Keywords: innovative development of enterprises; diversification of activity; competition; entrepreneurial risks; competitive advantages; performance criteria.

JEL classification: L200; L250; O310

DOI: [https://doi.org/10.33987/vsed.2-3\(70-71\).2019.219-226](https://doi.org/10.33987/vsed.2-3(70-71).2019.219-226)

Постановка проблеми у загальному вигляді. Стрімкий розвиток науково-технічного прогресу спонукає підприємства постійно впроваджувати досягнення науки та техніки з метою виробництва більш якісної продукції, удосконалення технологій виробництва тощо. Відбувається якісне оновлення засобів праці, поява високоефективних технологій. Нові умови господарювання, ринкове середовище вимагають переосмислення підходів до організації діяльності підприємств і глибокого вивчення факторів та інструментів управління підприємством. Різноманітність напрямків інноваційного розвитку потребує

ретельного осмислення та визначення тих напрямків, які допоможуть підприємству у стратегічній перспективі набути конкурентних переваг та стати підґрунтям для підвищення рівня конкурентоспроможності. Диверсифікація діяльності є важливим стратегічним інструментом розвитку підприємства. А диверсифікація в контексті напрямків інноваційного розвитку дозволить впроваджувати інноваційні проекти у різних сферах діяльності, освоювати нові напрямки, не пов'язані з основним напрямком функціонування підприємства.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Теоретико-методологічні основи інноваційного розвитку підприємств є предметом досліджень низки вітчизняних та зарубіжних науковців. Теоретичні засади організації інноваційного розвитку підприємств розглянуті В. М. Гриньовою [1], М. П. Денисенко, Л. І. Михайловою [2]. Практичні напрямки інноваційного розвитку вітчизняних підприємств досліджені в наукових працях В. І. Захарченка, Н. Н. Меркулової та Л. В. Ширяєвої [3], І. О. Дорошенко [4], О. Єфремова [5] та ін.

Проблемам диверсифікації діяльності підприємств присвячено праці таких зарубіжних та вітчизняних вчених як І. Ансофф [6], А. Томсон, А. Стрікланд [7], О. Є. Гудзь [8], С. Джолдибаєва [9], О. Є. Кузьмін [10], Л. В. Левковська [11], О. О. Цогла [12] та ін. У роботі науковців досліджена теоретична сутність диверсифікації, її характеристики та значення для розвитку підприємств. Проведені науковцями дослідження свідчать про важливість розробки напрямків диверсифікації для сучасного підприємства в умовах посилення конкуренції на ринках збуту для гнучкого реагування на зміну попиту та потреб споживачів.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дослідження показують, що диверсифікація є важливим напрямком розширення діяльності підприємства, що дозволяє освоювати нові види продукції, виходити за межі певної галузі, інвестувати кошти у різноманітні сфери діяльності не пов'язані між собою. Такий підхід дозволяє знижувати ризики завдяки перерозподілу ресурсів за різними сферами діяльності та формуванню інвестиційного портфелю. Незважаючи на численні публікації щодо диверсифікації діяльності, недостатньо уваги приділено вивченню впливу диверсифікації на інноваційний розвиток підприємств. Проте саме інноваційний розвиток є запорукою підвищення конкурентоспроможності, удосконалення технології виробництва та підвищення якості продукції підприємства. У зв'язку з цим потребує додаткового дослідження визначення основних напрямків диверсифікації, які забезпечують інноваційний розвиток, з врахуванням чинників та сучасних умов функціонування вітчизняних підприємств.

Постановка завдання. Мета статті – дослідження диверсифікації діяльності в контексті забезпечення інноваційного розвитку підприємств у сучасних умовах господарювання. Для досягнення мети необхідно вирішити наступні завдання: дослідити значення інноваційного розвитку в діяльності підприємств; визначити місце диверсифікації діяльності в інноваційному розвитку підприємств.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інноваційний розвиток підприємства є складною, багатогранною проблемою, що відображає весь комплекс відносин щодо дослідження, виробництва, реалізації. Суттєве значення у його реалізації належить ефективному управлінню цими процесами на підприємстві. Управління інноваційним розвитком представляє собою сполучення різних функцій (маркетинг, планування, організація, контроль), що вимагає здійснення конкретних заходів. Поступальний інноваційний розвиток дозволить підприємству успішно функціонувати у ринковому середовищі і ефективно використовувати ресурси підприємства у довгостроковій перспективі. Ефективне управління зазначеними процесами передбачає необхідність застосування цілої низки принципів управління, до яких відносяться:

- створення атмосфери, що стимулює пошук та освоєння інновацій;
- орієнтація інноваційної діяльності підприємства на потреби споживачів і ринку для задоволення конкретної суспільної потреби;

- визначення пріоритетних напрямків науково-технічного розвитку, виходячи із цілей і завдань підприємства;
- скорочення кількості рівнів в управлінні з метою прискорення процесів у циклі «наука – виробництво – реалізація»;
- максимальне скорочення термінів розробки та впровадження інновацій;
- комплексний підхід до інноваційного розвитку підприємства, що передбачає зміни у науково-технічній, економічній, соціальній сферах і відповідні структурні зміни;
- взаємозв'язок інноваційних процесів з відновленням і реконструкцією виробничого потенціалу;
- впровадження інновацій повинне забезпечувати економічний, соціальний або технічний ефект [13, с.150–151].

Застосування цих принципів дозволить підприємствам шляхом постійного відновлення асортименту і якості продукції одержати сильні та стабільні позиції на ринках збуту та задовольняти запити споживачів. Разом з тим дотримання зазначених принципів управління передбачає орієнтацію підприємства на постійні інноваційні зміни у різних аспектах діяльності підприємства та безперервний пошук нових напрямків інноваційного розвитку. Як зазначають науковці, дієвим інструментом «...є стратегія інноваційного розвитку шляхом диверсифікації виробництва – видів економічної діяльності, номенклатури та асортименту продукції, операційної діяльності й організаційних змін» [10, с.194].

На думку А. А. Томпсона та А. Д. Стрікланда диверсифікація діяльності спрямована на «...розширення номенклатури товарів (послуг) підприємства за рахунок споріднених чи нових, які можуть виготовлятися і збуватися з використанням існуючого потенціалу, а також розвиток діяльності фірми, в абсолютно нових для неї галузях» [7]. Левковська Л. В. підкреслює, що, диверсифікація – «це процес, що охоплює організаційні, економічні, правові зміни на підприємствах та направлений на підвищення ефективності виробництва, зниження кількості банкрутств, своєчасне реагування на зміни економічної кон'юнктури ринку для забезпечення прибутковості на основі використання ринкових шансів і встановлення конкурентних переваг, зміцнення положення підприємства в ринковому сегменті» [11, с.118]. В табл. 1 відображено різні підходи до класифікації диверсифікації діяльності.

Таблиця 1

Основні підходи до класифікації видів диверсифікації діяльності
(розроблено автором на основі [14; 15])

Класифікаційна ознака	Вид
1	2
1. За формою	– концентрична; – горизонтальна; – конгломератна; – вертикальна
2. За сферою діяльності	– виробнича; – фінансова; – маркетингова
3. За об'єктом	– економічної діяльності; – виробництва; – номенклатури та асортименту продукції; – капіталу; – кадрів; – розміщення
4. За функціональною сферою впливу	– фінансово-інвестиційна; – галузева; – організаційна

Продовження табл. 1

1	2
5. За рівнем спорідненості	– центрована; – горизонтальна; – конгломеративна
6. За формою інтеграції	– вертикально інтегрована; – горизонтально інтегрована
7. За типом економічного розвитку	– екстенсивна; – інтенсивна
8. За середовищем здійснення	– зовнішня; – внутрішня
9. За об'єктами капіталовкладень	– диверсифікація банківських активів; – диверсифікація валютних резервів банків і держави; – диверсифікація інвестицій; – диверсифікація вкладень у цінні папери; – диверсифікація виробництва; – диверсифікація економічної діяльності; – диверсифікація імпорту

Наведена класифікація відображає різноманітність напрямків розширення сфери діяльності підприємств, і кожний з цих напрямків диверсифікації може бути окремим напрямком інноваційного розвитку підприємства.

На рис. 1 наведено перелік основних причин диверсифікації підприємницької діяльності.

Рис. 1. Основні причини диверсифікації підприємницької діяльності (розроблено автором на основі [12])

Розглянуті вище причини передбачають, що підприємство повинне переорієнтуватися на пошук високоефективних напрямків діяльності, спроможних забезпечити економічну стабільність, зниження ризиків та збереження прибутковості. Однак, незалежно від напрямку діяльності, у сучасних умовах функціонування досягнення таких цілей можливе лише за

умови активного застосування інноваційних розробок в обраній сфері. Тому реалізація стратегії диверсифікації потребує ефективного управління із застосуванням сучасних підходів.

На рис. 2 наведено основні критерії ефективності диверсифікації діяльності підприємства з врахуванням не тільки поточної прибутковості та результативності діяльності, а також стратегічних перспектив та зміни конкурентного становища на ринку.

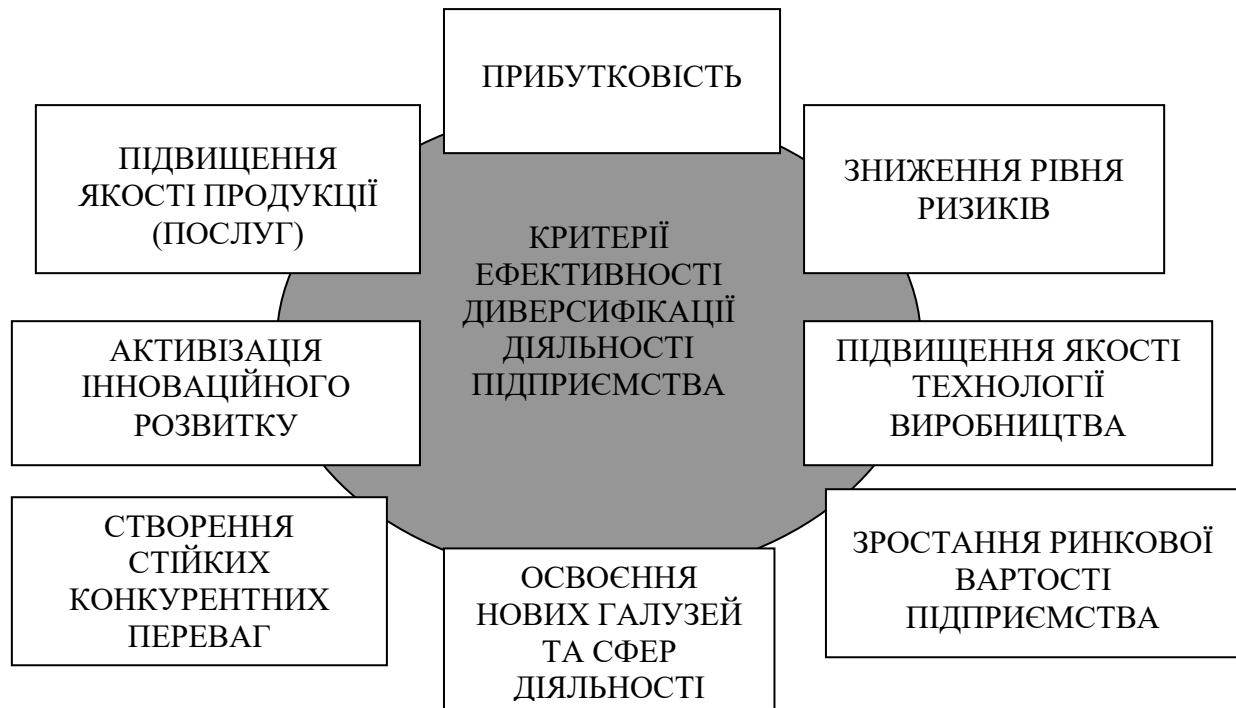

Рис. 2. Критерії ефективності диверсифікації діяльності підприємства (розроблено автором)

Застосування запропонованої системи критеріїв дозволить підприємствам здійснювати контроль за реалізацією стратегії диверсифікації за окремими напрямками на усіх етапах, сприятиме своєчасному та гнучкому реагуванню на зміни зовнішнього й внутрішнього середовища та розробці системи дієвих заходів, спрямованих на удосконалення процесів диверсифікації.

Висновки і перспективи подальших розробок. Сучасний етап розвитку науки та техніки суттєво впливає на функціонування усіх економічних систем. Інноваційна активність підприємств стає необхідною умовою для забезпечення конкурентних переваг у мінливих ринкових умовах. Процеси інтеграції України у світове економічне середовище пов'язані з необхідністю застосування усього арсеналу методів та напрямків підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств. Інноваційний розвиток сучасних підприємств є важливою умовою підвищення конкурентоспроможності підприємств як на внутрішніх, так і на зовнішніх ринках збуту.

Функціонування підприємства у конкурентному середовищі в епоху стрімких технологічних змін вимагає постійної адаптації та моніторингу ефективності напрямків діяльності. Диверсифікація діяльності стає необхідним засобом розширення сфер інвестування, забезпечення стійкості підприємства та зниження рівня ризиків. Крім того, диверсифікація діяльності є потужним чинником інноваційного розвитку підприємства. Зокрема, для успішного виробництва продукції іншої галузі та освоєння нових конкурентних ринків збуту необхідно застосовувати сучасні інноваційні розробки (нові види продукції, технології виробництва тощо). У статті запропонована система критеріїв ефективності диверсифікації діяльності підприємства, яка дозволить підприємствам здійснювати контроль за реалізацією стратегії диверсифікації за окремими напрямками.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці системи показників відповідно до критеріїв ефективності диверсифікації діяльності підприємства.

Література

1. Гриньова В. М., Козирева О. В. *Соціально-економічні проблеми інноваційного розвитку підприємств* : монографія. Харків : ІНЖЕК, 2006. 192 с.
2. Денисенко М. П., Михайлова Л. І., Грищенко І. М., Гречан А. П. та ін. *Інвестиційно-інноваційна діяльність : теорія, практика, досвід* : монографія / За ред. А. М. Денисенка, Л. І. Михайлової. Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. 149 с.
3. Захарченко В. И., Меркулов Н. Н., Ширяева Л. В. *Инновационное развитие в Украине : наука, технология, практика*. Одесса : Фаворит, 2011. 640 с.
4. Дорошенко І. О. *Інноваційний розвиток України : передумови та перспективи*. URL: www.pdaa.com.ua/np/pdf/46.pdf (дата звернення: 14.05.2019).
5. Єфремов О. *Інтенсифікація інноваційної діяльності підприємства як чинник економічного зростання*. URL: <http://www.viche.info/journal/1003> (дата звернення: 15.05.2019).
6. Ансофф І. *Новая корпоративная стратегия*. Санкт-Петербург : Питер Ком, 2008. 416 с.
7. Томпсон А. А., Стрикленд А. Дж. *Стратегический менеджмент. Концепции и ситуации для анализа* / Пер. с англ. Москва : ИД «Вильямс», 2006. 928 с.
8. Гудзь О. Є. *Управління диверсифікацією діяльності підприємства*. Економіка. Менеджмент. Бізнес. 2015. № 1 (11). С. 14–22.
9. Джолдыбаева С. *Влияние диверсификации на процессы управления предприятиями*. Актуальные проблемы экономики. 2012. № 10 (136). С. 390–399.
10. Кузьмін О. Є., Фещур Р. В., Скибінський О. С., Дрималовська Х. В. *Особливості диверсифікації підприємств як чинник забезпечення їх інноваційно-технологічного розвитку*. Бізнес-Інформ. 2015. № 7. С. 194–201.
11. Левковська Л. В. *Диверсифікованість діяльності господарських систем у конкурентному середовищі*. Держава та регіони. Серія : Економіка і підприємництво. 2010. № 2. С. 118–123.
12. Цогла, О. О. *Становлення диверсифікаційних процесів у діяльності підприємств*. Актуальні проблеми економіки. 2011. № 7. С. 147–151.
13. Семенова В. Г. *Основні принципи та завдання інноваційного розвитку підприємства* : матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. «Економіка підприємства : сучасні проблеми теорії та практики» (Одеса, 18–19 жовтня 2012 р.), Одеса : ОНЕУ, 2012. С. 150–151.
14. Язлюк Б. О. *Застосування диверсифікації при реалізації інвестиційно-інноваційної стратегії підприємства*. Зб. наук. праць молодих вчених «Наука молода». Тернопіль : Економічна думка, 2010. Вип. 14. С. 198–202.
15. Самойлик Ю. В. *Аспекти економічної диверсифікації в системі ринкових відносин*. URL: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/7.1/249.pdf> (дата звернення: 17.05.2019).

References

1. Hryniova, V. M., Kozyreva, V. M. (2006). *Socio-economic problems of innovative development of enterprises*: monograph [Sotsialno-ekonomichni problemy innovatsiinoho rozvytku pidpriemstv: monohrafiia], INZHEK, Kharkiv, 192 s. [in Ukrainian]
2. Denysenko, M. P., Mykhailova, L. I., Hryshchenko, I. M., Hrechak, A. P. (2008). *Investment-innovation activity: theory, practice, experience*: monograph [Investytsiino-innovatsiina diialnist: teoriia, praktyka, dosvid: monohrafiia], VTD «Universytetska knyha», Sumy, 149 s. [in Ukrainian]
3. Zakharchenko, V. I., Merkulov, N. N., Shyryaeva, L. V. (2011). *Innovative development in Ukraine: science, technology, practice* [Innovatsionnoe razvitie v Ukraine: nauka, tekhnologiya, praktika], Favorit, Odessa, 640 s. [in Russian]
4. Doroshenko, I. O. *Innovative development of Ukraine: preconditions and prospects* [Innovatsiinyi rozvytok Ukrainy: peredumovy ta perspektyvy], available at: www.pdaa.com.ua/np/pdf/46.pdf [in Ukrainian]
5. Yefremov, O. *Intensification of enterprise innovation activity as a factor of economic growth* [Intensyfikatsiia innovatsiinoi diialnosti pidpriemstva yak chynnuk ekonomichnoho zrostantia], available at: <http://www.viche.info/journal/1003> [in Ukrainian]
6. Ansoff, H. I. (2008). *New corporate strategy* [Novaya korporativnaya strategiya], Piter Kom, Sankt-Peterburg, 416 s. [in Russian]

7. Tompson, A., Strickland, A. (2006). *Strategic management: concepts and situation for analysis*. Trans. from Eng. A. R. Ganieva. 12th ed. [Strategicheskiiy menedzhment: kontseptsii i situatsii dlya analiza; per. s angl. A. R. Ganieva; 12-e izd.], ID «Vilyams», Moskva, 928 s. [in Russian]
8. Hudz, O. Ye. (2015). *Management of enterprise diversification* [Upravlinnia dyversyfikatsiieiu diialnosti pidpriemstva], *Ekonomika. Menedzhment. Biznes*, No. 1 (11), s. 14–22 [in Ukrainian]
9. Dzholdybaeva, S. (2012). *The impact of diversification on enterprise management processes* [Vliyanie dyversyfikatsii na protsessy upravleniya predpriyatiyami], *Aktyalnye problemy ekonomiki*, No. 10 (136), s. 390–399 [in Russian]
10. Kuzmin, O. Ye., Feshchur, R. V., Sybinsky, O. S., Drymalovska, Kh. V. (2015). *Features of enterprise diversification as a factor in ensuring their innovation and technological development* [Osoblyvosti dyversyfikatsii pidpriemstv yak chynnyk zabezpechennia yikh innovatsiino-tekhnologichnoho rozvytku], *Bisnes-Inform*, No. 7, s. 194–201 [in Ukrainian]
11. Levkovska, L. V. (2010). *Diversification of economic systems activity in a competitive environment* [Dyversyfikovanist diialnosti hospodarskykh system u konkurentnomu seredovyschi], *Derzhava ta rehiony, Seriya: Ekonomika i pidpriemnytstvo*, No. 2, s. 118–123 [in Ukrainian]
12. Tsogla, O. O. (2011). *Formation of diversification processes in the enterprises activity* [Stanovlennia dyversyfikatsiinykh protsesiv u diialnosti pidpriemstv], *Aktualni problemy ekonomiky*, No. 7, s. 147–151 [in Ukrainian]
13. Semenova, V. H. (2012). *Basic principles and tasks of innovative development of the enterprise: Proceedings of I International scientific-practical conf. «Enterprise economics: current problems of theory and practice»* [Osnovni pryntsypy ta zavdannia innovatsiinoho rozvytku pidpriemstva: Materialy I Mizhnarodnoi nauch.-prakt. konf. «Ekonomia pidpriemstva: suchasni problemy teorii ta praktyky», ONEU, Odessa, s. 150–151 [in Ukrainian]
14. Yazlyuk, B. O. (2010). *Application of diversification in the enterprise's investment and innovation strategy implementation* [Zastosuvannia dyversyfikatsii pry realizatsii investytsiino-innovatsiinoi stratehii pidpriemstva], *Zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh «Nauka moloda»*, *Ekonmichna dymka*, Ternopil, Vyp. 14, s. 198–202 [in Ukrainian]
15. Samoylyk, Yu. V. *Aspects of economic diversification in the system of market relations* [Aspekty ekonomichnoi dyversyfikatsii v systemi rynkovykh vidnosyn], available at: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/7.1/249.pdf> [in Ukrainian]

АВТОРИ СТАТЕЙ

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

1. **Сидоренко О. П.,** к.філос.н., професор, завідувач кафедри філософії, історії і політології Одеського державного аграрного університету, м. Одеса;
Макуха С. М., к.е.н., доцент кафедри загальної економічної теорії та економічної політики Одеського національного економічного університету, м. Одеса;
Коваленко О. А. к.філол.н., доцент кафедри української та іноземних мов Одеського державного аграрного університету, м. Одеса;

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

1. **Бабенко К. Є.** к.фіз.-мат.н., доцент, завідувач кафедри менеджменту Української інженерно-педагогічної академії, м. Харків;
2. **Чумак О. В.** к.е.н., доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія управління персоналом», м. Київ;

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

1. **Михайлюк О. Л.,** к.е.н., доцент кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу Одеського національного економічного університету, м. Одеса;
Ухлічева І. В. к.е.н., доцент кафедри туристичного та готельно-ресторанного бізнесу Одеського національного економічного університету, м. Одеса;

ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

1. **Абрамович І. О.,** аспірант кафедри економіки підприємства Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ;
Дмитрук С. М. к.е.н., доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана, м. Київ;
2. **Гуцуляк Н. П.** старший викладач кафедри менеджменту та поведінкової економіки, аспірант економічного факультету Донецького національного університету ім. Василя Стуса, м. Вінниця;
3. **Кліменкова О. В.** старший викладач кафедри менеджменту та поведінкової економіки Донецького національного університету ім. Василя Стуса, м. Вінниця;

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ ТА СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1. **Власенко Т. А.** к.е.н., доцент кафедри організації виробництва, бізнесу та менеджменту Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. Петра Василенка, м. Харків;

МАТЕМАТИЧНІ МЕТОДИ, МОДЕЛІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ЕКОНОМІЦІ

1. **Момот В. Є.** д.е.н., професор кафедри інноваційного менеджменту та міжнародної логістики Університету ім. Альфреда Нобеля, м. Дніпро;

АНАЛІЗ, АУДИТ, ОБЛІК ТА ОПОДАТКУВАННЯ

1. **Брехов С. С.** к.е.н., заступник директора з наукової роботи НДІ фіскальної політики – начальник Науково-дослідного центру проблем оподаткування та фінансового права Університету Державної фіскальної служби України, м. Ірпінь;
2. **Клюс Ю. І.,** д.е.н., професор, завідувач кафедри обліку і оподаткування Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;
- Іжболдіна А. В.** аспірантка кафедри обліку та оподаткування Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк;

ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА ТА СТРАХУВАННЯ

1. **Вдовіна Г. В.** Голова Комітету з митних питань Громадської ради при Міністерстві фінансів України, Голова Громадської організації «Всеукраїнський митний форум»;
2. **Жигало І. І.** к.е.н., старший викладач кафедри менеджменту організацій Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів;
3. **Коваленко В. В.** д.е.н., професор кафедри банківської справи Одеського національного економічного університету, м. Одеса;
4. **Сирчин О. Л.** к.е.н., доцент кафедри банківської справи Одеського національного економічного університету, м. Одеса;

МЕНЕДЖМЕНТ ТА БІЗНЕС-АДМІНІСТРУВАННЯ

1. **Цікало Є. І.** к.е.н., доцент кафедри обліку і аудиту Львівського національного університету ім. Івана Франка, м. Львів;

МАРКЕТИНГ, ПІДПРИЄМНИЦТВО, ТОРГІВЛЯ ТА БІРЖОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

1. **Бербер А. І.** аспірантка кафедри маркетингу Одеського національного економічного університету, м. Одеса;
2. **Воронін А. В.** к.е.н., доцент кафедри підприємництва, корпоративної та просторової економіки Донецького національного університету ім. Василя Стуса, м. Вінниця;
3. **Капталан С. М.** к.е.н., викладач кафедри економіки підприємства та організації підприємницької діяльності Одеського національного економічного університету, м. Одеса;
4. **Семенова В. Г.** д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки підприємства та організації підприємницької діяльності Одеського національного економічного університету, м. Одеса.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ODESSA NATIONAL ECONOMIC UNIVERSITY

ВІСНИК
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
←—————→
SOCIO-ECONOMIC RESEARCH BULLETIN

Збірник наукових праць

Collection of scientific works

№ 2-3 (70-71) 2019

No. 2-3 (70-71) 2019

За загальною редакцією:

*д.е.н., проф. Зверякова М. І., д.е.н., проф. Ковальова А. І.,
д.е.н., проф. Балджи М. Д., д.е.н., проф. Стелінга Й. та ін.*

Edited by:

*Prof. Zvieriakov M. I., Prof. Kovalyov A. I., Prof. Baldji M. D.,
Prof. Stelling J. N. and others*

Підп. до друку 25.06.2019. Формат 84x108/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New
Roman. Ум. друк. арк. 28,8.
Наклад 50 прим. Зам. № 832.

Signed to print 25.06.2019. Format 84×108/8.
Offset paper. Type: Times New Roman.
Conventional printed sheets 28,8.
Publication: 50 copies. Order No. 832.

Видавець ТОВ ВД «Гельветика»
73034, Україна, м. Херсон,
вул. Паровозна, буд. 46-А
Тел.: +38 (0552) 39-95-80
e-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво: 266864

Publishing House «Helvetika»
46-A, Parovozna str.,
Kherson, Ukraine, 73034
Phone: +38 (0552) 39-95-80
e-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Certificate: 266864

Свідоцтво про внесення видання видавничої продукції до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції від 20.08.2012 р., серія ДК № 4392.

Certificate of inclusion edition publishing products in State Register of publishing subjects, distributors and manufacturers of printed products from 20.08.2012. Series DK No. 4392.